

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ŞƏFƏQ İSLAMOVA

KİTABXANALARIN RƏQƏMSAL
TRANSFORMASİYASI
(MONOQRAFİYA)

Bakı – 2026

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 18 iyun 2026-cı il tarixli (04 sayılı protokol) qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur.

UOT 025:004.738

KBT 78.3

İ- 80

Elmi redaktoru:

tarix elmləri doktoru,
professor **Xəlil İsmayilov**

Rəyçilər:

iqtidad elmləri doktoru
Seyfəddin Səməndərov

iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Gülnarə Fətəliyeva

Şəfəq İslamova İsrafil qızı. Kitabxanaların rəqəmsal transformasiyası (Monoqrafiya). - Bakı: “Ziya LTD” MMC, 2026. - 274 s.

ISBN 978- 9952- 8685- 0- 0

Monoqrafiyada sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində kitabxanaların rəqəmsal mühitə adaptasiyası, çoxşaxəli funksiyaları, innovativ fəaliyyət istiqamətləri, süni intellekt, müəllif hüquqlarının qorunması, kibertəhlükəsizlik kimi aktual məsələlər geniş şəkildə təhlil edilir.

Bununla yanaşı, kitabxanaların rəqəmsal mühitə uyğunlaşması, elm və təhsil sahələri ilə əməkdaşlığı, gənc nəslin formalaşmasında azərbaycançılıq ideologiyasının rolu, müxtəlif ölkələrdə kitabxana-informasiya sistemlərinin təşkili və inkişaf xüsusiyyətləri, təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə diqqət yetirilir. Monoqrafiya kitabxanaşünaslıq və informasiya elmləri sahəsində çalışan tədqiqatçılar, ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələri, həmçinin sosial və humanitar sahələrə maraq göstərən oxucular üçün elmi-metodoloji baxımdan dəyərli mənbə kimi təqdim olunur.

“Ziya LTD” MMC nəşriyyatı - 2026

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
------------	---

I FƏSİL. İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ KİTABXANALARIN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ.....9

1.1.Kitabxanaların funksiyalarının rəqəmsal mühitə adaptasiyası.....	10
1.2.Kitabxanaların informasiya missiyası və dayanıqlı inkişafı.....	13
1.3.Qarabağda kitabxana işinin inkişaf perspektivləri.....	21
1.4.Kitabxanalarda yaşıl infrastrukturun tətbiqi.....	25

II FƏSİL. RƏQƏMSAL ƏSRDƏ KİTABXANALAR VƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ.....30

2.1.Rəqəmsal kitabxanaların tarixi təkamülü və inkişafı.....	32
2.2.Rəqəmsallaşma erasında kitabxanaların transformasiyası.....	42
2.3.Elektron informasiya resurslarının innovativ inkişafı.....	56
2.4. Rəqəmsal kitabxanalarda müasir texnoloji trendlər.....	62

III FƏSİL. RƏQƏMSAL KİTABXANA SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYA, İDARƏETMƏ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK.....70

3.1.İnnovasiya proseslərinin rolu və inkişaf perspektivləri.....	71
3.2.İnnovativ texnologiyalar və informasiya təminatının təşkili.....	74
3.3.Rəqəmsal mühitdə oxucu sorğularının effektiv idarə olunması.....	80
3.4.Kitabxana-informasiya resurslarının rəqəmsal transformasiyası və idarəetmə metodları.....	84

3.5.Rəqəmsal kitabxanalarda müəllif hüquqlarının qorunması və kibertəhlükəsizlik	89
--	----

IV FƏSİL. ELM, TƏHSİL VƏ SOSIAL İNKİŞAFDA KİTABXANALARIN RƏQƏMSAL TƏSİRİ.....90

4.1.Kitabxanaların elm və təhsil prosesində funksiyaları....	91
4.2.Elm və təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi.....	107
4.3.Ali təhsil müəssisələrində AKİS-in tətbiqi.....	113
4.4.Rəqəmsal transformasiya kontekstində kitabxanaların təhsil sistemində rolu.....	121
4.5.Kitabxanalarda elmi kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi.....	126
4.6.Elm və cəmiyyət arasında əlaqələrin inkişafında kitabxanaların transformasiyası.....	134

V FƏSİL. ELMİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI VƏ İNTEQRASIYASI.....138

5.1.AMEA kitabxana şəbəkəsində elmi irsin rəqəmsallaşdırılması prosesinin inkişafı.....	139
5.2.Elmi-İnformasiya şəbəsi ilə kitabxana şəbəkəsinin rəqəmsal integrasiyası.....	153
5.3.Rəqəmsal mühitdə əməyin elmi təşkili və normativ bazanın təkmilləşdirilməsi.....	157
5.4.Kitabxanalarda elektron biblioqrafik sistemlərin formalaşması.....	163
5.5.Müharibə və postmüharibə dövrlərində tarixi-elmi irsin mühafizəsi.....	170
5.6.Kitabxanaların global elmi məkana integrasiyasında keçid dövrünün iqtisadi aspektləri.....	178

VI FƏSİL. KİTABXANALARIN MƏDƏNİ VƏ BEYNƏLXALQ SAHƏLƏRDƏ RƏQƏMSAL İNKİŞAFI..184

6.1.Milli mədəni irsin qorunmasında kitabxanaların fəaliyyəti.....	185
6.2.Gənc nəslin formalaşmasında Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği.....	189
6.3.Kitabxana sisteminin beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqda rəqəmsal iştirakı.....	194
6.4. Rəqəmsal kitabxanaların vətəndaş cəmiyyəti mühitində inkişaf perspektivləri.....	200

VII FƏSİL. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ KİTABXANA- İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI.....208

7.1.Xarici ölkələrdə rəqəmsal kitabxana infrastrukturunun təşkili.....	209
7.2.Kitabxanaların rəqəmsallaşmasının sosial-iqtisadi səmərəliliyi.....	230
7.3.Müasir kitabxana sistemlərinin inkişafında konsorsiumlar.....	249
7.4.Rəqəmsal kitabxana menecmenti və informasiya texnologiyaları.	258

İxtisar edilmiş sözlər.....	268
------------------------------------	------------

GİRİŞ

Müasir informasiya cəmiyyətində bilik və informasiya ən dəyərli intellektual resurslardan birinə çevrilmişdir. Bu proses informasiya mərkəzlərinin, xüsusilə kitabxanaların funksiyalarının, strukturunun və ictimai rolunun köklü şəkildə yenidən formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Monoqrafiyada kitabxanaların elm və təhsil sahələri ilə inteqrasiyası, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri, eləcə də beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Rəqəmsallaşma dövrü təkcə texnoloji yenilikləri deyil, həm də kitabxana-informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsini, oxucu sorğularına uyğun xidmətlərin inkişafını və İKT-nin elm və tədris sahələrində geniş tətbiqini zəruri edir.

Bu rəqəmsal transformasiya nəticəsində ənənəvi kitabxanalar artıq yalnız nəşrlərin saxlanıldığı və təqdim olunduğu məkanlar olmaqla kifayətlənmir, onlar rəqəmsal mühitdə biliklərin yaradıldığı, inteqrasiya olunduğu və paylaşıldığı çoxşaxəli informasiya mərkəzlərinə çevrilirlər. Sözügedən dəyişiklik idarəetmə modellərinin yenilənməsini, resurslardan səmərəli istifadəni və istifadəçilərlə interaktiv əlaqə formalarının qurulmasını tələb edir.

Kitabxanaların rəqəmsal transformasiyası müasir informasiya infrastrukturunun inkişafında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilərək onların fəaliyyət yanaşmasını və sosial missiyasını gücləndirir, cəmiyyətdəki rolunu daha da artırır.

Monoqrafiyada kitabxanaların sosial-iqtisadi dəyişikliklərin informasiya təminatındakı rolu, funksiyaları, missiyası və innovativ fəaliyyət istiqamətləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Eyni zamanda müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, rəqəmsal mühitin formalaşdırılması, transformasiyanın təşkili və idarə olunması məsələləri sistemli şəkildə təhlil edilərək oxuculara təqdim olunur.

Monoqrafiyanın təqdim olunan fəsilələrində kitabxana-informasiya sistemlərinin inkişafı kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Birinci fəsildə kitabxanaların rəqəmsal mühitə uyğunlaşması, elektron xidmətlərin genişlənməsi, Qarabağ bölgəsində kitabxana şəbəkəsinin bərpası, eləcə də COP29 hədəflərinə uyğun yaşıl infrastrukturun formalaşdırılması və ekoloji maarifləndirmə məsələləri işıqlandırılmışdır.

İkinci fəsildə rəqəmsal kitabxanaların tarixi təkamülü (1971-ci ildə Maykl Hart tərəfindən yaradılmış “Project Gutenberg”) və XXI əsrdəki transformasiyası fonunda süni intellektin tətbiqi təhlil olunmuşdur.

Üçüncü fəsil innovasiya proseslərinə, oxucu sorğularının idarə olunmasına, müəllif hüquqlarının qorunmasına və kibertəhlükəsizlik məsələlərinə həsr edilmişdir.

Dördüncü fəsildə kitabxanaların elm və təhsildə rolu, informasiya texnologiyaları və AKİS-in tətbiqi, rəqəmsal transformasiya, elmi kadr hazırlığı və kitabxanaların cəmiyyətə əlaqələrinin inkişafı məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Beşinci fəsildə Azərbaycanda elmi kitabxana şəbəkəsinin inkişafı, elektron bibliografik sistemlər, müharibə və postmüharibə dövrlərində tarixi irsin qorunması, eləcə də bu sahənin iqtisadi aspektləri araşdırılmışdır.

Altıncı fəsildə isə milli irsin qorunması, azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və kitabxanaların fəaliyyətində mövcud maliyyə çətinlikləri məsələləri əhatəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Monoqrafiyanın sonuncu fəslində dünya ölkələrində kitabxana-informasiya sistemlərinin rəqəmsal transformasiyası, xarici təcrübə, konsorsiumların rolu, qlobal resurslar, həmçinin rəqəmsal savadlılıq və təhlükəsizlik problemləri ətrafı şəkildə izah edilmişdir.

Ümid edirik ki, bu monoqrafiya yalnız informasiya mərkəzlərinin transformasiyası və rəqəmsallaşması sahəsində elmi diskussiyalara töhfə verməklə kifayətlənməyəcək, habelə müvafiq istiqamətlər üzrə aparılan tədqiqatların inkişafına və elmi-metodoloji yanaşmaların formalaşmasına dəyərli dəstək olacaqdır.

I FƏSİL

**İNFORMASIYA
CƏMİYYƏTİNDƏ
KİTABXANALARIN
PRIORİTET
İSTİQAMƏTLƏRİ**

1.1. Kitabxanaların funksiyalarının rəqəmsal mühitə adaptasiyası

Kitabxanalar insan sivilizasiyasının ən qədim mədəni-ictimai təsisatlarından biri kimi formalaşmışdır. Hələ bu anlayış tam bərqərar olunmazdan əvvəl də biliklərin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün müxtəlif məkanlar mövcud idi. Tarixin bütün mərhələlərində insanın ayrılmaz yoldaşına çevrilən, bəşəriyyətin intellektual və mədəni inkişafında mühüm rol oynayan kitab və onun mühafizə olunduğu bu məkanlar insanın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü və həyat məqsədlərini əks etdirən bəşəri yaddaşın ən qiymətli mənbələridir.

Tarix boyu kitabxanalar müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur: daş və metal lövhələr, gil və taxta yazılar, papirus və perqament əlyazmaları, xurma yarpaqları, ağcaqayın qabıqları, ipək və kağız üzərində yaradılmış nümunələr bu prosesin inkişaf mərhələlərini göstərir. Dəyişən yalnız yazı materialı və texnologiyası olmuşdur. Əsrlər boyu kitabxanalar cəmiyyətin intellektual və mədəni inkişafına xidmət edən mühüm institutlardan biri olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı ilə kitabxanaların fəaliyyət istiqamətləri və ictimai rolu da tədricən genişlənmiş, onların informasiya, təhsil və mədəniyyət sahələrindəki əhəmiyyəti artmışdır. Müasir dövrdə kitabxana yalnız informasiya toplanan məkan deyil, həm də mədəniyyətin, elmin, təhsilin və ictimai ünsiyyətin əsas mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərir.

Dünyanın bir çox ölkəsində kitabxanalar müxtəlif sosial qruplar üçün açıq informasiya-mədəni məkan funksiyasını yerinə yetirir. Rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı isə kitabxanaların ənənəvi fəaliyyət modelinin yenilənməsini və cəmiyyətin dəyişən informasiya tələbatına uyğunlaşmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə kitabxananın mədəni statusundakı dəyişikliklər əsasən internet və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə informasiyanın geniş yayılması ilə bağlıdır. Bu proses “oxucu–kitabxana” münasibətlərində yeni kommunikasiya formalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə dəyişikliklər kitabxana xidmətinin mahiyyətinə yenidən baxmağı, istifadəçi ilə əlaqələrin daha çevik və innovativ formada qurulmasını zəruri etmişdir.

Qloballaşma prosesləri və texnoloji inqilab kitabxanaların funksional sahəsini genişləndirərək onların yalnız sənədlərin qorunması və təqdimatı ilə deyil, həm də insanların informasiya savadlılığı, sosial aktivliyi və düşüncə mədəniyyətinin formalaşması ilə məşğul olmasına şərait yaratmışdır. Müasir kitabxanaların fəaliyyətində istifadəçi tələbatlarının nəzərə alınması, interaktiv xidmətlər və rəqəmsal imkanların genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu dəyişikliklər kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və istifadəçilərin informasiya tələbatının daha çevik şəkildə qarşılanmasına şərait yaradır.

Elektron kitabxana modelinin formalaşması kitabxana xidmətlərinin məkan və zaman baxımından əlçatanlığını genişləndirmiş, istifadəçilərə informasiya resurslarından daha çevik və operativ şəkildə yararlanmaq imkanı yaratmışdır.¹ Bu transformasiya kitabxananın cəmiyyətdəki ənənəvi mövqeyini qorumaqla yanaşı, onun fəaliyyət miqyasını genişləndirərək inkişafın yeni mərhələsinə keçidini təmin etmişdir. Kitabxana insan üçün xüsusilə intensiv öyrənmə və yaradıcılıq dövrlərində – məktəb illərində, ali təhsil mərhələsində, elmi və tədqiqat işlərinin aparılması prosesində mühüm rol oynayır. Bu mərhələlərdə oxucular çoxsaylı informasiya mənbələrinə çıxış imka-

¹ Xələfov, A.A.(2013). Kitabxanaşünaslığın müasir problemləri. *Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal*, 1(10), s.14.

nını məhz kitabxanalar vasitəsilə əldə edirlər. Lakin zaman keçdikcə insanın həyat tərzı və peşə istiqamətləri dəyişir, nəticədə kitabxanadan istifadə intensivliyi azalır, bəzi hallarda isə tamamilə dayanır.

Rəqəmsal mühitin genişlənməsi kitabxanaların fəaliyyətinə və oxucularla münasibətlərinə də yeni tələblər gətirmişdir. Ənənəvi xidmət formaları ilə yanaşı, istifadəçilərin dəyişən informasiya ehtiyaclarına uyğun çevik ünsiyyət və xidmət mexanizmlərinin yaradılması aktuallaşmışdır. Bu baxımdan kitabxanaların oxucularla davamlı qarşılıqlı əlaqə yaratması və onların informasiya tələbatını müntəzəm şəkildə öyrənməsi müasir kitabxana fəaliyyətinin əsas məsələlərindən birinə çevrilir. Hazırkı şəraitdə isə bu əlaqələrin bütün oxucu qruplarını əhatə edən sistemli və davamlı mexanizm kimi tam formalaşdığını söyləmək çətinidir. Bu vəziyyət kitabxanaların fəaliyyətində yeni yanaşmaların tətbiqini və strategiyaların yenilənməsini zəruri edir. Xüsusilə prioritet auditoriyaların müəyyənləşdirilməsi, onların maraq və ehtiyaclarının dəqiq araşdırılması və analiz edilməsi vacib hesab olunur. Göstərilən informasiya xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi, əhəlinin sosial və informasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların müasir informasiya məkanında effektiv və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmaq da əsas vəzifələrdən biridir. Bu yanaşma yalnız kitabxanaların informasiya təminatı rolunu genişləndirmir, həmçinin onların cəmiyyət qarşısında sosial və intellektual funksiyalarını daha da gücləndirir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələrində yeniliklərin və dəyişikliklərin sürətlənməsinə şərait yaradır. Bu texnologiyalardan istifadə xidmətlərin təşkilinin təkmilləşdirilməsinə, onların da-

ha səmərəli və çevik həyata keçirilməsinə, eləcə də müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına imkan verir.²

İnformasiyanın istehsalı və istifadəsi yalnız sosial dəyişikliklərin əsas amillərindən biri kimi çıxış etmir, eyni zamanda yeni sosial strukturların formalaşmasına da təsir göstərir. Şübhəsiz ki, informasiya cəmiyyətinin səmərəli fəaliyyəti informasiya institutlarının, o cümlədən kitabxanaların inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.³ Son dövrlərdə kitabxanaların funksiyaları, ictimai mövqeyi və fəaliyyət istiqamətləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişərək yeni məzmun və innovativ yanaşmalarla zənginləşmişdir.

Baş verən sosial və texnoloji dəyişikliklər fonunda kitabxananın informasiya institutu kimi fəaliyyətinin yenidən nəzərdən keçirilməsi, cəmiyyətdəki mövqeyinin və gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır.⁴ Bu proses kitabxanaların yalnız bilik və informasiya mənbəyi kimi deyil, həm də sosial-mədəni dəyişikliklərə töhfə verən fəal institut kimi çıxış etməsini şərtləndirir. Belə yanaşma onların ənənəvi fəaliyyət çərçivəsinin genişləndirilməsini, çevik, innovativ və sosial tələblərə uyğun xidmət modelinin formalaşdırılmasını tələb edir.

1.2. Kitabxanaların informasiya missiyası və dayanıqlı inkişafı

Bu gün bəşər tarixi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, bir zamanlar keçilməz görünən “Berlin divarı” kimi dəmir pərdə-

² https://clb.az/files/mv/INF_c_u.pdf

³ Əliyev, Ə.(2016). İnformasiya cəmiyyəti şəraitində Elektron kitabxanaların innovasiya potensialı və kommersiyalaşdırma perspektivləri. *“E-kitabxanaların formalaşması problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransı*. Bakı, s.42-45.

⁴ Rəşid, R.(2017). Cəmiyyətin sosial strukturunun mahiyyəti. *Ekspress*, 25-27 noyabr(214), s.10.

lər belə insan hüquqları, demokratik idarəetmə və azad bazar iqtisadiyyatı kimi çağdaş dəyişikliklərin təzyiqi qarşısında davam gətirə bilmir. Kütləvi zorakılıq, işgəncə və sosial-siyasi hüquqsuzluq kimi antiinsani təzahürlər isə elə bir miqyas almışdır ki, artıq onları ən güclü xilasedici mexanizmlər belə nəzarətə götürə bilmir.

Dünyanın müxtəlif guşələrini birləşdirən sürətli kommunikasiya vasitəsi, internet şəbəkəsi müxtəlif irqlərə və cinslərə mənsub insanların ünsiyyətini asanlaşdırır, onlara yaşadıkları cəmiyyəti digər cəmiyyətlərlə müqayisə etmək imkanı yaradır. Bu ünsiyyət və yaxın təmas qarşılıqlı faydaya əsaslanan əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Bütün bu dəyişikliklər insanlığın əsrlər boyu arzuladığı, Yer üzündə ədalətli və bərabər cəmiyyət qurmaq ideyasını gündəmdə saxlayır. “Vətəndaş” və “azadlıq” kimi anlayışların müasir sistemlərdə ön plana çıxması uzun tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir və bu proses bu gün də davam etməkdədir.

Müasir vətəndaş cəmiyyətinin təməlini azadlıq və bərabər hüquqlara malik fərdlər və özəl sektorda fəaliyyət göstərən təbəqə təşkil edir. Vətəndaş cəmiyyəti əsasən elə bir mühitdir ki, burada fərd öz ehtiyacları, arzuları və fiziki tələblərinə uyğun olaraq məqsədlərinə çatmağa çalışır. Bu səhnədə hər bir özəl şəxs öz məqsədlərini reallaşdırmaq istəyir. Hegelə görə *“vətəndaş cəmiyyəti fərdlərin xüsusi maraq və ehtiyaclarının reallaşdığı, xüsusi mülkiyyət və iqtisadi fəaliyyətə əsaslanan, insanların öz tələblərini ifadə edib talelərinə təsir göstərməyə çalışdıqları müstəqil ictimai sahə kimi başa düşülür.”*⁵

Qlobal informasişlaşdırılmış müasir şəraitdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında tərbiyə və təhsilin, dünyagörüş-

⁵ Ömərov, V.(2014). Hegelin vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət konsepsiyasının müasir əhəmiyyəti. *Səs, 15 sentyabr*.
<https://sesqazeti.az/news/mia/431876.html>

şün, vətəndaşlıq hissinin, mənəviyyatın və milli ənənələrin qorunub saxlanması kitabxanaların rolu getdikcə artır. Ümumiyyətlə, kitabxanaların tarixinə nəzər saldıqda orada toplanan materiallarda dünyada meydana çıxan mütərəqqi ideyaların inkişaf prosesi və onların tədricən tam həyata keçirilməsi kimi meyillər diqqəti cəlb edir. Burada hər iki tərəf siyasi, iqtisadi, intellektual tarixlə və ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan kitabxanalar tarixi dövrlərə uyğun olaraq müxtəlif tiplərə ayrılır: antik, xristian, orta əsr, intibah dövrü kitabxanaları kimi adlanır.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti fərdi sosial iştirakçıları qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində fərqləndirə biləcək səviyyədə formalaşan ictimai mühitdir. Özel sfera mövcud olmadığıda ictimai sfera da anlamlı ola bilməz, çünki hər iki sferanın mənalı olması üçün onların dialektik vəhdətdə olması zəruridir. IV əsrdə mövcud olan antik kitabxana Platon və Aristotelin məktəblərinin dinləyicilərinə xidmət edən elmi və fəlsəfi kitabların toplandığı yerdə formalaşmışdır.⁶ Antik kitabxanalarda oxu zalları, təntənəli tədbirlərin keçirilməsi üçün bəzəkli və geniş otaqlar, kitab fondu üçün xüsusi sahələr mövcud idi. Kitabxanalardan tədqiqat işləri, əyləncə və şənliklər üçün istifadə olunurdu.

Bu model sonralar Şərqdən Qərbə doğru sirayət etmiş, bu tip kitabxanalar əvvəl şəxsi, sonralar isə kütləvi kitabxanalarda öz əksini tapmışdır. İlk iri xristian kitabxanalarından biri yepiskop Noli tərəfindən yaradılmışdır. Bu kitabxanada yunan, latın və xristian ədəbiyyatını əhatə edən üç əsas bölmə mövcud idi. Burada dini məzmunlu yunan və latın mətnlərinin surətləri saxlanılır, həmçinin Şərq ölkələrindən gətirilmiş təxminən 600-ə yaxın əlyazma toplanmışdır.

⁶ İslamova, Ş.İ.(2008). Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin informasiya təminatında kitabxanaların rolu. *Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya : Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal*, 2(23). https://www.anl.az/down/jurnal/jurnal_kb.html#rurubabe

XIX əsrdə kitabxana işi sahəsində yeni yanaşma və konsepsiya formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə kitabxanalar dövlət himayəsinə götürülmüş, onların fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir və ölkədə nəşr olunan əsərlərin milli kitabxanalarda toplanması prinsipi tətbiq olunmuşdur. Beləliklə, XIX əsr kitabxana tarixində dövlət kitabxanalarının yaranması ilə əlamətdar mərhələ kimi yadda qalmışdır. Həmin dövrdə kitabxana fondlarının tərkibi daha da zənginləşmiş, müxtəlif ölkələrin kitabxanaları arasında əməkdaşlıq genişlənərək beynəlxalq səviyyəyə yüksəlmişdir. Bunun nəticəsində kitabxanalar elmi araşdırmaların aparılması və mədəni fəaliyyətin inkişafı üçün mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir.

Kitabxanalar informasiyanın sistemləşdirilməsi, saxlanılması və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin edən əsas informasiya infrastrukturunun tərkib hissəsidir. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı şəraitində bu funksiyalar daha da aktuallaşmış və beynəlxalq səviyyədə informasiya resurslarına çıxışın genişləndirilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə mühüm sənədlərdən biri kimi 2000-ci il iyulun 22-də Böyük səkkizlik ölkələrinin rəhbərləri tərəfindən Qlobal İnformasiya Cəmiyyətinin Okinava Xartiyası qəbul edilmişdir.⁷ Sənəddə vurğulanır ki, XXI əsrdə cəmiyyətin inkişafına ən güclü təsir göstərən amillərdən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarıdır. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı insanların həyat tərzinə, əmək fəaliyyətinə, təhsil prosesinə, həmçinin dövlət ilə vətəndaş cəmiyyəti arasında münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Xartiyada qeyd edilir ki, qlobal informasiya cəmiyyətinin yaratdığı imkanlardan bütün insanlar bərabər şəkildə faydalanmaq hüququna malik ol-

⁷ İslamova Ş.İ. (2008). Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin informasiya təminatında kitabxanaların rolu. *Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal*, 2 (23). https://www.anl.az/down/jurnal/jurnal_kb.html#rrubabc

malıdır. Bu məqsədə nail olmaq və həmin imkanların həyata keçirilməsi isə aparıcı mütəxəssislərin və dövlət nümayəndələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Bu məsələ bütün dünya ictimaiyyəti üçün olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası üçün də xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramları respublikanın iqtisadiyyatının bütün sahələrinin intensiv şəkildə inkişafını tələb edir. Bu isə öz növbəsində müxtəlif idarə və təşkilatlar, biznes strukturları, bələdiyyələr və digər qurumlar tərəfindən müxtəlif elm sahələrinə aid informasiya sorğularının mütəşəkkil şəkildə artmasına səbəb olur. Buna görə də respublika iqtisadiyyatının inkişafına səmərəli informasiya dəstəyi vermək məqsədilə yenilənmiş bilik bazalarına əsaslanan açıq informasiya mühiti formalaşdırılmalı, cəmiyyətdə mövcud olan təhsil sistemi, idarəetmə strukturları və istehsal mexanizmləri innovativ yanaşmalar əsasında təkmilləşdirilməlidir. Beləliklə, dövlət sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsündən asılı olmayaraq hər bir insan qlobal informasiya məkanında sistemləşdirilmiş bilik bazalarına sərbəst və operativ şəkildə çıxış imkanına malik olmalıdır.

Bu baxımdan biliklərin idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Biliklərin idarə edilməsi yeni biliklərin yaranmasına və inkişafına şərait yaradan informasiya mühitinin formalaşdırılması, mövcud biliklərin müəyyənləşdirilməsi və əldə olunması kimi prosesləri özündə birləşdirir. Başqa sözlə, biliklərin idarə edilməsi gizli və açıq biliklərin üzə çıxarılması və onların səmərəli şəkildə idarə olunmasını əhatə edən mürəkkəb proses kimi dəyərləndirilir.

Biliklərin idarə edilməsi kitabxana-bibliografiya mütəxəssisləri üçün perspektivli və mühüm texnologiyalardan biri hesab olunur. Kitabxanaçılar sənədlərdə əks olunan bilikləri

toplayır, onların istifadəsini təmin edir və mühafizəsini təşkil edirlər. Eyni zamanda onlar bilik daşıyıcılarının təşkilinə və idarə olunmasına nəzarət edir, istifadəçilər üçün zəruri informasiyanın axtarışı ilə məşğul olurlar. Kitabxanaçılar şəxsi bilik və peşə bacarıqlarından istifadə etməklə yeni professional biliklərin formalaşmasına da töhfə verirlər. İnformasiyanın qiymətləndirilməsi, onun analiz və sintez edilməsi kimi bacarıqlar isə oxuculara daha keyfiyyətli və səmərəli xidmət göstərməyə imkan yaradır. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə bir sıra xarici ölkə mütəxəssisləri bilik cəmiyyətində kitabxanaçıların aparıcı rol oynadığını xüsusi vurğulayırlar.

1998-ci ildən etibarən bu məsələ Kitabxana Assosiasiyalarının Beynəlxalq Federasiyasının (İFLA) sessiyalarında da müzakirə olunan mühüm mövzulardan biri kimi öz yerini tutmuşdur.⁸ Öz ixtisas biliklərini idarə etmək üçün kitabxana işçilərinə lazım olan yeni funksiyalara aşağıdakılar daxildir:

- gizli biliklərin aşkar edilməsi;
- biliklərin idarə edilməsi üçün infrastrukturların yaradılması;
- təşkilat daxilində açıq və gizli biliklərin identifikasiyası;
- biliklərin aktuallığının müəyyən edilməsi;
- bütövlükdə öz müəssisəsinin intellektual kapitalının idarə edilməsi və s.

Bu məqsədlərin uğurla reallaşmasını təmin edən əsas amillər isə aşağıdakılardır:

✚ Kitabxanalarda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və işçilərin daim dəyişməkdə olan şəraitlə uyğunlaşması;

✚ Kitabxanaçıların, mütəxəssislərin informasiya

⁸ Rüstəmov, Ə., Ağayeva, X. (2008). Sənəd anlayışı, onun genezəsi və mahiyyəti. *Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: Elmi- nəzəri və metodik jurnal*. BDU, №2 (23). https://anl.az/download/jurnal/jurnal_kb.html

tələbatlarının operativ yerinə yetirmək üçün müəssisənin intellektual kapitalının formalaşdırılması;

✚ Kitabxanalarda bilik mübadiləsinin təşkili və əməkdaşların peşəkar səriştələrinin davamlı yüksəldilməsi.⁹

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı dövlətin və fərdin fəaliyyətində bilik resurslarının aparıcı rolunu ön plana çıxarır. Bu mərhələdə kollektiv düşüncə və intellektual resurslardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiyanın biliyə transformasiyası və onun müxtəlif fəaliyyət sahələrində tətbiqi isə tarixi informasiya ehtiyatlarının dərin təhlili və sintezini, həm də yeni informasiyanın yüksək səviyyədə intellektual emalını tələb edir.

Birinci mərhələdə yüksək intellektual biliyin mənimsənilməsi sayəsində dərin ixtisas biliyinə və optimal qərar qəbul etmə bacarığına malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislər yetişdirilir. Onlar əsasən enerji, maddi və əmək resursları az tələb edən, yeni dizaynlı və keyfiyyətli məhsullar istehsal edirlər.

Bu mürəkkəb problemin həlli kitabxanaların ilkin mərhələdə informasiya resurs mərkəzləri kimi formalaşdırılması problemini qarşıya qoyur. İnformasiya resurs mərkəzləri indiki kitabxanalardan onunla fərqlənir ki, burada sənəd informasiyaları yüksək texnologiyalar əsasında toplanır, onların intellektual emalı, mühafizəsi, milli və dünya informasiya məkanında yayılması təşkil edilir. İnformasiya resurs mərkəzlərinin formalaşması bir neçə mərhələdən ibarətdir.

İlkin mərhələdə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq milli səviyyədə informasiya subyektləri üçün (kitabxanalar, arxivlər, nəşriyyatlar və s.) vahid hüquqi, maliyyə və normativ-texniki baza, həmçinin uyğun metod, vasitə və texnologiyalar ha-

⁹ Mammadov, E.(2025). Bilgi bilimi: Temel, genelleştirilmiş bi bilim olarak [Information science: As a fundamental, generalized science]. *Edication and Technology in Information Science*, 3(2), 20-26. <https://doi.org/10/5281/zenodo/18262086>

zırlanır. Bu baza əsasında hər bir kitabxana üçün avtonom avtomatlaşdırılmış sistemlər, əsasən maşınla oxunan elektron kataloqlar, məlumat bazaları və elektron kitabxanalar yaradılır.

İkinci mərhələdə sənədləşdirilmiş informasiya məkanının bütün subyektləri əlaqələndirilərək lokal kompüter şəbəkələrinin serverləri üzərində müasir kompüter və telerabitə texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə idarələrarası və milli informasiya şəbəkəsi yaradılır. Bu mərhələdə şəbəkə emalı metodları, mübadilə protokolları, sənədlərin elektron göndərişi və maliyyə məsələləri həll olunur.

Üçüncü mərhələdə intellektual informasiya texnologiyaları və sistemləri sahəsində beynəlxalq təcrübə və qabaqcıl nailiyyətlər öyrənilir, onların əsasında vahid milli konsepsiya və inkişaf proqramı hazırlanır. Həmin konsepsiya ilə proqram çərçivəsində milli informasiya məkanında hüquqi subyektlərin fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alınmaqla cari, eləcə də retrospektiv informasiya resurslarından aktual biliklərin əldə olunması, formalaşdırılması və istifadəyə təqdim edilməsi üçün metodlar, texnologiyalar, müvafiq müvafiq vasitələr işlənib hazırlanır. Bu proses nəticəsində ekspert sistemləri və bilik bazaları yaradılır, vahid dinamik informasiya mühitində inteqrasiya olunur. Belə bir şəraitdə kitabxanalar bilik və informasiyanın toplanması, qorunması və cəmiyyətə çatdırılmasını təmin edən davamlı sosial institutlar kimi bu missiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Informasiya cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinə hazırlıq çərçivəsində 2001-ci il 3–5 noyabr tarixlərində Cenevrədə Kitabxana Assosiasiyaları və Müəssisələrinin Beynəlxalq Federasiyası (IFLA) tərəfindən “Kitabxana – informasiya cəmiyyətinin ürəyidir” adlı konfrans təşkil edilmişdir. Tədbirin

əsas məqsədi bu ideyanın ictimai şüurda möhkəmləndirilməsi olmuşdur.¹⁰

İFLA-nın mövqeyinə görə mövcud kitabxana şəbəkəsi informasiya cəmiyyətinin ən hazırlıqlı və strateji əhəmiyyətə malik infrastrukturudur. Bu isə informasiyalaşdırma proseslərinin səmərəli şəkildə sürətləndirilməsinə geniş imkan yaradır. Kitabxanaların davamlı inkişafı dövlət səviyyəsində dəstəklənməli, informasiya cəmiyyətində onlara sabit və funksional yer ayrılmalıdır.

Formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətində kitabxanalar yalnız biliklərin ötürücüsü deyil, həm də onların yayılmasını və mənimsənilməsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Buna görə də kitabxanalar öz fəaliyyətlərini innovativ yanaşmalar əsasında təkmilləşdirməli və bu istiqamətdə davamlı inkişaf etdirməlidirlər. Ayrı-ayrı insanlar üçün kitabxananın əhəmiyyəti müəyyən dövrlərdə azala bilsə də o, ümumilikdə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Kitabxana təhsil, tərbiyə və mənəvi-intellektual inkişaf proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi cəmiyyətin mədəni inkişafına xidmət edir.

1.3. Qarabağda kitabxana işinin inkişaf perspektivləri

Qarabağ Azərbaycanın qədim və strateji əhəmiyyətə malik tarixi bölgələrindən biri olub, XVIII əsrə qədər uzanan zəngin və dərin tarixi köklərə malikdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qarabağ ərazisinə ermənilərin məqsədyönlü şəkildə köçürülərək burada məskunlaşdırılması prosesi həyata keçirilmişdir. Qarabağda XIX əsrin əvvəllərində məskunlaşdırılan ermənilər üçün uzun illər ərzində müxtəlif şərait yaradılmışdır.

¹⁰ Seliqman, A.(2005). Vətəndaş cəmiyyəti ideyası, Nurlar, NPM, s.240.

Mədəni quruculuğun tərkib hissəsi olan kitabxanaların inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, çoxsaylı mədəni-maarif müəssisələri tikilərək istifadəyə verilmişdir. Qarabağ vilayət kimi təşkil olunduğu ilk illərdə burada 4 kitabxana, 5 qiraət koması, həmçinin qırmızı guşələr, kənd, kolxoz və klub kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdir.¹¹

Həmin dövrdə mədəni-maarif müəssisələri, kitabxanalar əhalinin savadlanmasında, kitabla təmin edilməsində müstəsna rol oynamışdır. Ermənilərə göstərilən kitabxana xidməti öz tarixi torpaqlarımızda həyat sürən azərbaycanlı əhaliyə nisbətən daha yüksək olmuşdur. 1920-ci illərin sonlarında Şuşada, Xocavənddə, Hadrutda, Xankəndində və digər ərazilərdə kitabxanalar təşkil edilmiş, daha sonra Qarabağda dövlət kütləvi kitabxanaları, qiraətxana, klub və təhsil müəssisələrini özündə birləşdirən geniş kitabxana şəbəkəsi yaradılmışdır.

Xocavənd rayonunda işğaldan əvvəl 40 kitabxana, Ləcında 217 mədəniyyət müəssisəsi, Kəlbəcərdə 51 kitabxana, Ağdamda 71 kitabxana, Cəbrayıl da 78 kitabxana, Füzuli rayonunda 90 kitabxana, Qubadlı rayonunda 47 kitabxana, Zəngilan rayonunda 128 mədəniyyət müəssisəsi əhaliyə xidmət göstərirdi. Statistik məlumatlara əsasən Şuşa Rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin (MKS) tərkibində ümumi kitab fondu 23475 min nüsxə təşkil edən 32 kitabxana mövcud idi.¹²

Bu dövrdə kitabxana quruculuğunun inkişafında Sov.İKP MK-nın “Zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsində və elmi-texniki tərəqqidə kitabxanaların rolunu artırmaq haqqında” 8 may 1974-cü il qərarının xüsusi əhəmiyyəti oldu. Qə-

¹¹ Xələfov, A.A.(1960). Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən(1920-1932). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, s.65.

¹²https://garabagh.rmi.az/az/view/360/171/Susa_rayon_Merkezlesdirilmis_Kitabxana_Sistemi

rarda kitabxana işinin mərkəzləşdirilməsi, oxuculara kitabxana xidmətinin yüksəldilməsi, təkmilləşdirilməsi, kitabxanaların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi kimi məsələlər qarşıda duran əsas vəzifələrdən idi.¹³

1992-ci ilin məlumatına görə Şuşa rayon MKS-nin kitab fondu 659000 nüsxə, oxucuların sayı 45620 nəfər təşkil etmişdi.¹⁴ Lakin tarix boyu ərazi iddiasında olan ermənilər separatçı fəaliyyətlərindən əl çəkməmiş, türk-müsəlman əhaliyə qarşı daim soyqırım cinayətləri törətmişlər. Hələ Sovet hakimiyyəti illərində torpaqlarımızdan pay alan və “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə yaşayan ermənilər Sovet hakimiyyətinin dağılmasından istifadə edərək Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmişlər.¹⁵

Ermənistanın 30 ilə yaxın çəkən hərbi təcavüzü yalnız insan itkisi ilə nəticələnməmiş, Azərbaycanın mədəni irsini silməkdən ötrü bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək maddi və mədəniyyət abidələrimizi xüsusi qəddarlıqla məhv etmişlər. Bu işğalın ən çox zərər vurduğu sahələrdən biri də məhz kitabxanalar olmuşdur. Qarabağda fəaliyyət göstərən 927 kitabxananın infrastrukturunu dağıdılmış, kitabxana fondu, burada saxlanılan çap əsərləri, materialların uçotu ilə bağlı müvafiq sənədlər yandırılıb və talan edilmişdir

Həmin kitabxanaların fondunda 4,6 milyon nüsxə misilsiz əlyazma əsərləri toplanmışdır. 30 ilə yaxın davam edən

¹³ Tahirov, K. (2013). Bilik və zəka məbədi Azərbaycan Milli Kitabxanasının yaradılmasından 90 il ötür. “*Xalq qəzeti*”, 14 sentyabr.

<https://old.xalqazeti.com/az/news/education/37972>

¹³ https://garabagh.rmi.az/az/view/360/171/Susa_rayon_Merkezlesdirilmis_Kitabxana_Sistemi

¹⁴ Yusifova, S., Məmmədova, K. (2022). Qərbi Azərbaycana ermənilərin axını və azərbaycanlıların sıxışdırılması. *Metafizika jurnalı, Tarix, arxeologiya və antropologiya elmləri*, cild 5, №4(serial 20), s.88-96.

<https://philarchive.org/archive/YUSTIO>

işğal dövründə həmin müəssisələrin yalnız xarabalıqları qalmışdır. Lakin 2020-ci ildə torpaqlar işğaldan azad edildikdən sonra bölgədə bərpa və yenidənqurma işləri ilə yanaşı, kitabxanaların da yenidən təşkili prosesinə başlanılmışdır.

Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni irsin bərpasına və yeni mədəniyyət ocaqlarının yaradılmasına xüsusi önəm verir. 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış qələbədən sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri həmin ərazilərin yenidən qurulması və uzun illər məcburi köçkün həyatı yaşamış insanların öz doğma torpaqlarına qayıdışının təmin edilməsidir.¹⁶ Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər sırasında Qarabağ və ətraf rayonlarda dağıdılmış və talan edilmiş kitabxanaların yenidən fəaliyyətə başlaması da mühüm yer tutur. Kitabxana fondlarının bərpası və zənginləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülmüş, o cümlədən “Qarabağa kitabla gedək!” adlı layihə çərçivəsində kitab toplama aksiyaları təşkil edilmişdir.

Müxtəlif mövzularda toplanmış ədəbiyyat - Azərbaycan tarixi və coğrafiyası, dünya ədəbiyyatı, Qarabağ müharibəsi və digər sahələr üzrə çeşidlənərək Qarabağ kitabxanalarına təqdim olunur, azad edilmiş rayonlarda açılacaq kitabxanalara hədiyyə edilir. Fondun bərpası məqsədilə həyata keçirilən bu layihələrə nazirliklər, beynəlxalq təşkilatlar, səfirliklər, ziyalılar və bir sıra müəssisələr də qoşulmuşdur. Məsələn, Şuşa şəhərində yeni Mərkəzi Kitabxana sisteminin yaradılması planlaşdırılır. Eyni zamanda kəndlərdə də informasiya mərkəzləri tipli kitabxanaların təşkili nəzərdə tutulur.¹⁷

¹⁶ Məmmədov, Ş. Azad edilmiş ərazilərin bərpası: xarabalıqdan dirçəlişə doğru (2024). <https://apa.az/economy/azad-edilmis-erazilerin-berpasi-xarabaliqundan-dircelise-dogru-tehlil-861426>

¹⁷ Sarıyeva, İ.(2024). Minlərlə kənd kitabxanası təhlükədən qurtardı- ağıllı təklif var. *Bakı Xəbər*, 25 iyul. <https://www.baki-xeber.com/medeniyyet/223510.html>

Kitabxana fəaliyyətinin gələcək inkişaf istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunub:

a) *Rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının tətbiqi*

- Elektron kataloqlar və onlayn oxu imkanları
- Qarabağla bağlı ədəbi, tarixi və arxiv materialların rəqəmsallaşdırılması.

b) *Gənclərin cəlbi və oxu mədəniyyətinin təşviqi*

- Oxu klublarının yaradılması
- Şair və yazıçılarla görüşlər, ədəbi tədbirlər
- Qarabağ mövzusunda mütaliə təşviqi layihələri.

c) *Təhsil və mədəniyyətin integrasiyası*

- Məktəblərlə sıx əməkdaşlıq
- Tədris proqramlarına uyğun ədəbiyyat fondlarının formalaşdırılması

- Təlim-tədris seminarlarının təşkili.

d) *Regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlıq*

- Qarabağ kitabxanalarının ölkə daxilində və xarici kitabxanalarla əməkdaşlığının gücləndirilməsi.

Nəticə etibarilə Qarabağ kitabxanalarının bərpası və inkişafı yalnız mədəniyyət siyasətinin tərkib hissəsi deyil, eyni zamanda milli yaddaşın bərpası və qorunması prosesinin ayrılmaz bir mərhələsidir. Bu sahədə dövlət orqanlarının, ictimaiyyətin və mütəxəssislərin birgə əlaqələndirilmiş fəaliyyəti bölgənin intellektual və mədəni potensialının yenidən formalaşdırılmasına, eləcə də davamlı inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

1.4. Kitabxanalarda yaşıl infrastrukturun tətbiqi

Yaşıl kitabxana konsepsiyası XX əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başlamış və XXI əsrdə geniş yayılmışdır. Yaşıl kitabxana adlandırılmasının əsas səbəbi onun ekoloji da-

yanıqlıq və ətraf mühitin qorunması prinsiplərinə uyğun qurulmasıdır. "Yaşıl" termini burada həm təbiətə olan hörməti, həm də davamlı inkişafa töhfə vermək məqsədini ifadə edir.

Yaşıl kitabxana konsepsiyası müasir kitabxanaların fəaliyyətində ekoloji dayanıqlıq prinsiplərini əsas götürən bir yanaşmadır. Bu konsepsiya kitabxana məkanlarının, idarəetmə sistemlərinin və xidmətlərinin ətraf mühitə daha az təsir etməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Yaşıl kitabxanalar təkcə bilik və informasiya məkanları olmaqla qalmır, həm də ekoloji maarifləndirmə və davamlı inkişaf prinsiplərinin təbliği üçün platforma rolunu oynayır.

1970–1980-ci illərdə ekoloji problemlər və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri beynəlxalq ictimaiyyətin əsas diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu dövr ekoloji dayanıqlılıq ideyalarının geniş yayıldığı və ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş qlobal təşəbbüslərin gücləndiyi mərhələ kimi səciyyələnir. Sənayeləşmə və urbanizasiya proseslərinin təbii mühitə mənfi təsirlərinin daha aydın şəkildə dərk edilməsi cəmiyyətdə ekoloji məsuliyyətin artmasına təkan vermişdir. Bu proseslər kitabxana fəaliyyətinə də təsir göstərmiş, kitabxanalar öz iş prinsiplərini və xidmətlərini ekoloji tələblərə uyğunlaşdırmağa başlamışlar.

1990-cı illərdə kitabxanalar yalnız informasiya mərkəzi funksiyası ilə kifayətlənməyərək, ətraf mühitin mühafizəsi ilə iqtisadi və sosial inkişafın uzlaşdırılmasına yönəlmiş yeni yanaşmaların formalaşdığı mühüm ictimai institutlara çevrilməyə başlamışdır. Bu prosesdə 1992-ci ildə keçirilən Rio-de-Janeyro Sammiti xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sammit beynəlxalq miqyasda “davamlı inkişaf” konsepsiyasını ön plana çıxararaq ekoloji, iqtisadi və sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində geniş qlobal müzakirələrin əsas mövzusunə çevirmişdir.

Rio Sammitində qəbul olunan prinsiplər kitabxanaların həm daxili idarəetmə proseslərində, həm də cəmiyyət qarşısında yerinə yetirdiyi ictimai funksiyalarda davamlı inkişaf yanaşmalarının tətbiqi üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Xüsusilə yeni kitabxana binalarının layihələndirilməsi və tikintisi zamanı bu yanaşma daha geniş şəkildə nəzərə alınmağa başlanmışdır. Nəticədə ekoloji dayanıqlılıq, enerji səmərəliliyi və resurslardan optimal istifadə kimi dizayn prinsipləri prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir.

Yeni kitabxana binalarında təbii işıqlandırmanın artırılması, enerji səmərəliliyinə yönəlmiş tikinti materiallarından istifadə, eləcə də su resurslarının optimallaşdırılması kimi xüsusiyyətlər tətbiq olunur. Bununla yanaşı, ekoloji təmiz materiallara və yaşıllıq sahələrin genişləndirilməsinə üstünlük verilməsi müəssisələrin ətraf mühitə mənfi təsirini minimuma endirir. Bu yaşıllıq yanaşma təbiətin mühafizəsinə xidmət etməklə bərabər, gələcək nəsillər üçün dayanıqlı təhsil və informasiya mühiti yaratmağa imkan verir.

2020-ci ildən başlayan dövr iqlim dəyişikliyinə kəskin diqqətin ayrılması və “yaşıl kitabxana” konsepsiyasının keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə əlamətdar oldu. Bu illər ərzində kitabxanalar yalnız fiziki binalar olaraq deyil, həm də ekoloji maarifləndirmə platformaları kimi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu dövrdə iqlim dəyişikliyinə təcili və ciddi bir problem olaraq qəbul edilməsi, kitabxanaları cəmiyyətin ətraf mühitlə bağlı məlumatlandırılmasında və ekoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsində daha fəal rolə sövq etdi.

2020-ci ildən sonra rəqəmsallaşmanın güclənməsi, kağız istehsalının azaldılması və resursların daha dayanıqlı şəkildə idarə olunması ilə bağlı böyük addımlar atıldı. Kitabxanalar rəqəmsal resursları daha çox istifadə etməyə başladı. Beləliklə, kağız istifadəsini minimuma endirdi və ekoloji cəhətdən təmiz bir mühit yaratmağa kömək etdi. E-kitablar, onlayn məz-

mun və virtual resurslar, kitabxanaların davamlı inkişaf məqsədini dəstəkləməyə davam etdi. Bu kitabxana yalnız müasir və innovativ dizaynı ilə deyil, həm də ekoloji prinsiplərin tətbiqinə önəm verilməsi ilə tanınır. Əsas məqsədi ənənəvi kitabxana konsepsiyasını yeniləyərək müasir texnologiyalara inteqrasiya etmək, cəmiyyəti müasir, innovativ məlumat mərkəzi ilə təmin etməkdir.

Kitabxanada enerji səmərəliliyini nizamlamaq üçün böyük şüşə panellərdən istifadə olunur. Binanın fasadı təbii işıqlandırmanı maksimum dərəcədə artırmaq üçün geniş şüşələrdən ibarətdir. Bu süni işıqlandırma ehtiyacını azaldaraq enerji sərfiyyatını minimuma endirir. Binanın dizaynı təbii ventilyasiya sistemlərini dəstəkləyir ki, bu da kondisioner istifadəsini azaldır. Tikinti zamanı təkrar emal olunmuş materiallara üstünlük verilmişdir. Xüsusilə daxili interyerlərdə ekoloji cəhətdən zərərsiz və davamlı xammal tətbiq olunmuşdur. Binada su sərfiyyatını azaltmaq üçün ağıllı su idarəetmə sistemləri quraşdırılmışdır. Yığılan yağış suyu isə müəyyən məqsədlər üçün yönəldilir.

Seattle Mərkəzi Kitabxanası yalnız bir kitabxana deyil, həm də innovasiya, ekoloji məsuliyyət və müasir memarlıq prinsiplərinin ideal birləşməsidir. Onun dizaynı kitabxana konsepsiyasına yeni yanaşma gətirərək, həm estetik baxımdan cəlbediciliyi, həm də funksional səmərəliliyi ilə ictimai xidmət keyfiyyətini artırır.

Oxşar ekoloji və innovativ prinsiplər digər qlobal nümunələrdə də görünür. Məsələn, 2006-cı ildə istifadəyə verilmiş Singapurdakı Bişan Kitabxanası təbii işıqlandırmadan geniş istifadə etməklə yanaşı, oxucular üçün rahat və təbii mühit yaradır. Burada təbii işıqlandırmadan geniş istifadə olunması və enerji səmərəliliyini artıran dizayn həlləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma enerji sərfiyyatının azaldılması ilə yanaşı, oxucular üçün daha rahat və təbii mühitin formalaşdırılmasına

xidmət edir. Kitabxananın unikal memarlıq və funksional xüsusiyyətləri onu qlobal miqyasda ekoloji və texnoloji həllərin uğurlu nümunələrindən biri kimi tanıdır. Nəticə etibarilə, Bişən Kitabxanası (Sinqapur) həm ekoloji dayanıqlılıq, həm də mədəni inkişaf baxımından fərqlənən nümunəvi obyekt hesab olunur.

Meksikada yerləşən Vasconcelos Kitabxanası da ekoloji yanaşması və özünəməxsus memarlıq üslubu ilə dünya miqyasında seçilən müəssisələrdəndir. 2006-cı ildə istifadəyə verilən bu obyekt ölkənin tanınmış memarı Alberto Kalaç tərəfindən geniş yaşıl məkanlarla tam harmoniyada layihələndirilmişdir. Kitabxananın məşhur mütəfəkkir, yazıçı və təhsil naziri Xose Vaskonselusun adını daşması onun maarifçilik və mədəniyyət sahəsindəki simvolik missiyasını vurğulayır. Binanın dizaynında təbii işıqlandırma və havalandırma həllərinə üstünlük verilməsi enerji sərfiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Vasconcelos Kitabxanası yalnız Meksika üçün deyil, bütövlükdə qlobal miqyasda davamlı memarlıq, biomüxtəlifliyin qorunması və mədəni inkişafın təşviqi baxımından nümunəvi bir model hesab olunur.

Azərbaycanda təşkil olunan COP29 (BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransı) ölkədə "yaşıl kitabxana" konsepsiyasının formalaşmasına və inkişafına böyük təkan verə bilər. Hazırda respublikada bu statusa tam cavab verən ixtisaslaşmış kitabxanalar mövcud olmasa da, müvafiq modelin tətbiqi üçün geniş potensial vardır. Məsələn, Azərbaycan Milli Kitabxanası rəqəmsallaşma istiqamətində mühüm addımlar ataraq e-resursların payını artırır və kağız sərfiyyatını minimuma endirir. COP29-un ekoloji tövsiyələri ilə üst-üstə düşən bu tür təşəbbüslər müasir və rahat xidmət mühiti yaratmaqla yanaşı, ölkədə davamlı kitabxana modelinin tətbiqi üçün praktik zəmin rolunu oynayır.

COP29 çərçivəsində qəbul edilən qərarlar ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinin milli mədəniyyət siyasətinə inteqrasiyasını sürətləndirir. Bu isə kitabxana və mədəniyyət müəssisələrində enerji səmərəliliyinin artırılmasını, resurslardan qənaətlə istifadəni və ekoloji maarifləndirməni ön plana çəkir. Nəticədə, yaşıl texnologiyaların tətbiqi kitabxanaların təkcə ənənəvi məlumat məkanı kimi deyil, həm də innovativ və global ekoloji bilik mərkəzi kimi fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

II FƏSİL

**RƏQƏMSAL ƏSRDƏ
KİTABXANALAR VƏ
İNFORMASIYA
TEKNOLOGİYALARININ
TƏTBİQİ**

2.1.Rəqəmsal kitabxanaların tarixi təkamülü və inkişafı

"Rəqəmsal kitabxana" termini daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Rəqəmsal kitabxanalar elektron kitablar, jurnallar və axtarış sistemləri də daxil olmaqla müxtəlif resurslardan ibarət geniş kolleksiyalardır. Son illərdə rəqəmsal kitabxana tendensiyası böyük iqtisadi əhəmiyyət daşıyır, çünki ədəbiyyata alternativ mənbələr əvəzinə kitabxana sistemləri vasitəsilə çıxış əldə edilməsi həm vaxta, həm də resurslara qənaət etməyə imkan yaradır. Bu sistemlər fiziki analoqlar və rəqəmsal materiallardan ibarət hibrid kolleksiyaları, eləcə də tamamilə rəqəmsal elektron kolleksiyaları əhatə edir. İstifadəçilər məqalələr, jurnallar, sənədlər, kitablar, audio fayllar, şəkillər və videolar da daxil geniş resurslara çıxış əldə edirlər.

Rəqəmsal kitabxanalar bəzən sadəcə fiziki kağız arxivlərinin alternativini və ya ictimai kitabxananın elektron versiyası kimi qəbul edilsə də sənədlərin onlayn saxlanması və qlobal yayılması prosesi sürətlə təkamül edir. Bu sistemdə vasitəçilər informasiya axınını ləngitmir və ya məhdudlaşdırmır. Nəticədə oxucular ən son nəşrlərə onlayn şəkildə dərhal, əksər hallarda isə ödənişsiz çıxış imkanı qazanırlar. Əslində, kağız daşıyıcılardan elektron mühitə keçid rəqəmsal kitabxanayı ənənəvi analoqlarından fərqləndirən üç əsas xüsusiyyəti ön plana çıxarır:

- Məlumatların rəqəmsal formatda saxlanması;
- Materiallara birbaşa və operativ kommunikasiya (rabitə) vasitəsilə çıxış;
- Orijinal versiyadan keyfiyyətli surətçixarma imkanı.

2007-ci ildə yaradılmış bu rəqəmsal kitabxana ictimai mülkiyyətdə olan elektron kitabların zəngin kataloqunu ən populyar formatlarda (məsələn, PDF və ePub) təqdim edir. Çoxdilli bazaya malik olan bu resursları istifadəçilər

qeydiyyatdan keçmədən tamamilə ödənişsiz yükləyə bilirlər. Bundan əlavə, platforma kateqoriyalar və müəlliflər üzrə sürətli axtarış imkanı yaradan, rahat və anlaşıqlı istifadəçi interfeysinə malikdir. Rəqəmsal kitabxananın əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- **İnfrastruktur** (texniki və proqram təminatı bazası);
- **Rəqəmsal kolleksiya** (elektron materiallar, kitablar və arxivlər);
- **Sistemlərin funksionallığı** (platformanın işləmə mexanizmi və alətləri);
- **Rabitə vasitələri** (istifadəçilərlə əlaqə və məlumat mübadiləsi şəbəkəsi).

Cədvəl 1

Rəqəmsal kitabxana mühitinin struktur komponentləri

Kolleksiya	Xidmətlər	Sistemlər və alətlər
Təşkil olunmuş kolleksiyalar	Kitabxana xidmətləri	Təşkilatı sistemlər
İdarə olunan kolleksiyalar	Xidmətin təşkili	Dinamik federasiya quruluşu
Mövzu üzrə kolleksiyalar	Xidmətlər qrupu	Elektron alətlər
Kolleksiya topluluğu	Onlayn/Rəqəmsal xidmətlər	Paylanmış mühit
Elektron resurslar	Virtua xidmət mühiti	Axtarış sistemləri
Hipermətnlər üzrə verilənlər bazası	- - -	Sosial-texniki sistemlər Virtual təşkilat Texnoloji şəbəkələr

*Mənbə:*¹⁸

¹⁸ Brahaj, A. and others (2013). Defining Digital /A.Brahaj, M.Razum, J.Hoxhahttps. *Research and Advanced Technology for Digital Libraries*, p.23-28. https://DOI:10.1007/978-3-642-40501-3_3

Cədvəldən göründüyü kimi, rəqəmsal kitabxanalar müxtəlif qruplaşdırma prinsiplərinə görə təsnif edilir. Bu qruplaşdırma onların strukturunu, funksiyalarını və texnoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir və kitabxana sistemlərinin təşkilində əsas rol oynayır.

Müasir dövrdə elektron kitablara marağın artması, rəqəmsal texnologiyaların sürətli yayılması, mobil cihazların gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi və internetin global əlçatanlığı ənənəvi kitabxana xidmətlərinə müraciətin tədricən azalmasına səbəb olur. Bu transformasiya fonunda rəqəmsal kitabxanaların mahiyyəti də köklü şəkildə dəyişir.

Tədqiqatçı Mahendra Trivedi (2010) qeyd edir ki, rəqəmsal kitabxana tək bir varlıq və ya sadə fayl anbarı deyil, müxtəlif texnoloji, informasiya və xidmət komponentlərinin inteqrasiyasından ibarət dinamik bir sistemdir. Bu yanaşma göstərir ki, müasir rəqəmsal kitabxanalar informasiya resurslarını və texnoloji həlləri vahid platformada birləşdirən mürəkkəb infrastruktur rolunu oynayır.

Rəqəmsal kitabxanaçılıq tarixində ilk mühüm təşəbbüs 1971-ci ildə ABŞ-da başlayan "Project Gutenberg" (Qutenberq layihəsi) olmuşdur. Qutenberq Layihəsi 1971-ci ildə İllinoys Universitetinin tələbəsi Maykl Hart tərəfindən əsası qoyulmuş dünyanın ən qədim rəqəmsal kitabxanasıdır. Layihə Hartın ABŞ-ın Müstəqillik Bəyannaməsini rəqəmsallaşdırıb pulsuz paylaşması ilə başlamışdır. 1990-cı illərdə internetin geniş yayılması rəqəmsal kitabxanaçılıqda əsas dönüş nöqtəsi oldu. Bu dövrdə ali təhsil müəssisələri və iri kitabxanalar öz resurslarını sürətlə rəqəmsallaşdırmağa başladılar. Bu sahədəki ən mühüm ilk addımlardan biri ABŞ Konqres Kitabxanasının "American Memory" (1990) təşəbbüsüdür.

Rəqəmsal kitabxanaçılıq sahəsində digər mühüm təşəbbüs 2004-cü ilin oktyabrında Frankfurt Kitab Sərgisində Google tərəfindən təqdim edilmişdir. İlkin olaraq "Google

Print" adı ilə fəaliyyətə başlayan xidmət 2005-ci il noyabrın 17-də rəsmi şəkildə "Google Books" (Google Kitab Axtarışı) adını almışdır.¹⁹ Platforma kitabları skan etmək, indeksləşdirmək və rəqəmsal bazada saxlamaq imkanı verərək istifadəçilərə güclü axtarış sistemi vasitəsilə geniş məlumat bazasına sürətli çıxış təmin edir.

Layihənin əsas məqsədi müxtəlif dillərdə kitabları rəqəmsallaşdırmaq və onların məzmununda açar sözlər üzrə axtarış imkanı yaratmaq idi. 2005-ci ilin dekabrında Google, ABŞ və Böyük Britaniyanın aparıcı nəşriyyatları ilə tərəfdaşlıq edərək müəllif hüquqlarına əsaslanan kommersiya kitablarını da platformaya daxil etməyə başlamışdır. 2010-cu ilə qədər layihə çərçivəsində təxminən 15 milyon kitab rəqəmsallaşdırılmış, onlardan 1 milyonu ictimai mülkiyyətdə olduğu üçün istifadəçilərə pulsuz təqdim edilmişdir. Sonrakı illərdə bu göstərici 25 milyonu keçmişdir. 2018-ci ildən etibarən layihə Avropa kitabxanaları ilə əməkdaşlığı genişləndirərək dövlət universitetlərinin nadir kolleksiyalarını da rəqəmsallaşdırıb istifadəyə təqdim etmişdir. Eyni dövrdə Rusiyada da mühüm addımlar atılmışdır: 2005-ci ildə Rusiya Dövlət Kitabxanası, Rusiya Elmlər Akademiyasının Təbii Elmlər Kitabxanası və digər aparıcı qurumların iştirakı ilə Rusiya Elektron Kitabxanalar Assosiasiyası (RÉBA) təsis edilmişdir.²⁰

2007-ci ildə isə Rusiya Elmlər Akademiyasının Prezidiumu tərəfindən "Rusiya Elm Mirası" (Наследие российской науки) elektron kitabxanası fəaliyyətə başlamışdır.²¹ Layihənin əsas məqsədi görkəmli rus və xarici alimlərin əsərlərini

¹⁹ Google Print Library Project announcement.

<https://books.google.com/intl/en/googlebooks/history.html>

²⁰ Каленов, Н. Е. и др. (2007). Технология создания электронной библиотеки «Научное наследие России» / Н.Е.Каленов, Г.И.Савин, А.Н.Сотников. *Научная книга, № 1–4*, 170–173.

²¹ About Europeana: History and mission: [elektron resurs]. - <https://www.europeana.eu/en/about-us>

qorumaq, həmçinin bu resurslara ictimaiyyətin geniş və pul-suz çıxışını təmin etməkdir. Eyni dövrdə Sankt-Peterburqda fəaliyyətə başlayan Rusiya Federasiyasının Prezident Kitabxanası da əsasən Rusiya tarixinə aid elektron materialları toplamaq və ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim etmək məqsədini daşıyır.

2008-ci ildə "Europeana" Avropa Rəqəmsal Kitabxanası fəaliyyətə başladı. Bu platforma Avropa İttifaqı məkanındakı mədəniyyət müəssisələrindən toplanan milyonlarla kitab, sənət əsəri, arxiv sənədi və audio-video materiallara vahid çıxış nöqtəsi yaratdı.²²

2009-cu ildə UNESCO və ABŞ Konqres Kitabxanasının birgə təşəbbüsü ilə "World Digital Library" (Dünya Rəqəmsal Kitabxanası) rəsmi olaraq istifadəyə verildi. Həmçinin, Sankt-Peterburqda "Boris Yeltsin adına Prezident Kitabxanası" təsis edildi.²³ Bu müəssisə Rusiya dövlətçiliyi, tarixi və mədəni irsi ilə bağlı materialların rəqəmsallaşdırılması və ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim edilməsi missiyasını daşıyır.²⁴

2003-cü ilin dekabrında Qutenberq layihəsinin təxminən 10000 mətnlik DVD versiyası yayımlanmışdır.²⁵ 2005-ci ildə onlayn kolleksiyadakı mətnlərin sayı 17000-ə, 2009-cu ilin dekabrına isə 34000-ə çatmışdır. Bu müddət ərzində yenilənmiş DVD nəşrləri də təqdim olunmuşdur. 2010-cu ilin aprelində 30000 mətnlik ikiqat laylı DVD versiyası istifadəyə veril-

²¹Qurbanov, A.İ. və b.(2008). Elektron kitabxanalar: Dərs vəsaiti /A.İ.Qurbanov, P.F.Kazimi, O.İ.Quliyev. MTM-Innovation, 300c.

²³ Presidential Library named after B.N.Yeltsin(2009). About the Library. <https://www.prilib.ru/en/about>

²⁴ World Digital Library launches April 21, 2009. <https://www.wdl.org/en/about/>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Europeana> https://www.digitalpreservation.gov/news/2009/20090514news_article_wdl.html

²⁵ Hart, M.(2004). History and Philosophy of Project Gutenberg. *Project Gutenberg*. <https://www.gutenberg.org/wiki/Gutenberg:History>

mişdir. 2016-cı ilin dekabrına qədər isə layihənin sayında 53000-dən çox sənəd pulsuz yükləmə üçün əlçatan olmuşdur.²⁶

Qutenberq layihəsi böyük ölçüdə minlərlə könüllünün söylərinə əsaslanır: onlar elektron kitabların rəqəmsallaşdırılması və korrektə edilməsi prosesində iştirak edərək mətnlərin dəqiqliyini və oxunaqlılığını təmin edirlər. Məhz bu amillər layihəni dünyanın ən böyük və ən nüfuzlu rəqəmsal kitabxanalarından birinə çevirmişdir. Layihə çərçivəsində təqdim olunan bütün e-kitablar ictimai mülkiyyət statusuna malikdir və istifadəçilər heç bir ödəniş, abunə haqqı və ya qeydiyyat tələbi olmadan onları istənilən vaxt oxuya və yükləyə bilərlər. Bu yanaşma platformanın əlçatanlığını və inklüzivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Texnoloji baxımdan layihə müasir tələblərə tam uyğundur: e-kitablar HTML, ePub, Plain Text və MOBI kimi müxtəlif formatlarda təqdim olunur. Bu formatlar Kindle, Nook, Sony Reader, iPad və digər müasir cihazlarda rahatlıqla açıla bilər. Beləliklə, oxucular zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan həm ədəbi, həm də elmi əsərləri sərbəst şəkildə araşdırmaq imkanı əldə edirlər. Qutenberq layihəsi elektron mətnlərin əlçatanlığının artırılmasına və beynəlxalq rəqəmsal kitabxanaçılığın inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Bu formatlar demək olar ki, bütün əsas elektron oxu cihazları tərəfindən dəstəklənir, o cümlədən:

- Kindle
- Nook
- Sony E-Reader
- iPad və iPhone
- Android cihazlar

²⁶ Project Gutenberg (2016). *Project Gutenberg Statistics*.
<https://www.gutenberg.org>

 ePub və MOBI formatını dəstəkləyən digər oxucular.

Beləliklə, Qutenberq layihəsi yalnız kitabxana modelini rəqəmsallaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onu qlobal, açıq və texnologiyaya uyğun bir mədəniyyət layihəsinə çevirir.

Dünyanın ən böyük və qabaqcıl kitabxanalarının bəzilərinə geniş tətbiq olunan VTLS-VIRTUA sistemi oxucular üçün virtual çıxışı təmin etmək və ödənişli sorğuların sonradan yenidən istifadəsi məqsədilə vahid məlumat bazası yaratmaq üçün Azərbaycanın Milli Kitabxanası tərəfindən tətbiq edilmişdir. 2000-ci ildə ABŞ Səfirliyi, Soros Fondu və Avraşiya Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycanın Milli Kitabxanası ABŞ-da fəaliyyət göstərən VTLS Corporation tərəfindən xüsusi kitabxana şəbəkələri üçün hazırlanmış VIRTUA proqramını əldə etmişdir. Üç illik hazırlıq işləri və bir sıra beynəlxalq təlim proqramlarında iştirak nəticəsində kitabxana 2003-cü ildə elektron kataloqunu uğurla istifadəyə vermişdir. Bu kataloq MARC-21 formatında hazırlanmış, yerli və beynəlxalq mütəxəssislərin təcrübəsini özündə birləşdirmişdir.

2010-cu ilə qədər Elektron Resurslar şöbəsi tərəfindən Azərbaycan və rus dillərində olan cari ədəbiyyata dair 32986 biblioqrafik qeyd yaradılmışdır. Ümumilikdə isə elektron kataloqa 94757 biblioqrafik qeyd və 267142 nüsxə nəşr daxil edilmişdir. Həmin il ərzində (vəb-sayt ziyarətçiləri istisna olmaqla) 118452 oxucu kitabxananın virtual oxu zalından və elektron kataloqundan istifadə etmiş, 329 istifadəçi isə virtual sifariş xidmətindən faydalanmışdır. Bundan əlavə, 2009-cu ildə Kitabxana-biblioqrafik proseslərin avtomatlaşdırılması və informasiya texnologiyaları şöbəsi tərəfindən 244 kitab və 8

dövri nəşr rəqəmsallaşdırılaraq elektron kitabxanaya yerləşdirilmişdir.²⁷

Azərbaycan kitabxanaşünaslıq məktəbinin banisi, professor Abuzər Xələfov respublikada klassik kitabxanaşünaslığın formalaşdırılması ilə yanaşı, bu sahənin rəqəmsallaşdırılması və avtomatlaşdırılmasının elmi-nəzəri təməllərini qoyan novator alimlərdəndir.

Ölkəmizdə kitabxana şəbəkəsinə elektron texnologiyaların integrasiyası XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Hələ həmin dövrdə professor A.Xələfov kitabxanaların sadəcə ənənəvi məlumat məkanı kimi deyil, qlobal informasiya şəbəkəsinin fəal tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyini irəli sürürdü. Alim 2006-cı ildə nəşr olunan "XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas inkişaf istiqamətləri: mülahizələr, təkliflər və proqnozlar" monoqrafiyasında milli kitabxana sisteminin rəqəmsal gələcəyini, eləcə də elektron məlumat bazalarının formalaşdırılması perspektivlərini konseptual baxımdan əsaslandırıb.²⁸ Alimin bu sahədə qoyduğu fundamental elmi-nəzəri təməllərin davamı kimi dosent Azad Qurbanovla həmmüəlliflikdə ərsəyə gətirdiyi "Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları" (2007) dərsliyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmin nəşr respublikamızda kitabxana işinin avtomatlaşdırılması və rəqəmsal infrastruktura keçidi üzrə hazırlanan ilk sistemli və konseptual tədris vəsaiti hesab olunur.²⁹

²⁷ İslamova, Sh.(2019). The history and evolution of digital libraries in modern society. *Advances in Science and Technology : Сборник статей XXII Международный научно-практической конференции*. НИЦ «Актуальность РФ», с.144.

²⁸ Xələfov, A. A.(2006). XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas inkişaf istiqamətləri: mülahizələr, təkliflər və proqnozlar. AMEA MEK, 106 s.

²⁹ Xələfov, A.A., Qurbanov, A.İ. (2007). *Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları*. "Bakı Universiteti" Nəşriyyatı, 200s.

Azərbaycanda kitabxanaların avtomatlaşdırılması, elektron kataloqların yaradılması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş aparıcı tədqiqatçılardan biri də dosent Əli Rüstəmovdur. O, milli kitabxana sisteminin rəqəmsal müstəviyə keçidində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Komplektləşdirmə, kataloqlaşdırma və oxucu xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparmış, İRBİS və VTLS kimi qabaqcıl avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin ölkəmizdə tətbiqini elmi cəhətdən əsaslandırırmışdır.³⁰ Rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin üstünlüklərini və inkişaf perspektivlərini geniş təhlil etmiş, gənc mütəxəssislərə informasiya texnologiyaları, elektron kataloqlar və müasir proqram təminatlarının incəliklərini öyrədərək rəqəmsal kitabxana kadrlarının yetişməsinə töhfə vermişdir. Eyni zamanda "Elmi-texniki məlumatın təşkili və axtarışı sistemləri" (1976), "Respublika soraq-informasiya fondlarının avtomatlaşdırılması" (1990), "İnformatika" (Dərs vəsaiti, 2001) və s. kimi dəyərli dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifidir.

Son illərdə isə rəqəmsal kitabxanaların inkişafı dövlətin İKT sahəsinə artan diqqətini əks etdirir. Bu sahədə mühüm nümunələrdən biri M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron kataloqudur. O, kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması və elektron sistemlərin tətbiqi sahəsində ölkənin əldə etdiyi nailiyyətləri nümayiş etdirir.

Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası Azərbaycanda kompüterləşmə problemini ilk həll etməyə çalışan və avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərini tətbiq edən qabaqcıl müəssisələrdən biri olmuşdur. Müəssisədə ilk mərhələdə "ERA" və "VEA" kserokopiya aparatlarından istifadə edilmiş,

³⁰ Rüstəmov, Ə., Mustafayeva, N.(2007). Respublika kitabxanalarında əsas proseslərin avtomatlaşdırılması. *Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya*, №2, s.15–27.

2003-cü ildən etibarən isə MDB ölkələrinin aparıcı kitabxanalarında uğurla tətbiq olunan proqram təminatı əsasında elektron kataloq yaradılmışdır.

BDU Qafqaz regionunda vahid virtual elektron kitabxana şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində elmi tədqiqatlar aparılan ilk ali təhsil müəssisəsidir. Bu məqsədlə əvvəlcə "MARC-SQL-1.5", daha sonra isə "IRBIS-64" sistemləri tətbiq olunmuş və həmin sistemlər Azərbaycan Elektron Kitabxana Şəbəkəsinin əsasını təşkil etmişdir. Davamlı təkmilləşdirmələr nəticəsində məlumatların emalı və kataloqlaşdırma səmərəliliyini artırmaq məqsədilə "Kitabxana-1.0" Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi (AKİS) hazırlanmışdır.

Kitabxananın digər mühüm rəqəmsal mənbələrindən biri dövlət rəhbərlərinin çıxış və müsahibələrinin tam mətnlərini əhatə edən elektron arxivdir. Mütəmadi olaraq nəşr edilən bibliografik göstəricilər arasında "Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin gündəlik fəaliyyətinin xronikası", "Azərbaycan Respublikasının qanunları" və "Yeni kitablar" kimi rüblük nəşrlər yer alır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezident Kitabxanasında "İRBİS-64" Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sisteminin beş məlumat bazasından fəal şəkildə istifadə olunur. Bu sistem vahid axtarış interfeysi təqdim etməklə yanaşı, həm də digər tərəfdaş kitabxanaların geniş məlumat bazaları ilə inteqrasiya yaradaraq informasiya resurslarına çoxtərəfli çıxışı təmin edir.

2.2. Rəqəmsallaşma erasında kitabxanaların transformasiyası

Texnologiyanın sürətli inkişafı dövlət idarəetməsini və ictimai həyatı müasir standartlara uyğunlaşdırmağı zəruri edir.

Bu istiqamətdə atılan addımlar ictimai xidmətlərdən tutmuş təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sahələrindəki geniş miqyasda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini nəzərdə tutur. Nəticədə vətəndaşların gündəlik ehtiyacları daha operativ ödənilir, idarəetmə mexanizmlərində şəffaflıq təmin olunur, resurslardan istifadə optimallaşır və informasiya təhlükəsizliyi güclənir.

Bu transformasiya təkcə elektron xidmətlərin sayının artması ilə deyil, həm də milli-mədəni irsin, elmi nailiyyətlərin və təhsil vəsaitlərinin müasir platformalara köçürülməsi ilə də ölçülür. Məhz bu məqamda rəqəmsal kitabxanalar mühüm körpü funksiyasını yerinə yetirir. Çap nəşrlərinin, dövrü mətbuatın, arxiv sənədlərinin və digər intellektual sərvətlərin elektron formata çevrilməsi həmin dəyərlərin qorunub saxlanmasını təmin etməklə yanaşı, onlara istənilən vaxt və məkandan maneəsiz çatma imkanını genişləndirir.

Təhsil ekosistemində bu yeniliklər tədris və araşdırma prosesini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır. Tələbələr, akademik heyət və alimlər coğrafi sərhədlərdən asılı olmayaraq lazımi mənbələri operativ şəkildə əldə edə bilirlər. Eyni zamanda fondların avtomatlaşdırılmış idarə olunması, axtarış alqoritmlərinin təkmilləşdirilməsi və istifadəçi davranışlarına əsaslanan fərdi yanaşmalar kitabxana xidmətinin effektivliyini və rahatlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Kitabxanaların rəqəmsal mühitə keçidi rəqəmsal alətlərin, məlumat resurslarının və texnoloji həllərin kitabxana fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə inteqrasiyasını əhatə edir. Rəqəmsal transformasiya dinamik və davamlı xarakter daşıyır. O, yalnız yeni texnologiyaların tətbiqini deyil, innovativ idarəetmə, məhsuldarlığın artırılması və rəqəmsal şəraitdə rəqəbətbəqabiliyyətinin qorunmasını da özündə birləşdirir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya kitabxanaların dayanıqlı inkişafını təmin edən mühüm strateji istiqamət sayılır.

Hazırda ölkənin ümumi rəqəmsallaşma strategiyası dövlət idarəçiliyindən tutmuş mədəniyyət və təhsil sahəsində bütün sektorların İKT əsaslı modernləşdirilməsini hədəfləyir. Məhz bu çərçivədə kitabxana və arxiv sistemlərinin fəaliyyətində rəqəmsallaşma həlledici rol oynayır. Sözü gedən transformasiya təkcə çap vəsaitlərinin elektron formata çevrilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda vahid informasiya platformaları vasitəsilə resurslara fasiləsiz və qlobal çıxışın yaradılmasını da əhatə edir. Beləliklə, rəqəmsal kitabxana modelinin tətbiqi qurumlara bir sıra strateji üstünlüklər qazandırır:

- *Informasiya resurslarının fiziki mühafizəsi.* Kağız daşıyıcıların zamanla köhnəlməsi və itməsi riskləri minimuma endirilir, nadir nüsxələrin ömrü rəqəmsal mühitdə əbədləşdirilir.

- *Məkan və zaman məhdudiyyətsizliyi.* İstifadəçilər coğrafi mövqedən asılı olmayaraq müxtəlif texnoloji cihazlar vasitəsilə zəruri məlumatlara anlıq çıxış əldə edirlər.

- *İdarəetmədə texnoloji səmərəlilik.* Metadata tətbiqi və təkmil axtarış alqoritmləri sayəsində resursların sistemləşdirilməsi asanlaşır, istifadəçi məmnuniyyəti yüksəlir.

- *Elmi-tədqiqat mühitinin dinamikliyi* e-mənbələrə əlçatanlığın təmin edilməsi ilə güclənir, bu isə təhsil alanların və tədqiqatçıların akademik fəaliyyətinin keyfiyyətinin artmasına şərait yaradır.

Bu proses, eyni zamanda bir sıra mühüm çətinliklərlə xarakterizə olunur. Əsas maneələr sırasına İKT infrastrukturunun qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması, müəllif hüquqları və lisenziyalasdırma kimi hüquqi aspektlərin tam tənzimlənməməsi, habelə maliyyə resurslarının məhdudluğu daxildir.

Kitabxana sistemlərinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyası zamanı isə ardıcıl həyata keçirilməsi vacib olan əsas mərhələlər aşağıdakılardan ibarətdir: çap vəsaitlərinin skan edilməsi və ya birbaşa elektron formata çevrilməsi (optik simvol tanı-

ma – OCR texnologiyalarının tətbiqi ilə), metadataların və elektron kataloq sistemlərinin qurulması, istifadəçi üçün əlverişli interfeyslərin hazırlanması, müəllif hüquqları və lisenziya məsələlərinin hüquqi çərçivəyə salınması, eləcə də istifadəçilərin rəqəmsal platformalardan səmərəli istifadəsi üçün təlim proqramlarının təşkili.

Rəqəmsal kitabxanaların formalaşması üçün ilkin şərtlərdən biri müasir rəqəmsal infrastrukturun yaradılmasıdır. Müasir informasiya infrastrukturunun əsas tərkib hissəsini internet təşkil edir. Onun əhali və ərazi üzrə əhatə dairəsi, məlumat ötürmə sürəti, əlçatanlığı, qiymət baxımından münasibliyi və etibarlılığı internetin ümumi keyfiyyət səviyyəsini müəyyən edən əsas meyarlardır. Rəqəmsal inkişafın təmin edilməsi üçün geniş zolaqlı internet şəbəkələrinin genişləndirilməsi və bu sahəyə Finlandiya, Estoniya, Norveç, Çin, Hindistan, Sinqapur, İsveç və s. kimi dövlətlər xüsusilə qeyd oluna bilər. Bununla belə rəqəmsal transformasiyanın sürəti və mahiyyəti müxtəlif ölkələrdə fərqli xarakter daşıyır. Rəqəmsallaşma üzrə rəqəmsal rəqabət göstəricilərində Finlandiya, Hollandiya, Danimarka kimi ölkələr yüksək pillələrdədir. Bu ölkələrdə kitabxanaların rəqəmsallaşması infrastruktur, hüquqi baza və İKT savadlılığı baxımından yüksək səviyyədə gedir.

İnfrastrukturun tam formalaşmadığı ölkələrdə belə kitabxana və təhsil sistemlərinin rəqəmsallaşması üçün “təlim + infrastruktur + əlaqələndirmə” kimi modulların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda və oxşar inkişaf mərhələsində olan ölkələrdə bu modeldən nümunə kimi istifadə edilməsi və müvafiq standartların mənimsənilməsi məqsədəuyğundur.

Texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi

Azərbaycanda rəqəmsal mühitə keçid prosesinin sistemli və davamlı xarakter alması üçün beynəlxalq təcrübədən irəli gələn bir sıra fundamental dərslərin tətbiqi zəruridir. Bu isti-

qamətdə atılacaq ilk və ən mühüm addım möhkəm texnoloji infrastrukturun formalaşdırılmasıdır. Rəqəmsallaşmanın səmərəliliyi birbaşa ölkə üzrə yüksəksürətli və genişzolaqlı internet infrastrukturunun bərabər şəkildə yayılmasından, habelə kitabxanaların müasir hesablama avadanlıqları, server infrastrukturu və bulud texnologiyaları ilə təmin olunmasından asılıdır. Xüsusən bulud əsaslı idarəetmə platformalarının istifadəsi məlumatların yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etməklə yanaşı, istifadəçi sorğularının emalını da optimallaşdırır. Bu mexanizmin reallaşdırılması paytaxt və region kitabxanaları arasındakı texnoloji uçurumu aradan qaldıraraq ümummillə miqyasda vahid, stabil və hər kəs üçün əlçatan rəqəmsal informasiya ekosisteminin formalaşmasına zəmin yaradacaqdır.

İKT-nin integrasiyası və rəqəmsal kompetensiyaların inkişafı

Kitabxana-informasiya sistemində modernləşmə yalnız texnoloji bazanın yenilənməsi ilə bitmir. Rəqəmsal transformasiyanın səmərəliliyi həm personalın, həm də akademik kontingentin (tələbə, müəllim və tədqiqatçıların) rəqəmsal bacarıqlarından birbaşa asılıdır. Bu məqsədlə fərdi ehtiyaclarla söykənən onlayn modulların və praktiki seminarların tətbiqi vasitəsilə ixtisaslaşmış təlim mexanizmləri qurulmalıdır. Eyni zamanda məlumatın axtarışı, təhlili və etik istifadəsini ehtiva edən universal informasiya mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır. Bu yanaşma istifadəçilərin texnoloji hazırlığının artırılmasına, həmçinin virtual xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və rəqəmsal resurslara çıxış imkanlarının optimallaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Hüquqi tənzimləmə və lisenziya mexanizmləri

Elektron məzmunun idarə olunmasında müəllif hüquqlarının qorunması və lisenziya sazişlərinin düzgün tənzimlənməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal kitabxana sistemləri elə bir hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərməlidir ki, müəl-

liflərin intellektual mülkiyyəti toxunulmaz qalsın, istifadəçilər isə qanuni əsaslarla açıq mənbələrdən maneəsiz faydalana bilsinlər. Bu balansın qorunması üçün beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan milli lisenziyalaşdırma standartlarının tətbiqi və hüquqi bazanın müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Vahid platforma və müasir kataloq sistemləri

Rəqəmsal kitabxanaların effektivliyini təmin edən əsas amillərdən biri də metadataların strukturlaşdırıldığı vahid platformaların və təkmil axtarış sistemlərinin mövcudluğudur. Müasir kataloq sistemlərinin qurulması və kitabxanalararası resurs paylaşımını təmin edən birgə şəbəkələrin yaradılması informasiya əlçatanlığını maksimum dərəcədə asanlaşdırır. İstifadəçi üçün rahat interfeysə malik bu sistemlər müxtəlif kitabxana resursları arasında çevik əlaqələndirmə yaradaraq vahid rəqəmsal informasiya mühitinin əsas sütununa çevrilir.

Milli mədəni irsin rəqəmsal mühafizəsi

Milli kimliyin qorunması və tarixi yaddaşın gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından nadir əlyazmaların, qədim kitabların və arxiv sənədlərinin rəqəmsallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu materialların yüksək keyfiyyətlə skan edilərək elektron kataloqlara inteqrasiya olunması və uzunmüddətli rəqəmsal arxivlərdə saxlanılması bir tərəfdən, fiziki nüsxələrin aşınmasının qarşısını alır, digər tərəfdən isə tədqiqatçılar üçün qlobal əlçatanlıq imkanı yaradır.

Regionlar arası rəqəmsal bərabərliyin təmin edilməsi

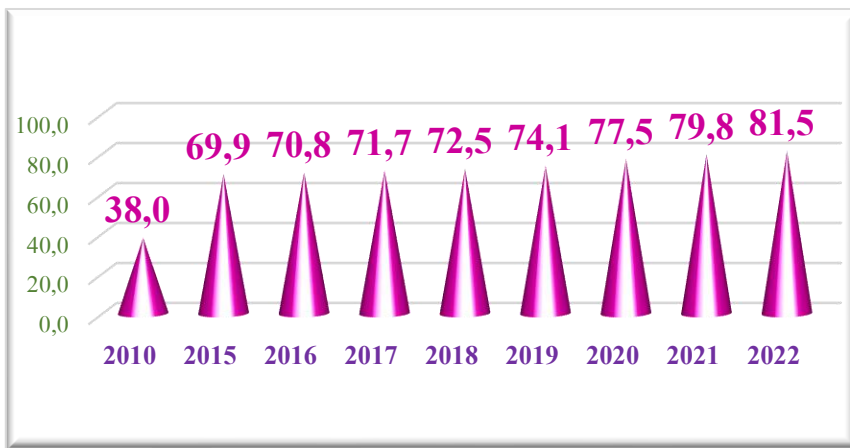
Rəqəmsal transformasiya strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri paytaxt və regionlar arasında formalaşmış rəqəmsal bölünmənin aradan qaldırılmasıdır. Kənd və şəhər kitabxanaları arasında xidmət səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə regional rəqəmsal mərkəzlərin yaradılması, habelə bölgələrdə genişzolaqlı internet infrastrukturunun və texniki-texnoloji təminatın gücləndirilməsi zəruridir. Bu sahədə əldə

olunan irəliləyiş birbaşa aşağıdakı sistemli amillərdən asılıdır:

- ölkənin ümumi rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi və dövlət siyasətinin strateji prioritetləri;

- rəqəmsal infrastrukturun inkişaf göstəriciləri və bu istiqamətə yönəldilmiş investisiya həcmli; informasiya-kommunikasiya texnologiyaları bazarındakı rəqabət mühiti və tənzimləmə mexanizmləri.

Ölkəmizdə internetə çıxış imkanlarının genişlənməsi ilə yanaşı, əhəlinin kompüterdən istifadə vərdişləri də artan dinamika ilə inkişaf edir. Bu müsbət tendensiya rəqəmsal kitabxana resurslarından daha geniş istifadəçi kütləsinin faydalanması üçün əlverişli zəmin yaradır. Respublikada kompüter istifadəçilərinin sayının artım dinamikasını əks etdirən statistik göstəricilər isə bu sahədə mövcud potensialı Diaqram 1-də aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Diaqram 1. Azərbaycanada əhəlinin hər 100 nəfərə düşən kompüter istifadəçilərinin sayı

Mənbə: ³¹

³¹ Fətəliyeva, G.(2024). Azərbaycanada rəqəmsal transformasiya -2023: *Bülleten*. Elm və Bilik, s.22.

Diaqramdan göründüyü kimi, 2010–2022-ci illər ərzində Azərbaycanda kompüter istifadəçilərinin sayında davamlı artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. 2010-cu ildə bu göstərici 38 faiz olduğu halda, 2022-ci ildə 81,5 faizə yüksəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, növbəti illərdə bu göstərici bir qədər də artmışdır. Belə ki, əhalinin hər 100 nəfərinə düşən kompüter istifadəçilərinin sayı 2023-cü ildə 82,6, 2024-cü ildə isə 83,2 təşkil etmişdir.³² Ümumilikdə, tendensiya ölkədə rəqəmsal savadlılığın və rəqəmsal kitabxanalardan istifadə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərir.

Cədvəl 2

Kitabxana personalının rəqəmsal kompetensiyalarının təsnifatı və qiymətləndirmə meyarları

Kompetensiya sahəsi	Göstəricilər (bacarıqlar)	Qiymətləndirmə meyarı
İnformasiya və data savadlılığı	Rəqəmsal resurslarda (e-katalog, verilənlər bazası) mürəkkəb axtarış strategiyalarının qurulması, məlumatın filtrasıyası və tənqidi qiymətləndirilməsi	Məlumatın dəqiqliyini və mənbənin etibarlılığını müəyyən etmə bacarığı
Rəqəmsal ünsiyyət və əməkdaşlıq	Onlayn platformalar, bulud texnologiyaları və sosial media vasitəsilə professional kommunikasiya, virtual arayış xidmətlərinin idarə olunması	Kollektiv iş alətlərindən (məs. Google Workspace, MS Teams) istifadə səmərəliliyi

³² Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf(2025). ARDSK, s.42.

Kompetensiya sahəsi	Göstəricilər (bacarıqlar)	Qiymətləndirmə meyarı
Rəqəmsal kontentin (məzmunun) yaradılması	Elektron resursların yaradılması, mövcud sənədlərin rəqəmsallaşdırılması, müəllif hüquqları və lisenziyalasdırma (Creative Commons) qaydalarına riayət	Müəlliflik hüququnu pozmadan yeni rəqəmsal resursun formalaşdırılması
Kibertəhlükəsizlik	Fərdi məlumatların qorunması, rəqəmsal kimliyin idarə edilməsi, virus və kiberhücumlardan mühafizə üsullarını bilmək	Təhlükəsiz onlayn mühitin təmin edilməsi və risklərin neytrallaşdırılması
Problemlərin texniki həlli	Proqram təminatı və avadanlıqlarda yaranan sadə nasazlıqların diaqnostikası, texnoloji yeniliklərin iş prosesinə müstəqil inteqrasiyası	Texniki maneələr qarşısında adaptasiya və həll yönümlü yanaşma

***Mənbə:** cədvəl Avropa Rəqəmsal Kompetensiya Çərçivəsi (DigComp) və Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və İnstitutları Federasiyasının (IFLA) tövsiyələri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.³³*

Rəqəmsal savadlılıq təkcə texniki bacarıqların məcmusu deyil, eyni zamanda kitabxana xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edən və elmi-tədqiqat proseslərini sürətləndirən fundamental intellektual vasitə kimi çıxış edir. Rəqəmsal

³³ IFLA (2020). *IFLA Strategy 2019-2024*. <https://www.ifla.org/strategy/>

kitabxana müxtəlif elektron sənədlərin axtarışına və istifadəsinə imkan verən axtarış sistemləri və naviqasiya vasitələri toplusudur. Bu sistemlər istifadəçilərə istənilən vaxt və məkanda müxtəlif mətn, şəkil, audio və video materiallara çıxış imkanı yaradır.

Müasir dövrdə getdikcə daha çox insanın elektron kitablardan və rəqəmsal mənbələrdən istifadə etməsi bu sahənin əhəmiyyətini artırır. 2024-cü ildə dünya üzrə elektron kitab oxucularının sayı 1 milyarda çatıb və 2027-ci ilə qədər bu rəqəmin 1,2 milyarda yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. Bu artım rəqəmsal kitabxanalara olan tələbatın davamlı şəkildə yüksəlməsini göstərir.³⁴

Rəqəmsal kitabxana sistemlərində resurslar arasındakı əlaqələr istifadəçi üçün şəffaf və anlaşıqlı şəkildə qurulur. Bu kolleksiyalar yalnız sənəd xülasələri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda biblioqrafik qeydləri, metadata bazalarını və genişləndirilmiş rəqəmsal resursları da əhatə edir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal kitabxanalar artıq yalnız məlumatın saxlanıldığı məkan deyil, həm də biliyin paylaşılması, elmi integrasiyanın təmin edilməsi və mədəni irsin qorunması üçün strateji mərkəzlər kimi çıxış edir.

Gələcək perspektivdə süni intellekt, maşın təlimi və semantik veb texnologiyalarının tətbiqi ilə bu sistemlərin daha intellektual və fərdiləşdirilmiş axtarış imkanları təqdim edəcəyi gözlənilir. Rəqəmsal kitabxanaların formalaşması və təkamülü müxtəlif ölkələrin həyata keçirdiyi milli strategiyalarla sıx bağlı olub, qlobal informasiya cəmiyyətinə keçidin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Rəqəmsal transformasiyanın əsas məqsədləri informasiya və resurslara uzaqdan çıxışı təmin etmək, istifadəçi məmnuniyyətini artırmaq və xidmətləri fərdiləşdirmək, kitabxana

³⁴ Market, Us. (2024). Ebooks market size, share, trends / CAGR of 5.1%. *Market.us*. <https://market.us/report/ebooks-marke>

fondunu qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək (dijitalaşdırma yolu ilə), həmçinin elektron kataloq, avtomatlaşdırma və digər vasitələrdən istifadə etməklə səmərəli idarəetmə sistemi qurmaqdır.

Bu gün kitabxanalarda rəqəmsal transformasiyanın əsas üstünlüklərindən biri nadir və kövrək əsərlərin elektron formata qorunması və fondun mühafizəsinin təmin edilməsidir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər iş proseslərini sadələşdirərək vaxt və resurslara qənaət etməyə imkan yaradır. Rəqəmsal kitabxanalar tələbələr və tədqiqatçılar üçün əlverişli informasiya mühiti formalaşdıraraq elm və təhsilin inkişafına dəstək verir. Bundan əlavə, onlayn xidmətlər fiziki məhdudiyyətləri olan şəxslər üçün də əlçatan olmaqla inklüzivliyi təmin edir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində istifadəçilər istədikləri zaman veb sayta daxil olaraq fərqli tipli mətnləri tapa və müxtəlif dillərdə informasiya resurslarını internet vasitəsilə sifariş edə bilirlər. Dünya Rəqəmsal Kitabxanası (DRK) vasitəsilə dünyanın istənilən yerindən pulsuz olaraq ərəb, çin, ingilis, fransız, portuqal, rus və ispan dillərində nadir kitabları və əlyazmaları oxumaq, həmçinin filmlərə və şəkillərə baxmaq mümkündür.

Rəqəmsal kitabxanaların əsas iş prinsipləri aşağıdakılardır:

- ✚ kitablar, məqalələr, şəkillər və digər materiallar skan edilərək rəqəmsal formata çevrilir və sistemə daxil edilir. Hər bir sənəd üçün metadata yaradılır ki, bu da məlumatların axtarışını və idarə olunmasını asanlaşdırır;

- ✚ istifadəçilər açar sözlər, müəllif, başlıq, mövzu və digər meyarlar üzrə rahat axtarış apara bilir, rəqəmsal kitabxanalar isə sürətli və dəqiq nəticələr təqdim edir;

- ✚ rəqəmsal kitabxanalar internet vasitəsilə uzaqdan istifadə imkanını yaradaraq oxucuların fiziki olaraq kitabxanaya getmədən resurslardan faydalanmasına şərait yaradır. Bu sis-

temlər mətn, şəkil, video və audio kimi müxtəlif formatlı materialları idarə etmək imkanına malikdir;

+ Rəqəmsal resurslardan istifadə zamanı müəllif hüquqları qorunur və müvafiq qanuni məhdudiyyətlər tətbiq edilir;

+ Elektron sənədlər təhlükəsiz şəkildə saxlanılır və onların uzunmüddətli qorunması təmin olunur. Bundan əlavə, rahat və anlaşılan interfeys vasitəsilə istifadəçilər öz ehtiyaclarına uyğun xidmətlərdən səmərəli şəkildə yararlanırlar.

Rəqəmsal kitabxanalar müasir informasiya cəmiyyətində biliklərin yayılması, təhsil və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi baxımından mühüm rol oynayır. Onlar ənənəvi kitabxanaları tamamlayaraq daha geniş, operativ və interaktiv xidmətlər təqdim edirlər.

Azərbaycanda son illərdə rəqəmsal kitabxanaların inkişafı istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada elektron kataloq və avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi kitabxana proseslərinin müasirləşdirilməsinə və istifadəçilərin onlayn resurslara çıxış imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Kitabxanada tətbiq olunan VTLS-VIRTUA sistemi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və oxuculara virtual xidmətlərdən istifadə imkanı verir. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində MARC-21 standartına uyğun elektron kataloq formalaşdırılmış və rəqəmsal resursların idarə olunması təkmilləşdirilmişdir. Hazırda Milli Kitabxana beynəlxalq rəqəmsal platformalarda da təmsil olunaraq global informasiya məkanında öz mövqeyini gücləndirir.

Bundan əlavə, Prezident kitabxanasında tətbiq edilən proqram kompleksi öz funksional strukturu sayəsində kitabxana proseslərinin operativliyini və xidmət effektivliyini artırır. Burada “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin gündəlik fəaliyyətinin xronologiyası” və “Azərbaycan Respublikasının qanunları” kimi fundamental biblioqrafik və informasiya bazaları formalaşdırılmışdır. Bu inkişafalar ölkədə rəqəmsal kitabxa-

na infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, fondların qorunması və istifadəçilərə geniş, operativ informasiya xidmətlərinin göstərilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası da rəqəmsallaşma prosesində mühüm rol oynayır. Burada yaradılan elektron elmi-intellektual baza AMEA institutlarının elmi irsini etibarlı şəkildə qorumaq və vahid sistemlə toplamaq məqsədi daşıyır. Hər bir institut özünün fərdi baza sistemində resursları saxlayır, lakin bu baza vahid formatda sistemləşdirilməyə və iki tərəfli informasiya mübadiləsinə imkan verir.

2015-ci ildə kitabxananın “Ensiklopedik resurslar şöbəsi” nəzdində yaradılmış “Vikipediya metodik mərkəzi” isə rəqəmsal biliklərin açıq elmi platformaya çıxarılmasında əhəmiyyətli addım olmuşdur. Tətbiq edilən “Azərbaycan Vikipediyasının işlək modeli” nəticəsində dörd il ərzində məqalələrin sayı 150000-dən artıq artmış, sıralama üzrə 62-ci pillədən 51-ci pilləyə yüksəlmişdir. İstifadəçi sayı isə 548 nəfərə çataraq kontentin formalaşdırılmasında ictimai iştirakçılığı artırmışdır.

Son illərdə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası rəqəmsal infrastrukturalarını daha da təkmilləşdirərək onlayn kataloqların, elektron arxivlərin və açıq elm platformalarının yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu, Azərbaycanın kitabxana sistemində rəqəmsal transformasiyanın davamlı xarakter aldığını göstərir.

1990-cı illərdən başlayaraq informasiya texnologiyalarının inkişafı dünya kitabxanalarında, o cümlədən Azərbaycan kitabxanalarında da rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirmişdir.

2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən kitabxana fəaliyyəti mərhələli şəkildə elektron mühitə integrasiya olunmağa başlamışdır. Kitabxana MARC-SQL 1.5” və “IRBIS-64” proqramlarından istifadə edərək elektron kataloqun yaradılmasına başlamış və bu kataloq vasitəsilə fondun strukturlaşdırılması,

axtarış proseslərinin sürətləndirilməsi və istifadəçi məmnuniyyətinin artırılması təmin olunmuşdur.

Nəhayət, bu təkmilləşdirmələr və texnoloji bazanın zənginləşdirilməsi əsasında “Kitabxana–1.0” Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi (AKİS) yaradılmışdır. Bu sistem artıq:

- Elektron və fiziki fondların vahid sistem üzərindən idarəsini;
- Oxucular üçün axtarış, sifariş və rezervasiya imkanlarını;
- Elektron kataloqun real vaxt rejimində yenilənməsini;
- Statistika və hesabatların avtomatik formalaşdırılmasını təmin edir.

2003-cü ilin dekabrında Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun dəstəyi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası nəzdində Azərbaycan Kitabxana İnformasiya Konsorsiumu (AzKİK) yaradılmışdır. Konsorsiumun əsas məqsədi ölkədə elmi-tədqiqat müəssisələri arasında informasiya mübadiləsini gücləndirmək, universitet və elmi qurumların beynəlxalq elmi bazalara çıxışını genişləndirmək və rəqəmsal elmi resurslara integrasiyanı təmin etmək olmuşdur.

Nəticə olaraq, dövlətin inkişaf səviyyəsi yalnız bir axtarış motoru ilə deyil, şəbəkəyə daxil olan bütün kitabxana resurslarının əlçatanlığı ilə də müəyyən olunur. Elektron daşıyıcıların inkişafı ənənəvi kitabxanaların fəaliyyətinə mane olmur, əksinə onların təkmilləşməsinə və oxuculara xidmətin daha operativ və səmərəli təşkilinə şərait yaradır. İnformasiya cəmiyyətində kitabxana işində baş verən bu inqilabi dəyişikliklərin dərinədən öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi kitabxanaşünaslıq elmi qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Kitabxanaşünaslıq bu sahədə kitabxana işinin yeni şəraitə uyğunlaşması və informasiya elmi ilə integrasiyası istiqamətində araşdırmalar apararaq elmi-nəzəri bazanın formalaşdırılmasına töhfə ver-

məlidir. Eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə yanaşı, onların beynəlxalq aləmdə təqdimatında da elektron kitabxanaların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Son illərdə Azercell şirkətinin “Bookmate” kimi həyata keçirdiyi layihələr də rəqəmsal oxu mədəniyyətinin yayılmasına öz töhfəsini verir. Bu platforma istifadəçilərə planşet, smartfon və digər cihazlar vasitəsilə kitab oxumaq imkanı verir. 12 dildə təqdim olunan bu xidmət 850 mindən çox bədii, elmi və publisistik kitabı özündə birləşdirir.

Eyni zamanda “Audio Kitablər” layihələri də xüsusilə görmə qabiliyyəti məhdud şəxslər və dinləyərək öyrənmək istəyən istifadəçilər üçün vacib mənbəyə çevrilmişdir.

2.3. Elektron informasiya resurslarının innovativ inkişafı

Azərbaycanın XX əsrdə yenidən müstəqillik qazanması ölkənin sosial-iqtisadi, elmi və mədəni potensialının inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Suverenlik dövrünün qlobal çağırışları fonunda formalaşan bu elmi tərəqqi, hazırda milli kitabxana-informasiya sistemində elektron resursların innovativ tətbiqi və rəqəmsal texnologiyaların səmərəli istifadəsi formasına keçmişdir.

Qloballaşan informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı müasir dövrdə tərbiyə, təhsil, dünyagörüşünün genişləndirilməsi və vətəndaşlıq hissinin aşılınması kimi sahələrdə kitabxanaların rolu daha da artmışdır. Xüsusilə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından bu təsisatlar strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda kitabxanalar yalnız informasiya resurslarının toplanıb saxlanıldığı statik bir məkan deyil, həm də qabaqcıl ideyaların yayılması

və cəmiyyətə integrasiyası baxımından əsas vasitəçidir. Bu dinamika kitabxananın funksional mahiyyətini sadəcə informasiya daşıyıcısı olmaqdan çıxararaq, onu cəmiyyətin maariflənməsi, elmi tərəqqisi və mədəni identikliyin qorunması istiqamətində ideoloji bir dayağa çevirmişdir. Rəqəmsallaşma dövründə isə sözügedən missiya daha da genişlənmiş, kitabxanaları qlobal elmi biliklərin demokratik şəkildə paylaşılması üçün vacib mərkəzlərə çevirmişdir.

Kitabxana fəaliyyətinin səmərəli təşkili və inkişafı ilk növbədə, fondların düzgün komplektləşdirilməsindən asılıdır. Sözügedən fondlar çap olunmuş sənəd-informasiya resurslarını — elmi əsərləri, dövrü nəşrləri, statistik məlumatları, bibliografik göstəriciləri, eləcə də elektron materialları əhatə edir. Fondların zənginliyi sadəcə kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, həmçinin keyfiyyət və funksionallıq meyarları ilə qiymətləndirilir. Bu baxımdan, müasir dövrdə kitabxana fondlarının formalaşdırılmasında innovativ yanaşma və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə mühüm zərurətə çevrilmişdir.

Informasiya texnologiyalarının sürətli tətbiqi və istifadəçi auditoriyasının multidissiplinar tələbatı bu sahənin funksional imkanlarını köklü şəkildə genişləndirmişdir. Nəticədə kitabxanalar müxtəlif formatlı məlumat daşıyıcılarını toplayan, mühafizə edən və onları qlobal sosial-intellektual müstəviyə çıxaran dinamik sosial institutlara çevrilmişdir. Fondlarının tərkibində ənənəvi nəşrlərlə yanaşı, yüksək informasiya dəyərinə malik müxtəlif elektron və alternativ materiallar da cəmlənmişdir. Sözügedən resurslar sırasına dövrü mətbuat nümunələri (jurnallar və qəzetlər), rəsmi dövlət sənədləri, elmi-tədqiqat xarakterli texniki hesabatlar və tarixi əhəmiyyət daşıyan əlyazmalar daxildir. Eyni zamanda bu strukturda kartografik materiallar, vizual informasiya daşıyıcıları (şəkil və çertyojlar), musiqi irsini əks etdirən notlar, həmçinin arxiv işində mühüm yer tutan mikroformalar (mikrofilmlər, mikro-

fişlər və mikrokartlar) da xüsusi yer tutur. Belə geniş spektrli resurs bazası kitabxanaların cəmiyyətin universal bilik mərkəzi kimi statusunu daha da möhkəmləndirir. Fondada saxlanılan materialların bu cür rəngarəngliyi, kitabxanaların sadəcə kütəlvə oxucular üçün deyil, həmçinin tədqiqatçılar və informasiya mütəxəssisləri üçün də elmi əhəmiyyətini xeyli artırır. Kitablar və dövrü mətbuat nəşrləri hələ də fondların əsas nüvəsini təşkil edir və onların etibarlı mühafizəsi, sistemləşdirilməsi, eləcə də istifadəsinin səmərəli təşkili istiqamətində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi həlledici amilə çevrilmişdir. Bu məqsədlə:

- Elektron kataloqlar yaradılır;
- Rəqəmsallaşdırma layihələri həyata keçirilir;
- Kitabxana-informasiya sistemləri qurulur;
- Axtarış və arxivləşdirmə vasitələri davamlı olaraq təkmilləşdirilir.

Bütün bu tədbirlər informasiya resurslarının effektiv idarə olunmasına və cəmiyyətin maariflənmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu proses tarixi baxımdan XX əsrin 50-ci illərindən başlamış, informasiya texnika və texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq genişlənmiş, mürəkkəbləşmiş və hazırda global və kütləvi xarakter almışdır. İndi heç olmasa bir ədəd fərdi kompüterə olmayan iri və orta səviyyəli kitabxana demək olar ki, yoxdur.³⁵

Kitabxana-informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması ayrı-ayrı proseslərdən başlayaraq kompleks sistemlərə, daha sonra integral və şəbəkə sistemlərinə qədər inkişaf edərək hazırda yüksək texnologiyalara əsaslanır. Paylanmış bibli-

³⁵ İslamova, Ş.İ.(2010). Elektron informasiya resurslarının inkişafı, istifadə yolları və onların innovasiya sahəsində rolu. *Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri*” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransının materialları, s.796-797.

oqrafik məlumat bazaları, onlayn sistemləri, elektron kitabxanalar buna əyani misal ola bilər. Sözügedən texniki-texnoloji nailiyyətlər sırasında elektron kataloqlaşdırma metodları, vasitələri və texnologiyaları mühüm yer tutur.

Müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının inkişaf tendensiyaları sırasında ən geniş tətbiq sahəsinə malik olan və texnoloji baxımdan daha təkmil səviyyəyə çatan məhz elektron kataloqlardır. Belə ki, hələ XX əsrin 60-cı illərində bu istiqamətdə biblioqrafik yazıların maşınla oxunması üçün ilk beynəlxalq standart (ISO 2709) hazırlanmış, 80-ci illərdə isə universal mübadilə formatı (UNIMARC) yaradılaraq milli kataloqlaşdırma sistemlərinə tətbiq edilmişdir. Bundan başqa, sözügedən sahədə yüksək səmərəli proqram təminatları və tətbiqi proqram paketləri işlənib hazırlanmışdır. Bu müstəvidə əldə olunan mühüm nailiyyətlərdən biri də regional, milli və beynəlxalq miqyaslı normativ kataloqlaşdırma mərkəzlərinin yaradılmasıdır.

Hazırda dünyanın milli və iri sahəvi kitabxanalarının böyük qisminə ənənəvi kart kataloqları elektron kataloqlarla əvəz edilmişdir. Üstəlik, bu kataloqların əksəriyyəti real zaman rejimində (onlayn) fəaliyyət göstərir və istifadəçilərə davamlı yenilənən məlumatlar təqdim edir.

Resursların rəqəmsallaşdırılması prosesində vacib mərhələ olan maşınla oxunan kataloqların tətbiqi respublikanın iri kitabxanalarında ötən yüzilliyin qovşağında intensivləşmişdir. Məhz bu mərhələdə ölkə miqyasında ilk dəfə VTLS (Virtual Library System) və İRBİS avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri istifadəyə verilmişdir. Sözügedən proqram təminatlarından VTLS əsasən Azərbaycan Milli Kitabxanasında, İRBİS isə ölkənin digər 10–12 iri həcmli kitabxanasında istifadə edilmişdir. Bu sistemlərin inteqrasiyası çərçivəsində “Kataloqlaşdırıcı” avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin (AİY) sınaqları və praktiki tətbiqi uğurla həyata keçirilmişdir. Paralel

olaraq, ölkədə “Maşınlaoxunan elektron kataloqun yaradılması” layihəsinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif beynəlxalq fondlara müraciətlər edilsə də, həmin dövrdə layihə üçün xarici maliyyə dəstəyinin alınması mümkün olmamışdır.

Bu proseslərin məntiqi davamı olaraq müasir qloballaşma və rəqəmsallaşma şəraitində elmi informasiya axınının sürətlənməsi, həmçinin resursların məqsədyönlü idarə edilməsi kitabxana fondlarının formalaşdırılmasına yeni yanaşmaların tətbiqini mühüm zərurətə çevirir. Bu baxımdan funksional və məqsədyönlü fondların yaradılmasında müasir metod və innovativ texnologiyalardan səmərəli istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabxana fondlarının innovativ fəaliyyəti, bu strukturların günümüzün tələblərinə adaptasiyası və keyfiyyət göstəricilərinin optimallaşdırılması məqsədilə aparılan ardıcıl və sistemli bir modernləşmə prosesidir. Bu prosesdə pərakəndə dəyişikliklər deyil, məhz vahid və sistemli yanaşma əsas götürülməli, fondların formalaşdırılması ilə inkişafı üzrə fəaliyyət kompleks, həmçinin məqsədyönlü şəkildə qurulmalıdır. Buna görə də kitabxana fondlarının təşkili və inkişafı ilə bağlı problemlərin elmi əsaslarla tədqiqi, genişmiqyaslı yeniliklərin tətbiqi üçün konseptual yanaşmaların hazırlanması və həyata keçirilməsi vacib hesab olunur.

Kitabxana fondlarının modernləşdirilməsi və gələcək perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin nəzərə alınması fundamental şərtidir. Bu baxımdan A.İ.Priqojin tərəfindən əsas qoyulmuş «ənənəvi innovasiyalar» konsepsiyası prosesin idarə olunmasında mühüm metodoloji fundament rolunu oynayır. Müasir kitabxanaşünaslıqda inkişaf strategiyaları məhz köklü ənənələrlə mütərəqqi yenilik

lərin qarşılıqlı vəhdəti əsasında formalaşır.³⁶

Qloballaşma şəraitində kitabxanaların gələcək inkişafı, müasir texnoloji tərəqqinin mənimsənilməsi ilə milli-mədəni sərvət hesab olunan ənənəvi fondların qorunması arasında strateji tarazlığın təmin edilməsindən birbaşa asılıdır.³⁷ Bu kontekstdə innovasiya prosesləri iki əsas istiqamət üzrə bir-birini tamamlayır:

✚ İrsi innovasiyalar: Mövcud ənənəvi metodların müasir texnologiyalar vasitəsilə modernləşdirilməsi;

✚ Kreativ innovasiyalar: Rəqəmsal dövrün çağırışlarına uyğun, tamamilə yeni xidmət və idarəetmə modellərinin tətbiqi. Bu transformasiya prosesi həm elmi nəzəriyyəyə, həm də canlı təcrübəyə əsaslanan kompleks bir yanaşma tələb edir:

Nəzəriyyədən praktikaya. Fundamental elmi tədqiqatların nəticələri kitabxana mühitində sınaqdan keçirilərək real fəaliyyət normasına çevrilir. Beləliklə, proqnoz xarakterli yanaşmalar konkret iş metodlarına transformasiya olunur.

Praktikadan nəzəriyyəyə. Bilavasitə kitabxanaların daxili təşəbbüsü ilə yaranan uğurlu iş nümunələri təhlil edilərək ümumiləşdirilir. Nəzəri cəhətdən əsaslandırılan bu təcrübələr daha sonra digər kitabxanalar üçün universal model kimi tətbiq edilir.

Yekun olaraq, müasir kitabxana sistemi həm elmi proqnozlaşdırma, həm də gündəlik təcrübənin analizi üzərində qurulan, daim təkmilləşən canlı bir ekosistemdir.

³⁶ Полянский, С.Н. Некоторые аспекты к вопросу классификации инноваций (2013). *Вестник ТГУ, Гуманитарные науки. Экономика.* вып.7(12), с.86-91.<https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-k-voprosu-klassifikatsii-innovatsiy/viewer>

2.4. Rəqəmsal kitabxanalarda müasir texnoloji trendlər

Azərbaycan Respublikasında son illərdə qəbul edilmiş strateji sənədlər rəqəmsallaşma, innovasiya və süni intellekt texnologiyalarının ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında getdikcə daha mühüm yer tutduğunu göstərir. Rəqəmsal transformasiya kitabxana idarəçiliyinin modernləşdirilməsi, innovativ yanaşmaların tətbiqi və məlumat əsaslı qərarvermə mexanizmlərinin formalaşdırılması baxımından mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir. Bu istiqamətdə ölkədə bir sıra mühüm strateji sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası”,³⁸ “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına dair 2026–2029-cu illər üçün Strategiya”³⁹ və “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal inkişafın sürətləndirilməsinə dair 2026–2028-ci illər üçün Fəaliyyət Planı” daxildir.⁴⁰

Yeni texnologiyaların kitabxana-informasiya sahəsinə inteqrasiyası müasir kitabxanaların fəaliyyətində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu proses kitabxana əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması, fondların rəqəmsallaşdırılması, elektron kataloqların yaradılması, eləcə də informasiya axtarışı və əldə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində özünü göstərir. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi istifadəçilərə daha operativ, əlçatan və keyfiyyətli informasiya xidmətlərinin təqdim olunmasına şərait yaradır.

³⁸ <https://c-qanun.az/framework/59218>

³⁹ <https://c-qanun.az/framework/60981>

⁴⁰ <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/azerbaycan-respublikasinda-reqemsal-inkisafin-suretlendirilmesine-dair-2026-2028-ci-iller-ucun-fealiyyet-planinin-tesdiq-edilmesi-haqqinda-1772229481/383754>

Bu kontekstdə, kitabxanalarda tətbiq olunan əsas texnoloji həllərə Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemləri (AKİS), elektron kataloqlar, rəqəmsal arxivlər, bulud texnologiyaları və açıq məlumat bazaları daxildir. Məsələn, “IRBIS-64” və “MARC-SQL” kimi proqram təminatları kitabxana proseslərinin idarə olunmasını və axtarışın səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda məlumatların təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik protokollarının tətbiqi elektron resursların etibarlı qorunmasını təmin edir.

Texnologiyaların integrasiyası istifadəçi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mobil tətbiqlər, onlayn qeydiyyat, elektron resurslara uzaqdan çıxış və interaktiv xidmətlər istifadəçilərə daha rahat və operativ məlumat əldə etmə imkanı yaradır. Bu imkanlar xüsusilə tələbələr, tədqiqatçılar və fiziki məhdudiyyəti olan şəxslər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə Azərbaycan kitabxanalarının informasiya cəmiyyətinə integrasiyası bilavasitə elektron kataloqların yaradılması və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi ilə reallaşır. İnternetin gündəlik həyata sürətli daxil olması peşəkar informasiya xidməti üçün yeni imkanlar yaratmışdır: 24/7 istifadə rejimi, məkan məhdudiyyətinin aradan qalxması və məlumat bazalarının daim yenilənməsi. Bu kontekstdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi kitabxanaların informasiya xidməti sahəsindəki rolunu daha da möhkəmləndirir. Nəticədə cəmiyyət ənənəvi kataloq sistemlərindən uzaqlaşaraq kitabxanaları müasir informasiya mərkəzlərinə çevirməyə doğru hərəkət edir. Əslində, bu proses tarixi kitabxana-informasiya xidmətinin yeni metod, vasitə və texnologiyalarla məntiqi davamıdır. Ənənəvi proseslərin avtomatlaşdırılması hər bir oxucuya ayrılan xidmət vaxtını azaldır, yeni texnologiyalar isə istənilən kitabı istənilən dildə internet üzərindən sifariş etməyə və əldə etməyə imkan yaradır.

Hazırkı texnoloji transformasiya şəraitində süni intellekt kitabxana sistemlərinin fəaliyyətinə mühüm təsir göstərərək ənənəvi xidmət mexanizmlərinin yenilənməsinə şərait yaradır. Süni intellekt əsaslı alqoritmlər istifadəçi davranışlarını təhlil etməklə fərdiləşdirilmiş tövsiyələr təqdim edir, məzmunun avtomatik kataloqlaşdırılması və indeksləşdirilməsi prosesini sürətləndirir, həmçinin virtual kitabxana köməkçiləri vasitəsilə sorğulara operativ cavab verilməsini təmin edir. Bu imkanlar kitabxana xidmətlərinin daha çevik, dəqiq və istifadəçi yönümlü şəkildə təşkilinə şərait yaradır.⁴¹ Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi kitabxana mütəxəssislərinə məlumat və resursların istifadəçilərə çatdırılması prosesində sürəti, dəqiqliyi və aktuallığı artırmağa imkan verir. Alqoritmik həllər fondların sistemləşdirilməsi, təsnifat işinin təşkili, istinad xidmətinin göstərilməsi, mənbələrin axtarışı, fərdi tövsiyələrin hazırlanması və mədəni irsin qorunması kimi istiqamətlərdə geniş istifadə olunur. Bu baxımdan süni intellekt kitabxana-informasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm texnoloji vasitə kimi çıxış edir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı süni intellekt texnologiyalarının daha da təkmilləşməsinə şərait yaratmışdır. Müasir süni intellekt sistemləri mətn, şəkil, səs və digər rəqəmsal kontent formalarını yarada, eyni zamanda mürəkkəb məsələlərin həllində effektiv nəticələr göstərə bilər. Bu sistemlər əsasən internet mühitindən toplanmış böyük həcmli məlumat bazaları üzərində öyrədilir və həmin məlumatların müəyyən hissəsi müəllif hüquqları ilə qorunan materiallardan ibarət olur. Müvafiq materialların emalı və sürətlərinin yaradılması

⁴¹ İsmayılov, N.İ., Xəlilova, N.İ.(2023). Süni intellektin kitabxana xidmətlərinə inteqrasiyası. *“Akademik kitabxanaların yeni fəaliyyət istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. “UNEC” nəşriyyatı, s186-191. <https://library.unec.edu.az/images/slider3/Konfrans>

müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə nəticələnir və tərəflər arasında hüquqi müstəvidə mübahisələr doğurur.⁴²

Nəticə etibarilə, süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı müəllif hüquqları sahəsində yeni hüquqi çağırışlar formalaşdırır. Bu isə rəqəmsal mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə alan daha çevik və yenilənmiş hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin hazırlanmasını zəruri edir.⁴³

Süni intellektin müəllif hüquqları sisteminə təsirinin artması fonunda bu sahədə qoruma mexanizmləri müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilir. İlk növbədə, rəqəmsal əsərlərin qeyri-qanuni istifadəsinin qarşısını almaq və onların orijinallığını təsdiqləmək məqsədilə su nişanları (watermarking), kriptografik mühafizə və digər texniki təhlükəsizlik vasitələri geniş tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, süni intellekt modellərinin öyrədilməsi zamanı istifadə edilən məlumatların lisenziyalasdırılması mühüm iqtisadi-hüquqi yanaşmalardan biri kimi formalaşır. Bu mexanizm məlumat sahiblərinə resurslarından istifadəyə görə kompensasiya ödənilməsinə təmin etməklə həm müəllif hüquqlarının qorunmasına xidmət edir, həm də gələcək hüquqi mübahisələrin yaranma riskini azaldır. Eyni zamanda bir sıra ölkələrdə süni intellekt texnologiyalarının hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində yeni qanunvericilik təşəbbüsləri irəli sürülür. Məsələn, Rusiyada süni intellekt vasitəsilə yaradılmış materialların xüsusi qaydada etikətlənməsi və nişanlanmasını nə-

⁴² Məmmədov, E.(2025). Süni intellekt və onun mədəniyyət sahələrinə təsiri [Artificial intelligence and its impact on cultural fields]. *In Müasir incəsənət məkanında süni intellekt: Problemlər və perspektivlər (conference proceedings)*. <https://doi.org/10.25045/ASUCAAI/2025/22>

⁴³ Ереско, П.В. (2024). Проблемы признания и защиты авторских прав при использовании произведений, созданных с помощью искусственного интеллекта. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право.* Саратов, с.448–458. <https://law.cifra.science/archive/2-6-2025-may/10.60797/LAW.2025.6.3>

zərdə tutan hüquqi mexanizmlər müzakirə edilir. Belə yanaşmalar rəqəmsal platformalarda yayımlanan məzmunun şəffaflığını artırmağa və istifadəçilərin məlumatlandırılmasını təmin etməyə yönəlmişdir.

Akademik kitabxanalarda süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqi kitabxana xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, informasiya resurslarına çıxışın asanlaşdırılması və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması baxımından mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə, avtomatlaşdırılmış alətlər meta məlumatların formalaşdırılmasını və emalını sürətləndirir, bibliografik qeydlərin standartlara uyğunluğunu təmin edir, həmçinin texniki və məzmun səhvlərini operativ şəkildə aşkarlayıb aradan qaldırır. Eyni zamanda istifadəçilərin fəaliyyət dinamikasını və maraq dairəsini təhlil edən sistemlər hər bir oxucu üçün uyğunlaşdırılmış resurs təklifləri formalaşdırır. Təbii dilin avtomatik emalı və semantik təhlil mexanizmləri vasitəsilə qurumlar istifadəçilərin çoxşaxəli və mürəkkəb sorğularına dəqiq cavablar hazırlaya bilər. Əlavə olaraq data-mining və maşın öyrənməsi modelləri sayəsində elmi və peşəkar mühitdə formalaşan yeni istiqamətlər, inkişaf meyilləri və məntiqi əlaqələr üzə çıxarılır. Vizual identifikasiya və optik simvol tanıma texnologiyaları isə nadir nəşrlərin və sənədli mirasın uzunmüddətli saxlanması və rəqəmsal formata köçürülməsini təmin edir.

Vizual analitik alətlər və optik simvol tanıma texnologiyaları vasitəsilə fondların uzunmüddətli mühafizəsi və rəqəmsal formata köçürülməsi prosesi avtomatlaşdırılır. Bu texnologiya yeknəsəq və təkrarlanan əməliyyatların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, məlumat bazalarındakı texniki çatışmazlıqları aradan qaldırır, oxucular üçün fərdiləşdirilmiş resurs seçimləri formalaşdırır, məsafədən fasiləsiz xidmət göstərilməsini təmin edir və elmi axtarış prosesini daha da sürətləndirir. Ali təhsil müəssisələrinin kitabxana sistemləri bu inno-

vasiyadan ən çox faydalanaraq xidmət modelini köklü şəkildə transformasiya edir və tədris-tədqiqat prosesinə integrasiyanı sürətləndirir.

Sözgedən tətbiq sahələri bir neçə əsas istiqamət üzrə qruplaşdırılır: ⁴⁴

❖ *İnkişaf etdirilmiş axtarış sistemləri*

İlk olaraq, inkişaf etdirilmiş axtarış sistemləri istifadəçilərin informasiya ehtiyaclarını daha dəqiq qarşılamaq üçün semantik analiz və təbii dil emalı (NLP) texnologiyalarına əsaslanır. Bu sistemlər istifadəçilərin mürəkkəb və qeyri-dəqiq sorğularını təhlil edərək kontekstə uyğun daha dəqiq və məqsədyönlü nəticələr təqdim edir. Nəticədə informasiya axtarış prosesinin effektivliyi və sürəti əhəmiyyətli dərəcədə artır.

❖ *Fərdiləşdirilmiş resurs tövsiyələri*

İkinci mühüm istiqamət fərdiləşdirilmiş resurs tövsiyələridir. Bu sahədə maşın öyrənməsi alqoritmləri vasitəsilə istifadəçilərin oxu davranışları, maraq sahələri və keçmiş fəaliyyətləri təhlil olunur. Bu təhlillər əsasında hər bir istifadəçiyə uyğunlaşdırılmış ədəbiyyat siyahıları və fərdi tövsiyələr formalaşdırılır ki, bu da elmi tədqiqat prosesini daha məqsədyönlü edir.

❖ *İntellektual fond idarəetməsi*

Süni intellekt texnologiyaları elektron resursların avtomatik kataloqlaşdırılmasını, meta-məlumatların yaradılmasını və kitabxana kolleksiyalarının optimallaşdırılmasını təmin edir. Bu yanaşma həm vaxt itkisini azaldır, həm də məlumatların daha sistemli və strukturlaşdırılmış şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır.

⁴⁴İsmayılov, N.İ., Xəlilova N.İ.(2023). Süni intellektin kitabxana xidmətlərinə integrasiyası. “*Akademik kitabxanaların yeni fəaliyyət istiqamətləri*” mövzusunda *Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. UNEC, s.187-188. <https://library.unec.edu.az/images/slider3/Konfrans%20materiallar>

❖ *Virtual assistentlər və çatbotlar*

Dördüncü istiqamət virtual assistentlər və çatbotlardır. Bu sistemlər 24/7 rejimində fəaliyyət göstərərək istifadəçilərin sorğularına operativ cavab verir, kitabxana xidmətləri, resursların istifadəsi və axtarış imkanları barədə ilkin məlumatlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Nəticədə istifadəçi təcrübəsi daha interaktiv və əlçatan olur.

❖ *Analitik dəstəqli qərar qəbuletmə*

Beşinci istiqamət analitik dəstəqli qərar qəbuletmə sistemləridir. Böyük verilənlərin (Big Data) analizi əsasında oxucu axınının proqnozlaşdırılması, resurs tələbatının müəyyənləşdirilməsi və kitabxana strategiyalarının planlaşdırılması həyata keçirilir. Bu yanaşma idarəetmədə daha elmi və dəqiq qərarların qəbuluna şərait yaradır.

❖ *Qlobal əməkdaşlıq və bilik şəbəkələri*

Qlobal əməkdaşlıq və bilik şəbəkələri kitabxanalararası informasiya mübadiləsinin avtomatlaşdırılması, orta qəşəmsal platformaların formalaşdırılması və beynəlxalq elmi resurslara inteqrasiyanın genişləndirilməsini əhatə edir. Bu yanaşma kitabxanaların qlobal informasiya mühitinə daha sıx qoşulmasına şərait yaradır, eyni zamanda bilik və elmi məlumatların sərhədsiz paylaşımını təmin edir.

Ümumilikdə, süni intellekt universitet kitabxanalarının funksional strukturunun yenilənməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar axtarış proseslərinin dəqiqliyini artırır, istifadəçi tələbatına uyğun resurs tövsiyələrinin hazırlanmasına imkan verir və fond idarəçiliyinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Eyni zamanda süni intellekt oxucu təcrübəsinin zənginləşdirilməsinə, analitik məlumatlar əsasında qərarvermə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və qlobal bilik mübadiləsinin genişlənməsinə töhfə verir. Nəticədə, kitabxanalar rəqəmsal ekosistemdə elmi-tədqiqat və tədris proseslərinə daha sə-

mərəli şəkildə integrasiya olunur və onların akademik funksiyası daha da güclənir.

Bununla yanaşı, kitabxana praktikasında süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi beynəlxalq etik prinsiplərə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Xüsusilə, International Federation of Library Associations and Institutions tərəfindən müəyyən edilmiş “İnformasiya mütəxəssisləri üçün etika kodeksi” bu sahədə mühüm normativ çərçivə kimi çıxış edir. Metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış və məsuliyyətli yanaşma tətbiq olunduğu təqdirdə, süni intellekt texnologiyaları təhsil və elm sahəsində yüksək effektiv vasitəyə çevrilə bilər.⁴⁵

Lakin texnoloji tərəqqi ilə yanaşı, sistemlərin layihələndirilməsi zamanı insan amilinin rolu da nəzərə alınmalıdır. Alqoritmlər insan davranışını modelləşdirə bilsə də, emosional intellekt, etik mühakimə və kontekstual həssaslıq kimi xüsusiyyətlər yalnız insan nəzarəti və peşəkar yanaşma vasitəsilə təmin edilə bilər.

⁴⁵ Кодекс этики ИФЛА для библиотекарей и других и информационных работников(2012). *Краткая версия*. <http://hdl.handle.net/20.500.12424/210301>

III FƏSİL

RƏQƏMSAL KİTABXANA SİSTEMİNDƏ İNNOVASIYA, İDARƏETMƏ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

3.1. İnnovasiya proseslərinin rolu və inkişaf perspektivləri

İnnovasiya fəaliyyəti müasir dünyanın inkişafının vacib faktorlarından biridir. İnnovasiya prosesi kitabxanaların fəaliyyətinə də nüfuz edərək onların gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Kitabxanalarda innovasiya fəaliyyəti müəssisələrin müasir tələblərə cavab verən keyfiyyətli dəyişikliklərə nail olmasını təmin edən prosesdir. Lakin bu dəyişikliklər və yeniliklər digər sahələrdəki innovasiya proseslərindən sistemlilik və vahidlik baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Məhz buna görə genişmiqyaslı və keyfiyyət baxımından kompleks yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün kitabxanalarda innovasiyaların tətbiqi zəruri hesab olunur. Müasir dövrdə bu sahədəki tədqiqatlar əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

- kitabxanaların innovativ inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları;
- innovasiya proseslərinin idarə edilməsi;
- innovativ inkişaf üçün zəruri şərait və maddi-texniki baza.

Kitabxana kimi mürəkkəb və çoxşaxəli bir sistemdə innovasiya proseslərinin nəzəri və metodoloji əsaslarının hazırlanması zamanı elmi düşüncənin müasir nailiyyətlərinə istinad edilməsi kitabxana fəaliyyətinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan kitabxana işinin müxtəlif istiqamətlərində innovativ yanaşmaların inkişaf meyilləri müəyyən edilir. Eyni zamanda kitabxana fəaliyyətində baş verən yeniliklərin təhlili və gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılması zamanı milli ənənələrin və formalaşmış təcrübənin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tanınmış kitabxanaşünas alim A.İ.Priqojin tərəfindən irəli sürülmüş “ənənələr və innovasiyalar” anlayışı kitabxana fəaliyyətində mühüm nəzəri yanaşmalardan biri kimi qiymətləndirilir.⁴⁶

Müasir dövrdə kitabxanaların fəaliyyətində ənənəvi dəyərlərlə innovativ yanaşmaların qarşılıqlı əlaqəsi ideoloji baxımdan əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu meyl ilk növbədə siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin qloballaşması ilə əlaqədardır. Qloballaşma şəraitində cəmiyyət öz tarixi və etnoqrafik irsinin qorunmasına daha çox diqqət yetirir və milli dəyərlərin qorunub saxlanması prioritet məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir.⁴⁷ İnnovasiya prosesləri qəbul edilmiş metodoloji yanaşmaya uyğun olaraq adətən bir-birini tamamlayan iki əsas formada həyata keçirilir.

Birinci forma intellektual fəaliyyət nəticəsində əldə olunan nəzəri biliklərin praktik normalara çevrilməsini əhatə edir. Bu mərhələdə proqnostik xarakter daşıyan elmi yanaşmalar formalaşır, müxtəlif tədqiqat layihələri hazırlanıb icra edilir və nəticələr kitabxana fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiq olunur.

İkinci forma isə kitabxanaların birbaşa təşəbbüsü ilə görülmən praktiki işlərə əsaslanır. Bu təcrübələr uğurlu nəticə verdikdə sonradan elmi-nəzəri səviyyəyə yüksəldilir, ümumiləşdirilərək standartlar, metodiki göstərişlər və digər normativ sənədlər şəklində geniş miqyasda tətbiq edilir.

Müvafiq mərhələlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi innovasiya proseslərinin əlaqələndirilmiş və sistemli idarə olunmasına imkan yaradır. Bu proseslərin səmərəli idarə olun-

⁴⁶ İslamova, Ş.(2010). Elektron informasiya resurslarının inkişafı, istifadə yolları və onların innovasiya sahəsində rolu. *Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması : Təhlil və nəticələr. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları*, s796-797.

⁴⁷ <https://journal.ait.edu.az/index.php/daj/article/download/127/12>

ması üçün kitabxana innovasiyalarına xarici amillər də təsir göstərir. Həmin amillərə aşağıdakılar aid edilir:

➤ iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində informasiya resurslarının həcmnin sürətlə artması;

➤ dünya informasiya məkanına daha geniş, məhdudiyyətsiz çıxış imkanlarının yaranması;

➤ qloballaşmanın təsiri altında milli mədəniyyətin və mədəni dəyərlərin qorunmasının getdikcə daha mürəkkəb xarakter alması.

Kitabxana innovasiyalarının inkişafına təsir edən xarici amillər sırasında bir sıra mühüm faktorlar da qeyd olunmalıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

✚ informasiya cəmiyyətinin formalaşması və onun gələcək inkişaf perspektivləri;

✚ demokratik dəyərlərin möhkəmlənməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf prosesləri;

✚ təhsil, iqtisadiyyat və idarəetmə sahələrində həyata keçirilən islahatlar və digər struktur dəyişiklikləri.

Müasir şəraitdə kitabxanaların innovativ inkişafı sistemli və kompleks layihələr əsasında həyata keçirilir. Bu istiqamətdə modernləşdirilməsi tələb olunan sahələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, qarşıya qoyulan hədəflərə nail olmaq üçün səmərəli strategiyaların işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.⁴⁸ İnnovativ inkişaf üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması, mövcud maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi həmin prosesin uğurlu həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır.

İnnovasiya strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri kitabxana fəaliyyətində müxtəlif texnologiyaların mənimsənilməsi və onların praktik fəaliyyətə ef-

⁴⁸ İslamova, Ş.(2008). Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin informasiya təminatında kitabxanaların rolu. *Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal*, 2(23). http://www.anl.az/down/jurnal/jurnal_kb.html

fektiv şəkildə tətbiq edilməsidir. Bu baxımdan informasiya, multimedia, sosial, humanitar və idarəetmə texnologiyaları ilkin şərtlər sırasında qeyd edilə bilər. Hazırda kitabxana sahəsində bu istiqamətlər üzrə müəyyən addımlar atılmaqda və bir sıra texnologiyalar artıq tətbiq edilməkdədir.

Fərqli funksiyalara malik texnologiyaların mərhələli şəkildə tətbiqi innovasiya proseslərinin inkişafında mühüm resurs kimi çıxış edir. Nəticədə kitabxanaların müasir imicinin formalaşması, onların ictimai nüfuzunun yüksəlməsi və cəmiyyət tərəfindən daha müsbət şəkildə qəbul edilməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

3.2. İnnovativ texnologiyalar və informasiya təminatının təşkili

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kitabxana şəbəkələrinin tərəqqisi birbaşa yeni texnologiyaların tətbiqindən asılıdır. Bu da düzgün innovativ inkişaf proqramının seçilməsini zəruri edir. Kitabxanaların inkişafına və fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amillər çoxsaylı olsa da, onların əsasını strateji planlaşdırma və texniki yeniliklər təşkil edir.

Tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif sahələrdə aparılan araşdırmalar da təsdiqləyir ki, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün dəqiq strategiya və mövcud təcrübəyə əsaslanan real həll yolları vacibdir. Bu yanaşma kitabxana fəaliyyətinə də tam şəkildə aiddir: müəssisələrin işini intensivləşdirmək və səmərəliliyini artırmaq üçün yeni, təkmil və müasir texnologiyalardan istifadə qaçılmazdır.

“İnnovasiya” termini (ingiliscə *innovation*) ilk dəfə XIX əsrdə işlədilmiş və başlanğıcda mədəni dəyişikliklərlə əlaqələndirilmişdir. İnnovasiyalar mahiyyət etibarilə elm və texnologiya sahələrində baş verən yenilikləri özündə birləşdirən mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses kitabxananın bütün sahələ-

rində oxuculara xidmətə qədər həyata keçirilməsini əhatə edir.⁴⁹

Yüksək texnoloji proseslər kitabxanaların bütün fəaliyyət sahələrinə dərin nüfuz etməklə yanaşı, onların optimallaşdırılmasına da müsbət təkan vermişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli tərəqqisi, eləcə də qlobal integrasiyanın güclənməsi ölkələrin sosial-iqtisadi yüksəlişini şərtləndirir. Qlobal xarakter daşıyan bu amillər iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edərək onun strukturunu və dinamikasını əsaslı şəkildə dəyişir.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərindən biri qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin mahiyyətə yeni kontekstdə formalaşması və inkişaf etməsidir. Bunun nəticəsində beynəlxalq səviyyədə sosial-iqtisadi proseslərin dəyişmə sürəti artır, innovativ yeniliklərin yaradılması və onların istehsal sahələrinə tətbiqi daha intensiv xarakter alır. Qloballaşma iqtisadi proseslərə müsbət təsir göstərərək ölkələrə, aparıcı şirkətlərə, eləcə də müəssisə və təşkilatlara innovativ yeniliklərdən, mütərəqqi texnologiyalardan və yeni idarəetmə metodlarından səmərəli istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Bu səbəbdən dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı da əsasən həmin amil üzərində formalaşacaqdır.

Çağdaş dövrdə innovasiyanın mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi mütəxəssislər innovasiyanı sadəcə yeni bir yenilik kimi qəbul edirlər. Digər alimlər isə innovasiyanı nəticə etibarilə yeni bir məhsulun, ideyanın və ya texnologiyanın yaranmasını təmin edən proses kimi izah edirlər. Başqa bir yanaşmaya görə isə innovasiya müəyyən institusional dəyişiklik forması kimi qəbul olunur. Bu yanaşmaların hamısı mahiyyət etibarilə, innovasiyanı yeniliyin yaradılması və tətbiq edilməsi prosesi kimi qiymətləndirir.

⁴⁹ Haydar, B.(2005). Milli iqtisadi model. BDU-nun nəşriyyatı, s.12.

Dinamik struktur dəyişikliklərinin səciyyəvi olduğu müasir dövrdə cəmiyyətin uğuru əsasən onun texnoloji, sosial və mədəni sahələrdə müxtəlif yenilikləri yaratmaq, dərk etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır.

Üçüncü minilliyə qədəm qoyduğumuz bu dövrə nəzər saldıqda aydın olur ki, bəşəriyyətin davamlı inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsini məhz texnoloji tərəqqi və innovasiya prosesləri təşkil edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, innovasiya yönümlü inkişaf modeli iqtisadi və sosial tərəqqinin təmin edilməsində yüksək səmərəlilik nümayiş etdirir. Tarixin dərinliklərində şərqdən başlayan böyük mədəniyyətlər müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə əsaslansalar da bəşəriyyətin irəliyə doğru addımlamasına məlum töhfələr vermişlər. Son bir neçə yüz il ərzində bəşəriyyətin tarixdə görünməmiş sürətli inkişafı, elmi-texniki və texnoloji inqilablar Qərb mədəniyyəti və onun yaratdığı bazar iqtisadiyyatı ilə bağlıdır.⁵⁰

Qlobal innovasiyalar isə beynəlxalq miqyasda tətbiq olunan və geniş istifadə dairəsinə malik olan yenilikləri əhatə edir. Bu cür innovasiyalara bütün dünyada istifadə olunan proqram təminatları və ya qlobal informasiya şəbəkələrinin formalaşdırılması nümunə göstərilə bilər. Məsələn, geniş yayılmış əməliyyat sistemlərinin kompüter texnologiyalarına inteqrasiyası və ya qlobal internet infrastrukturunun yaradılması bu kateqoriyaya aiddir.⁵¹

İnnovativ dəyişikliklər təsir dairəsinə görə müxtəlif səviyyələrdə təsnif edilir və bu baxımdan onlar yerli və genişmiqyaslı olmaqla iki əsas kateqoriyaya ayrılır. Belə yanaşma innovasiyaların tətbiq miqyasını dünya, ölkə, konkret sahə və

⁵⁰ Haydar, B.(2005). Milli iqtisadi model. BDU, s.10.

⁵¹ Abbasova, S.H.(2008).Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi. Azərnəsr, s.12.

ya ayrı-ayrı təşkilatlar səviyyəsində fərqləndirməyə imkan verir. Yerli innovasiyalar müəyyən bir təşkilat və ya məhdud coğrafi mühit çərçivəsində tətbiq olunan yeniliklərdir. Bu tip dəyişikliklər, məsələn, konkret kitabxananın idarəetmə sisteminə, planlaşdırma mexanizmlərində və ya xidmət proseslərində həyata keçirilə bilər.

Kitabxanalarda innovasiya fəaliyyəti xidmətlərin keyfiyyətini artıran, əvvəlki analoqlardan yeni xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, yeni məhsul, xidmət və texnologiyaların yaradılmasını təmin edən bir proses kimi qəbul olunur. Bu çərçivədə innovasiyalar təkcə yeni məhsulların formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həm də oxucuların artan tələbatının ödənilməsinə, eyni zamanda həmin məhsulların istehsalı üçün müasir texnologiyaların yaradılması və tətbiqinə şərait yaradır.

Innovasiya fəaliyyəti kitabxana işinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, bu sahədə yeniliklərin axtarışı, qiymətləndirilməsi, işlənilib hazırlanması və tətbiqini əhatə edir. Başqa sözlə, kitabxana innovasiyası elmdə, texnikada və idarəetmədə baş verən yeniliklərin integrasiyasına əsaslanan mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses ideyanın yaranmasından başlayaraq yeni xidmət növlərinin formalaşmasına, komplektləşdirmə və mübadilə kimi kitabxana fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə qədər geniş bir sahəni əhatə edir.

Kitabxanalarda innovasiyaların formalaşma mənbələri müxtəlifdir. Bura qabaqcıl iş təcrübəsi, əməkdaşların rəşional ideyaları, elmi tədqiqatların nəticələri və müasir İKT (informasiya-kommunikasiya texnologiyaları) nailiyyətləri daxildir. Həmçinin digər sahələrdə qazanılan texnoloji yeniliklər, xüsusilə elektron-multimedia resursları və kompüter şəbəkələri kitabxana mühitinə uyğunlaşdırılaraq praktik fəaliyyətdə geniş tətbiq olunur.

Kitabxana innovasiyalarının modern səviyyədə, xüsusilə məlumat - biblioqrafiya və informasiya xidmətlərində reallaş-

dırılması prosesin səmərəli təşkilindən və qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurlu həllindən asılıdır. Sözündən texnoloji yeniliklər strukturun bütün iş proseslərinin yenilənməsinə, əməyin elmi təşkilinin müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilməsinə və mütərəqqi avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqinə münbit şərait yaradır. Kitabxanalarda məlumat-bibliografiya xidməti ənənəvi və müasir metodların sintezi, yəni mövcud təcrübənin qorunması və innovasiyaların tətbiqi prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu kontekstdə, kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş müxtəlif istiqamətli təlimlərin keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnteraktiv öyrənmə metodlarına əsaslanan bu proqramlar mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, eləcə də onların yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılmasına zəmin yaradır. Keçirilən təlimlərin əsas qayəsi gənc əməkdaşlarda fəal kommunikasiya vərdişlərinin aşılması, informasiya mübadiləsinin təşviqi və problemlərin birgə müzakirə yolu ilə həllinə nail olunmasıdır. Prosesin səmərəliliyi üçün təlim mövzularının əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, hədəflərin dəqiq qoyulması və moderatorun (aparıcı şəxsin) təyin edilməsi vacib şərtidir.

Son illərdə Azərbaycanda bir sıra iri kitabxanalar modernləşmə prosesinə uyğun olaraq elektron infrastrukturun formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl fəaliyyət göstərir. Bu kitabxanalarda elektron kataloq sistemlərinin qurulması və elektron resurs bazasının yaradılması prioritet istiqamətlərdən biridir. Gələcəkdə elektronlaşma proseslərinin daha səmərəli və innovativ şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün əlavə texnoloji və təşkilati addımların atılması zəruridir. Elektron kataloq sistemlərinin modernləşdirilməsi baxımından qarşıda duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

❖ Kitabxanalarda elektron kataloqun davamlı inkişafını təmin edən Milli Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sisteminin (MAKİS) formalaşdırılması;

❖ Veb-əsaslı kataloq platformasının elektron sənəd dövriyyəsi və resurs mübadiləsi mexanizmləri ilə uzlaşdırılması;

❖ Elektron kataloqa məsafədən çıxış imkanlarını genişləndirmək məqsədilə mobil texnologiyalardan və yeni nəsil şəbəkə həllərindən səmərəli istifadə edilməsi;

❖ Sistem daxilində informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və kibertəhlükələrə qarşı kompleks müdafiə platformalarının qurulması;

❖ Süni intellekt elementlərinin, xüsusilə nitqin tanınması və mətnin səsə çevrilməsi (TTS) texnologiyalarının elektron kataloq sisteminə inteqrasiyası.

Sözügedən strateji addımlar kitabxanaların rəqəmsal transformasiya prosesini sürətləndirir və istifadəçilərin resurslara daha rahat çıxışını təmin edir. Texnoloji mühitin getdikcə mürəkkəbləşməsi, cəmiyyətdə informasiya savadlılığının artırılmasında kitabxanaların rolunu daha da aktuallaşdırır. Nəticə etibarilə, kitabxana mütəxəssisi yeni nəsil məlumat resursları ilə oxucu arasında intellektual vasitəçi funksiyasını yerinə yetirərək global məlumat axınının düzgün istiqamətləndirilməsinə töhfə verir.

Ənənəvi fəaliyyət üsulları ilə rəqəmsal texnologiyaların sintezi kitabxana-tədris mühitinin zənginləşməsinə və onun keyfiyyətcə yenilənməsinə münbit zəmin yaradır. Bununla yanaşı, müasir texnoloji trendlərin mənimsənilməsi, onların təbii mexanizmlərinin öyrənilməsi və effektiv idarə olunması, eləcə də innovasiyalara meyilliliyin artırılması yeni nəsil kadrın əsas kompetensiyaları sırasında yer almalıdır.

3.3. Rəqəmsal mühitdə oxucu sorğularının effektiv idarə olunması

Son onilliklərdə cəmiyyətin dinamik transformasiyası, xüsusilə qlobal texnoloji tərəqqi və innovativ meyillər informasiya xidmətlərinin təşkilinə köklü təsir göstərmişdir. Baş verən bu dəyişikliklər müasir kitabxana sistemlərində istifadəçi müraciətlərinin daha operativ, çevik və keyfiyyətli şəkildə cavablandırılmasını labüd edir.

Innovasiya yönümlü yanaşmalar rəqəmsal kitabxana mühitində oxucu ehtiyaclarının öyrənilməsi, informasiya resurslarının çevik təqdim olunması və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan idarəetmə modeli oxucu sorğularının daha effektiv təşkili baxımından yüksək səmərəliliyini sübut etmişdir.

Kitabxana sahəsində innovasiya müasir idarəetmə və inkişaf strategiyalarının əsas tərkib hissələrindən biri kimi informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun fəaliyyətin təşkilinə xidmət edir. O, kitabxana fəaliyyətində baş verən dəyişiklikləri praktiki nəticələrə çevirərək xidmətlərin səmərəliliyini artırır və onların müasirləşdirilməsini təmin edir. Eyni zamanda innovasiya kitabxana sisteminin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə, istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun yeni texnologiya və xidmətlərin tətbiqinə imkan yaradır.

Müasir kitabxanalarda innovativ fəaliyyət ənənəvi təcrübədən fərqli olaraq yeni idarəetmə modelləri, rəqəmsal resursların genişləndirilməsi, avtomatlaşdırılmış xidmətlər və istifadəçi yönümlü yanaşma ilə xarakterizə olunur. Innovasiya fəaliyyəti kitabxana işinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Sözü gedən proses yalnız daxili imkanlarla məhdudlaşmır, elmi tədqiqatların nəticələrinə, beynəlxalq təcrübənin öy-

rənilməsinə və yerli şəraitə uyğunlaşmasına əsaslanır.⁵² Həmin istiqamət təkcə qurumun funksional potensialını genişləndirmir, eyni zamanda kitabxananın müasir sosial institut kimi aktuallığını və dayanıqlı inkişafını təmin edən strateji mexanizm rolunu oynayır. Fəaliyyətin əsas məqsədi kitabxana proseslərində yeniliklərin aşkarlanması, qiymətləndirilməsi, hazırlanması və praktiki tətbiqindən ibarətdir. Kitabxanaşünaslıqda yenilik anlayışı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə yönələn yeni yanaşma və tətbiqləri ifadə edir.⁵³

Kitabxana öz növbəsində innovativ cəmiyyətin, elmin, texnikanın və idarəetmənin müasir tendensiyalarını özündə əks etdirən mürəkkəb bir sistemdir. Həmin sistem innovasiya ideyasının formalaşmasından başlayaraq yeni xidmət növlərinin yaradılmasını, fondun komplektləşdirilməsini və informasiya mübadiləsinin təşkili kimi fəaliyyət istiqamətlərini vahid bir mexanizm şəklində birləşdirir.

Kitabxana mühitində yeniliklərin formalaşması bir neçə əsas mənbəyə əsaslanır. Bu mənbələrə qabaqcıl peşəkar təcrübə, əməkdaşların irəli sürdüyü təkmilləşdirici təşəbbüslər, aparılmış elmi araşdırmaların nəticələri, eləcə də müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi daxildir. Həmin amillər kitabxana fəaliyyətində innovativ yanaşmaların yaranmasına və inkişafına şərait yaradır. Mahiyyət baxımından kitabxana innovasiyaları müxtəlif istiqamətləri əhatə edir və əsasən üç kateqoriyada təsnif olunur: məhsul innovasiyaları, texnoloji innovasiyalar və idarəetmə innovasiyaları. Bu innovasiya növlərinin əsas xüsusiyyətləri və tətbiq sahələri cədvəl 3-də sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir.

⁵² IFLA(2023). Trends in Library Innovation. <https://www.ifla.org>

⁵³ Əliyeva, N.(2023). Müasir kitabxanalarda innovasiya menecmenti .

Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri praktik jurnal, 4(2), c.45-58.

İnnovasiya növlərinin əsas xüsusiyyətləri və tətbiq sahələri

İnnovasiya növü	Əsas məqsədi / tətbiq sahəsi
Məhsul innovasiyaları	Yeni kitabxana xidmətlərinin yaradılması, mövcud xidmətlərin təkmilləşdirilməsi
Texnoloji innovasiyalar	Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi
İdarəetmə innovasiyaları	İdarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, sosial aspektlərin idarəetmə prosesində nəzərə alınması

Mənbə: ⁵⁴

- Məhsul innovasiyaları dedikdə yeni kitabxana xidmətlərinin yaradılması, mövcud xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və onların çeşidinin genişləndirilməsi başa düşülür.

- Texnoloji innovasiyalar kitabxana proseslərinin modernləşdirilməsinə, avtomatlaşdırılmış kitabxana texnologiyalarının tətbiqinə və əmək fəaliyyətinin elmi prinsiplərlə təşkilinə yönəlir. Bu növ innovasiyalar kitabxana işində texnoloji səmərəliliyin artırılmasında mühüm rol oynayır.

- İdarəetmə innovasiyaları isə kitabxananın idarə olunması sahəsində tətbiq edilən yeni metodların formalaşdırılması və fəaliyyətin sosial, təşkilati aspektlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Kitabxana innovasiyalarının texnologiya səviyyəsində məlumat-bibliografiya və informasiya xidmətində tətbiqi, prosesinsəmərəli təşkilindən və qarşıda duran vəzifələrin həllindən asılıdır. Oxuculara yüksək səviyyədə informasiya təminatına nail olmaq yeni informasiya texnologiyalarının integrasiyası ilə şərtlənir. Bununla yanaşı, kitabxana işinin ənənəvi üsulları da müasir praktikada öz əhəmiyyətini qoruyub saxla-

⁵⁴ Drucker, P. F. (2000). Innovation and entrepreneurship. Williams, p.327-343.

yır. Bu şərtlər altında məlumat-bibliografiya xidmətinin təşkili köhnə və yeni metodların uzlaşdırılması, yeni adət-ənənələrin qorunması ilə yanaşı yeniliklərin axtarılması prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Hazırda ölkəmizdə ümumilikdə 10 mindən çox kitabxana fəaliyyət göstərir.⁵⁵ Bu göstəriciyə kütləvi kitabxanalarla yanaşı, məktəb kitabxanaları və digər ixtisaslaşmış müəssisələrin nəzdindəki kitabxanalar da daxildir. Kitabxanaların bu geniş spektri ölkədə informasiya məkanının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onların əksəriyyətində müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan internet resurs mərkəzləri, eləcə də lokal və qlobal elektron kataloq sistemləri yaradılır. 2008-ci ildə təsdiqlənmiş dövlət proqramlarına əsasən kitabxana sisteminin inkişafının səkkiz prioritet istiqamətindən biri Virtual Elektron Kataloq sisteminin yaradılması kimi müəyyən edilmişdir. Elektron kataloqlaşdırmanın oxucuların onlayn rejimdə informasiya axtarışlarında və kitabxananın daxili proseslərinin avtomatlaşdırılmasında həlledici rolu vardır.

Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kitabxana-informasiya şəbəkələrinin müasir AKİS-lərə inteqrasiyası istiqamətində məqsədyönlü addımlar atılır, vahid elektron kataloq sistemləri qurulur və rəqəmsal resurslar bazası genişləndirilir. Bununla belə, yaxın perspektivdə rəqəmsallaşma dalğasının daha səmərəli idarə olunması və mütərəqqi inkişaf vektorlarının müəyyənləşdirilməsi strateji yeniliklərin tətbiqini qaçılmaz edir. Qeyd olunan texnoloji mühitin mürəkkəbləşməsi, kitabxanaların istifadəçilərə axtarış mədəniyyətini aşılamaq funksiyasını daha da ön plana çıxarır. Bu şəraitdə kitabxana mütəxəssisi qlobal məlumat dalğası ilə oxucu arasında intellektual bələdçi rolunu gücləndirmiş olur. İnnovativ fəaliyyət

⁵⁵ Məmmədova, L. Oxucular üçün yeni xidmət növləri.

<https://medeniyyet.info.az/page/news/18326/Kitabxanalarin-reqemсал-muhtde-fealiyyeti.html%3Flang%3Daz>

təcrübəsi təsdiqləyir ki, klassik metodlarla rəqəmsal texnologiyaların qarşılıqlı sintezi kitabxana-tədris mühitini zənginləşdirərək oxucu sorğularının çevik menecmentinə mühüm töhfə verir. Bu baxımdan, müasir trendlərin dərk olunması, onların metodoloji əsaslarının araşdırılması, eləcə də gənc nəsildə innovasiyalara qarşı pozitiv adaptasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi dövrün ən vacib vəzifələrindən biridir.

3.4. Kitabxana-informasiya resurslarının rəqəmsal transformasiyası və idarəetmə metodları

Kitabxana-informasiya resurslarının rəqəmsal transformasiyası və müasir idarəetmə metodları yalnız zəngin informasiya fonduna deyil, eyni zamanda strateji əhəmiyyət daşıyan insan kapitalına əsaslanır. Qlobal rəqabət mühitində dövlətin intellektual potensialının formalaşmasında həlledici rol yüksək ixtisaslı, innovativ düşüncəli və rəqəmsal bacarıqlara malik mütəxəssislərə məxsusdur.

Kitabxanaların rəqəmsal inkişaf potensialı bilavasitə mütəxəssislərin peşəkar kompetensiyalarından, texnoloji biliklərindən və adaptasiya qabiliyyətindən asılıdır. Rəqəmsal mühitdə informasiya resurslarının idarə olunması kitabxananın strateji idarəetmə sisteminin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və resursların effektiv rəqəmsallaşdırılması, integrasiyası və optimallaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Bu baxımdan kitabxanalar rəqabət qabiliyyətini qorumaq və gücləndirmək məqsədilə sənəd-informasiya resurslarını rəqəmsal platformalarda sistemli şəkildə planlaşdırmalı, onların strukturlaşdırılması və əlçatanlığını təmin etməli, davamlı texnoloji yenilənməni həyata keçirməli, istifadəçilər üçün interaktiv, çevik və səmərəli xidmət mexanizmləri formalaşdırmalıdır.

Kitabxanaşünaslıqda “müasir idarəetmə” konsepti resursun fonda daxil olduğu andan istifadəçiyə çatdırılmasına qədərki bütöv texnoloji zənciri əhatə edir. Bu baxımdan, informasiya ehtiyatlarının menecmenti həm daxili təşkilati mexanizmlərin optimallaşdırılmasını, həm də resursların qarşılıqlı integrasiyası və rəqəmsallaşdırılması proseslərinin dərinədən stimullaşdırılmasını şərtləndirir.

Milli və beynəlxalq kitabxana-informasiya müəssisələrinin qabaqcıl təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi resursların idarə olunması üzrə qlobal inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasına şərait yaradır. Bu yanaşma sənəd-informasiya fondlarının effektiv təşkili, onların innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi və istifadə prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji baza rolunu oynayır.

İnformasiya resurslarının strateji idarə olunması kitabxana fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltməklə yanaşı, müasir informasiya cəmiyyətində bu müəssisələrin sosial-ictimai statusunu daha da möhkəmləndirir.⁵⁶ Qeyd olunan fəaliyyət fondların idarəetmə mexanizmlərini təkmilləşdirir, resursların sistemli inkişafı və onların məqsədyönlü istifadəsi üçün əlverişli mühit formalaşdırır. Nəticədə, informasiya ehtiyatlarının optimallaşdırılması təmin olunur ki, bu da mövcud potensialdan maksimum səmərə ilə yararlanmağa imkan verir. Kitabxana resurslarının menecmenti, klassik prinsiplərin strateji biznes modelləri ilə sintezi baxımından innovativ xarakter daşıyır.⁵⁷ Bu proses iqtisadi və təşkilati nəzəriyyələrə əsaslanan iki qarşılıqlı yanaşmanı ehtiva edir:

⁵⁶ İnformasiya resurslarının idarə olunması. <https://iif.gdu.edu.az/wp-content/uploads/2025/10/M%C3%B6vzu7.pdf>

⁵⁷ Teymurova, Ç.(2025). İdarəetmədə informasiya sistemlərinin rolu və tətbiqi. *ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal (Xüsusi Buraxılış)*. s.148-152. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/112/148-152>

✚ Birinci yanaşma: Kitabxana işinə investisiya (kapital qoyuluşu) cəlb edilməsinin zəruriliyini və bu amilin strateji idarəetmədəki rolunu ön plana çıxarır;

✚ İkinci yanaşma: İşin elə bir sistemlə qurulmasını nəzərdə tutur ki, burada kadrların seçilməsi, hazırlanması və yerləşdirilməsi kimi funksiyalar birbaşa kollektivin öz daxili potensialı hesabına tənzimlənir.

Sonuncu konseptin əsas qayəsi fəaliyyətin effektivliyini artırmaq və oxucuların informasiya tələbatını daha dolğun şəkildə qarşılamaqdır. Buna görə də, istənilən strateji qərar qəbul edilərkən insan kapitalı, yəni kadrların peşəkarlıq səviyyəsi və tətbiq olunan metodların əməkdaşların motivasiyasına təsiri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Müasir mərhələdə kitabxana-informasiya resurslarının idarə edilməsinin fundamental prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir.

✓ *Strateji və inkişafyönlü idarəetmə.* Kitabxana rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən qərarlar təkcə inzibati xarakter daşımamalı, həm texnoloji innovasiyaları, həm də əməkdaşların peşəkar inkişafını (re-skilling) əhatə edən kompleks ekosistem yaratmalıdır.

✓ *İştirakçılıq və kollegial qərarvermə (participatory management).* Kitabxanaçıların strateji planlaşdırma və təşkilati strukturun optimallaşdırılmasında fəal iştirakı təmin edilməlidir. Bu, idarəetmədə "yuxarıdan-aşağıya" modelindən "şaquli və üfüqi" inteqrasiya modelinə keçidi stimullaşdırır.

✓ *Sistemli və holistik yanaşma.* Kitabxana resurslarının (fondlar, rəqəmsal bazalar, insan kapitalı) idarə olunması parçalanmış deyil, vahid fəaliyyət proqramı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu, resursların daxil olmasından istifadəçiyə çatdırılmasına qədər olan bütün proseslərin zəncirvari və qarşılıqlı asılılıq prinsipləri ilə idarə olunmasını nəzərdə tutur.

Hazırda ölkədə mövcud olan kitabxana-informasiya resurslarının rəqəmsal transformasiya şəraitində idarə olunması sahəsində qarşıda duran əsas strateji vəzifə bu resurslardan cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün maraqları naminə daha səmərəli, məqsədyönlü və texnoloji əsaslı şəkildə istifadə olunmasını təmin etməkdir. Bu yanaşma informasiya resurslarının rəqəmsal mühitdə əlçatanlığının genişləndirilməsini və idarə etmə proseslərinin optimallaşdırılmasını zəruri edir.

Müasir kitabxana siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kadr potensialının rəqəmsal transformasiya kontekstində davamlı inkişafı və informasiya resurslarından effektiv istifadənin təmin edilməsidir. Sözügedən kontekstdə kitabxana menecmentinin strateji hədəfləri aşağıdakı meyarlar əsasında sistemləşdirilə bilər:

- **Peşəkar kompetensiyaların artırılması.** Kitabxana mütəxəssislərinin ixtisas səviyyəsinin rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, informasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və innovativ idarəetmə metodlarının mənimsənilməsi.

- **Motivasiya və keyfiyyət mexanizmləri.** Rəqəmsal mühitdə əməyin stimullaşdırılması vasitələrinin tətbiqi, kadr strukturunun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, eləcə də yaradıcı və innovativ iş mühitinin formalaşdırılması.

- **Resursların sosial səmərəliliyi.** Kitabxana- informasiya resurslarının rəqəmsal platformalar vasitəsilə cəmiyyətin intellektual ehtiyaclarına uyğun olaraq daha dolğun, əlçatan, inklüziv və məqsədyönlü şəkildə istifadəyə verilməsi, istifadəçi yönümlü xidmətlərin genişləndirilməsi.

Bu kompleks yanaşma kitabxanaçının rəqəmsal transformasiya şəraitində həm vətəndaş, həm də mütəxəssis kimi sistemli inkişafını təmin edir, onun fərdi potensialının reallaşdırılmasına və özünüidarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda istifadəçi ilə qarşılıqlı münasi-

bətlərin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi kitabxana-informasiya resurslarının idarə olunmasında innovativ, istifadəçi-yönümlü və rəqəmsal əsaslı konsepsiyanın formalaşdığını göstərir.

Müasir idarəetmə modelinin əsas məqsədləri peşəkar kadr potensialının gücləndirilməsi, rəqəmsal bacarıqların inkişafı və effektiv, texnologiyaya inteqrasiya olunmuş iş mühitinin yaradılmasıdır. Kitabxana-informasiya resurslarının davamlı rəqəmsal inkişafı təmin edilmədən müasir standartlara uyğun fəaliyyətin qurulması mümkün deyil. Bu istiqamətdə irəliləyiş rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab verən sistemli və məqsədyönlü dövlət dəstəyi ilə sıx bağlıdır.

Kitabxana-informasiya resurslarının səmərəli idarə olunması rəqəmsal transformasiya kontekstində beynəlxalq təcrübənin elmi əsaslarla sistemləşdirilməsini, kadrların rəqəmsal bacarıqlarının davamlı monitoring və qiymətləndirilməsini, həmçinin dövlət peşə standartlarına uyğun sertifikatlaşdırma mexanizmlərinin tətbiqini özündə birləşdirən kompleks inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu yanaşma idarəetmə proseslərinin şəffaflığını, çevikliyini və effektivliyini təmin etməklə yanaşı, resursların optimal istifadəsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, müasir idarəetmə siyasətinin əsas istiqaməti kitabxana daxilində ixtisasartırma və davamlı peşəkar inkişaf sisteminin gücləndirilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli və rəqəmsal bacarıqlara malik kadr kapitalının formalaşdırılmasından ibarətdir. Yalnız güclü kadr potensialı, müasir texnoloji infrastruktur və təkmil normativ-hüquqi bazanın qarşılıqlı vəhdəti şəraitində kitabxanaların rəqəmsal modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

3.5. Rəqəmsal kitabxanalarda müəllif hüquqlarının qorunması və kibertəhlükəsizlik

Rəqəmsal kitabxana şəbəkələrində resurslara sürətli çıxışın təmin edilməsi bir tərəfdən müəllif hüquqlarının qorunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, digər tərəfdən isə məlumat bazalarının kibertəhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsini aktuallaşdırır. Rəqəmsal formatda təqdim olunan kitablar, elmi məqalələr, arxiv sənədləri və digər intellektual məhsulların icazəsiz surətdə yayılması və istifadəsi müəllif hüquqlarının pozulması riskini artırır. Eyni zamanda açıq elektron resursların genişlənməsi fonunda müəlliflərin maddi və intellektual maraqları ilə ictimai informasiya əlçatanlığı arasında tarazlığın qorunması zərurətə çevrilir. Nəticə etibarilə, rəqəmsallaşma kitabxana fəaliyyətinə yeni imkanlar qazandırmaqla yanaşı, hüquqi və etik normalara daha diqqətli yanaşma tələb edir.

Rəqəmsallaşma kitabxana fəaliyyətinə yeni imkanlar qazandırsa da bu istiqamətdə bir sıra ciddi çətinliklər də mövcuddur. Bu problemlər əsasən maliyyə çatışmazlığı, texniki avadanlıqların baha olması və peşəkar kadrların azlığı ilə əlaqədardır. Rəqəmsallaşdırma prosesində istifadə olunan skaner, server, yaddaş sistemləri və proqram təminatları yüksək maliyyə və texniki resurs tələb etdiyinə görə, bir çox kitabxanalar bu sahədə istənilən səviyyədə fəaliyyət göstərə bilmirlər.⁵⁸

Digər mühüm məsələ nəşrlərin rəqəmsal formata keçirilməsi zamanı hüquqi tələblərin yerinə yetirilməsidir. Bu proses müəllif razılığının alınmasını və müvafiq hüquqi mexanizmlərin tətbiqini zəruri edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal materialla-

⁵⁸ Elizabeth, R.Leggett(2020). Digitization and digital archiving: *A practical guide for librarians*. Rowman & Littlefield. Bloomsbury Publishing, p.258.
<https://www.bloomsbury.com/us/digitization-and-digital-archiving-9781538133347/>

rın uzun müddət qorunub saxlanması da diqqət tələb edən vacib amillərdəndir. Texnologiyanın davamlı yenilənməsi nəticəsində fayl formatlarının köhnəlməsi, yaddaş vasitələrinin sıradan çıxması və məlumat təhlükəsizliyi ilə bağlı risklər artır. Bu səbəbdən kitabxanalar təkcə resursların rəqəmsallaşdırılması ilə kifayətlənməməli, həm də düzgün format seçimi, metadata standartlarının tətbiqi, müntəzəm ehtiyat nüsxələrinin yaradılması və rəqəmsal arxivlərin etibarlı qorunması istiqamətində sistemli fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu sahədə effektivliyin təmin olunması isə peşəkar mütəxəssislərin hazırlanmasını və müasir idarəetmə yanaşmalarının tətbiqini tələb edir.

Elektron kitab və məqalələrin rəqəmsal platformalara yerləşdirilməsi zamanı intellektual mülkiyyət hüquqlarının gözlənilməsi xüsusi zərurət kəsb edir. Əsərlərin hüquq sahibinin müvafiq icazəsi olmadan rəqəmsal mühitdə paylaşılması qanunvericiliyin pozulması deməkdir və bu hal həm yerli, həm də beynəlxalq hüquq müstəvisində hüquqi məsuliyyət doğurur. Bu baxımdan kitabxanaların açıq elektron resurslar yaratmaq istəyi ilə müəlliflərin maddi və intellektual maraqları arasında düzgün balansın qorunması vacib məsələlərdən biridir ⁵⁹.

Müəllif hüquqlarının qorunması yalnız hüquqi norma kimi deyil, eyni zamanda elmi və mədəni fəaliyyət sahəsində etik prinsiplərə hörmətin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Müəllif əməyinin qiymətləndirilməsi tədqiqat mühitində ədalət və etimadı möhkəmləndirir, elmi yaradıcılığı təşviq edərək intellektual məhsuldarlığı artırır. Əksinə, rəqəmsal resurslardan istifadə zamanı müəllif hüquqlarının pozulması uzunmüddətli perspektivdə motivasiyanı azaldır, yaradıcılığı zəiflədir və nəticədə elmi inkişafı ləngidir. Bu isə həm hüquqi mübahisə

⁵⁹ World (2021). Intellectual Property Organization (WIPO). *Copyright and related rights*. WIPO Publication. <https://www.wipo.int/copyright/en>

sələri artırır, həm də informasiya mühitində qeyri-sabitlik yaradır.

Elektron kitabxanaların hüquqi tənzimlənməsi məsələləri hazırda İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammiti, UNESCO, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (WIPO), Avropa İttifaqı, həmçinin Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və Təşkilatları Federasiyası (IFLA) kimi beynəlxalq qurumların diqqət yetirdiyi mühüm istiqamətlərdən biridir.⁶⁰ Bu sahədə beynəlxalq müstəvidə müəllif hüquqlarının müdafiəsi xüsusi önəm daşıyır və onun hüquqi bazası “Bern Konvensiyası”, “TRIPS Sazişi”, WIPO-nun normativ sənədləri, eləcə də Açıq Giriş (Open Access) prinsipləri kimi əsas beynəlxalq aktlar və yanaşmalarla formalaşdırılır.⁶¹

Müəllif hüquqları haqqında qanunun 108-ci maddəsinə əsasən kitabxanalararası abonement (mübadilə xidməti) icazə verilən fəaliyyət növlərindən biridir. Bu prosesdə materialı təqdim edən kitabxana ilə onu müvəqqəti olaraq istifadə edən kitabxana müəyyən öhdəliklər daşıyır və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur. Bu sənədlər müəlliflərin hüquqlarını tanıyır, onların əsərlərinin qorunmasını təmin edir və rəqəmsal mühitdə istifadənin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirir. Onlar müxtəlif ölkələrdə vahid hüquqi yanaşmanın formalaşdırılmasına şərait yaradır və kitabxanaların fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğun qurulmasına hüquqi əsas verir.

Müəllif hüquqlarının effektiv qorunmasının təmin olunması üçün ilk növbədə rəqəmsal resurslardan istifadəyə dair milli qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi və müasir tə-

⁶⁰ Mahmudov, R.(2016). Elektron kitabxanaların hüquqi problemləri. *“E-kitabxanaların formalaşması problemləri” respublika elmi-praktiki konfransı*, c.37-39.

⁶¹ Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works(1986). *World Intellectual Property Organization*.
<https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne>

ləblərə uyğunlaşdırılması zəruridir. Bu çərçivədə müəllif hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət mexanizmlərinin tək-milləşdirilməsi, nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi və hüquqi tənzimləmələrin aydın şəkildə müəyyən edilməsi mühüm rol oynayır.

Müəllif hüquqları qanunvericiliyində bəzi texniki detallara dair konkret məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, bir kitabxananın il ərzində eyni jurnaldan ən çox nə qədər məqalə sifariş edə biləcəyinə dair dəqiq qaydalar müəyyən edilməmişdir. Qanunvericilikdəki bu bənzər boşluqları doldurmaq məqsədilə müəllif hüquqları sahibləri ilə kitabxanalar arasında müəyyən kompromis razılaşmaların əldə olunmasına cəhdlər göstərilmişdir. Bu çərçivədə CONTU (National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works) tövsiyə prinsipləri hazırlanmışdır. Lakin tərəflər arasında tam razılıq əldə olunmadığı üçün bu prinsiplər hüquqi qüvvəyə malik sənəd hesab edilmir və yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır.⁶²

Kitabxanalarda saxlanılan çap olunmuş kitabların verilməsi “ilk satış prinsipi”nə (first sale doctrine) əsasən icazəlidir. Bu prinsipə görə, müəllif hüququ ilə qorunan bir nüsxə qanuni şəkildə əldə edildikdən sonra onun fiziki dövryyəsi, yəni kitabxana tərəfindən oxuculara verilməsi mümkündür. Digər hallarda isə, məsələn, məqalələrin surətinin çıxarılması və tələbələrə təqdim olunması zamanı kitabxanalar tədris materiallarının istifadəsini əsaslandırmaq üçün “ədalətli istifadə” (fair use) prinsipinə istinad edə bilirlər. Bu prinsip müəyyən hallarda müəllif hüquqları ilə qorunan materialların məhdud şəkildə istifadə olunmasına imkan yaradır.

⁶²National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works(1976). *CONTU, Meeting no. 1-17, Bur. 9.*
https://www.google.az/books/edition/National_Commission_on_New_Technological/

Kitabxanalarla müəlliflər arasında lisenziya müqavilələrinə əsaslanan əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması rəqəmsal resursların qanuni istifadəsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Kitabxanalar istifadəçilərə məlumat əldə etmək imkanı verərkən müəllif hüquqlarına hörmət prinsipini qorumağa çalışır. Bu məqsədlə lisenziyalı resurslardan istifadə, istinad mədəniyyətinin təşviqi və plagiatın qarşısının alınması üçün proqram təminatlarının tətbiqi geniş yayılmışdır. Beləliklə, rəqəmsal kitabxanalarda müəllif hüquqlarının mühafizəsi informasiya azadlığı ilə intellektual mülkiyyətin qorunması arasında balansın təmin olunmasına yönəlmiş kompleks bir sistem kimi çıxış edir.⁶³

Digər mühüm istiqamətlərdən biri də istifadəçilərin müəllif hüquqları sahəsində maarifləndirilməsidir. İstifadəçilərin hüquqi və etik məsuliyyətləri barədə məlumatlandırılması rəqəmsal resurslardan düzgün istifadə vərdişlərinin formalaşmasına kömək edir. Bu məqsədlə kitabxanalarda təlimlərin təşkili, maarifləndirici materialların hazırlanması və informasiya kampaniyalarının həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kitabxanalarda ziyarətçilər tərəfindən surətçıxarma fəaliyyəti zamanı müəllif hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət məsələsi praktikada tez-tez müzakirə olunan hüquqi problemlərdən biridir. Ümumi yanaşmaya əsasən, kitabxanalar və onların əməkdaşları istifadəçilərin müəllif hüquqları ilə qorunan materiallardan icazə verilmiş həddi aşan surətçıxarma hərəkətlərinə görə birbaşa məsuliyyət daşıyırlar. Bununla belə, bu məsuliyyətdən yayınmanın əsas şərtlərindən biri kitabxana daxilində müəllif hüquqları ilə bağlı müvafiq xəbərdarlıq və mə-

⁶³ Orucova, M.(2024). Rəqəmsal məkanda müəllif hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin inkişaf tendensiyası. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*, (№1), 45-51.

[https://file:///C:/Users/Help/Desktop/vUUJsrtb4ln06iVuWJnR%20\(1\).pdf](https://file:///C:/Users/Help/Desktop/vUUJsrtb4ln06iVuWJnR%20(1).pdf)

lumatlandırma bildirişlərinin yerləşdirilməsidir. Bu cür xəbərdarlıq mətnlərinin məzmunu beynəlxalq təcrübədə formalaşmış normalara uyğun olaraq tənzimlənir və ABŞ Müəllif Hüquqları Bürosunun (U.S.Copyright Office) “Circular 21” adlı sənədində bu tip bildirişlərin tətbiqi və istifadəsinə dair nümunələrə rast gəlmək mümkündür.⁶⁴ Bu cür xəbərdarlıq bildirişlərinin tətbiqi kitabxanalarda müəllif hüquqlarının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istifadəçilərin hüquqi məsuliyyət barədə əvvəlcədən məlumatlandırılması onların qanunsuz surətçıxarma fəaliyyətindən çəkinməsinə şərait yaradır və hüquq pozuntularının qarşısının alınmasında profilaktik vasitə rolunu oynayır. Eyni zamanda bu bildirişlər kitabxana müəssisəsinin hüquqi öhdəliklərini yerinə yetirdiyini nümayiş etdirərək onun məsuliyyət riskini minimuma endirir və beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Beləliklə, müəllif hüquqlarının qorunması sahəsində kompleks yanaşmanın tətbiqi rəqəmsal kitabxana fəaliyyətinin hüquqi və etik prinsiplər əsasında səmərəli şəkildə təşkilinə imkan yaradır. Bu proses rəqəmsal mühitdə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə birbaşa bağlıdır, çünki müasir dövrdə kibertəhlükəsizlik həm fərdlər, həm də təşkilatlar üçün həyati önəm kəsb edir.

Texnologiyaların sürətlə inkişafı ilə yanaşı, kibercinayətkarlıq da artır və daha mürəkkəb formalar alır. Buna görə də kibertəhlükələrə qarşı mübarizə sistemli və davamlı yanaşma tələb edir. Ümumilikdə kibertəhlükəsizlik kompüter sistemlərini, şəbəkələri, proqramları və məlumatları icazəsiz girişdən, hücumlardan və zərərdən qorumaq üçün görülən tədbirlər toplusudur. Bu sahədə qarşılaşılan əsas kibertəhlükələrə zərərli proqramlar (viruslar, trojanlar, ransomware və s.), fişinq hü-

⁶⁴ Reproduction of Copyrighted Works by Educators and Librarians(2014). p.24.
<https://www.copyright.gov/circs/circ21.pdf>

cumları (istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını ələ keçirmək məqsədilə saxta e-poçt və ya saytlar), DDoS hücumları (serverlərin yüklənərək xidmətin dayandırılması), şəxsiyyət oğurluğu və şəbəkə hücumları (icazəsiz giriş və məlumat sızması) daxildir.

Bu təhlükələrə qarşı effektiv mübarizə aparmaq üçün bir sıra üsullar tətbiq olunur. İlk növbədə güclü parollar və autentifikasiya sistemləri vacib rol oynayır. İstifadəçilər uzun və mürəkkəb parollardan istifadə etməli, həmçinin iki faktorlu autentifikasiyanı (2FA) aktivləşdirməlidirlər. Bundan əlavə, proqram təminatının mütləq yenilənməsi təhlükəsizlik boşluqlarının aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Antivirus proqramları və fayəruol (Firewall) sistemləri vasitəsilə şəbəkə trafikinə nəzarət etmək və potensial hücumların qarşısını almaq mümkündür. Texniki vasitələrlə yanaşı, kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasında kadrların maarifləndirilməsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, istifadəçilər kibertəhlükələr barədə məlumatlandırılmalı, şübhəli e-poçt və keçidlərdən (linklərdən) uzaq durmalıdırlar. Bu müdafiə tədbirlərini tamamlayan digər bir kritik üsul isə məlumatların müntəzəm olaraq ehtiyat nüsxəsinin (backup) yaradılmasıdır. Çünki bu, xüsusilə Ransomware hücumları zamanı məlumatların bərpasına imkan verir. Nəhayət, məlumatların təhlükəsizliyini daha da gücləndirmək üçün şifrələmə (encryption) tətbiq olunur və bu, məlumatların həm ötürülməsi, həm də saxlanması zamanı qorunmasını təmin edir.

Təhlükəsizliyin təmin olunması kitabxana sistemlərinin işinə daimi nəzarət tələb edir. Sistem normal şəkildə işlədiyi zaman belə, mümkün risklər əvvəlcədən qiymətləndirilməli, müdafiə planları hazırlanmalı və istifadəçilər sistemdən düzgün istifadə qaydaları ilə bağlı maarifləndirilməlidir. Hücum və ya müdaxilə hallarında isə təhlükəsizlik üzrə məsul şəxs

sistemdəki zəif nöqtəni, hücumun səbəbini və tətbiq edilən üsulu müəyyən etməlidir.

Digər tərəfdən, rəqəmsal mühitdə mütləq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən elektron resursların mühafizə sistemi çevik, çoxsəviyyəli və dinamik şəkildə dəyişən təhlükələrə uyğunlaşa bilən strukturda qurulmalıdır. Ümumiyyətlə, kibertəhlükəsizlik riskləri birbaşa məlumatların məxfiliyi, bütövlüyü və əlçatanlığının qorunması prosesində meydana çıxır.⁶⁵ İnternet məkanında müəllif hüquqlarının daha effektiv müdafiəsi məqsədilə milli qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi də günümüzün aktual tələblərindəndir. Bu baxımdan, xüsusilə “İnformasiya, informasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda məhkəmədən kənar effektiv müdafiə mexanizmlərinin təsbit olunması böyük önəm kəsb edir.

Bu çərçivədə müəllif hüquqları sahibləri üçün hüquq pozuntusu olan veb-səhifələrin müəyyənləşdirilməsi və qeydiyyatını aparan xüsusi elektron platformaların yaradılması məqsəduyğun hesab oluna bilər. Axtarış sistemləri həmin platformalarla integrasiya olunaraq hüquq pozuntusu müəyyən edilmiş səhifələrə keçidlərin axtarış nəticələrində göstərilməsini məhdudlaşdırmaq öhdəliyi daşıya bilər.

Bununla yanaşı, hüquq sahibləri pozuntu halları aşkar etdikdə müvafiq sistemlərə müraciət edərək həmin səhifələrin siyahıya daxil edilməsini tələb etmək imkanına malik olmalıdırlar. Əgər sayt sahibi yerləşdirilmiş materialın qanuni əsaslarla yayımlandığını sübut edərsə, o zaman müvafiq keçidlərin siyahıdan çıxarılmasını tələb etmək hüququna sahib olmalıdır. Belə mexanizmlərin tətbiqi internet mühitində müəllif hüquq-

⁶⁵ Кибербезопасность библиотечной системы.

<https://lala.lanbook.com/kiberbezopasnost-bibliotechnoj-sistemy>

larının qorunmasını daha effektiv təşkil etməyə və mövcud hüquqi problemlərin azalmasına şərait yarada bilər.

Beləliklə, müəllif hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, kibertəhlükəsizliyin də gücləndirilməsi rəqəmsal mühitdə təhlükəsiz və dayanıqlı informasiya idarəçiliyinin əsas şərtlərindən biridir.

Kibertəhlükəsizlik və müasir rəqəmsal mühitdə təhlükələrin idarə edilməsi

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı informasiya mübadiləsinə asanlaşdırmaqla yanaşı, yeni təhlükəsizlik problemlərinin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə kibertəhlükəsizlik həm fərdlər, həm də təşkilatlar üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sahəyə çevrilmişdir. Eyni zamanda kibercinayətkarlığın artması təhlükəsizlik tədbirlərinin daha kompleks və sistemli şəkildə təşkil olunmasını zəruri edir.

Kibertəhlükəsizlik - kompüter sistemlərinin, şəbəkələrin, proqramların və məlumatların icazəsiz girişdən, hücumlardan və zərərli fəaliyyətlərdən qorunması üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Bu sahənin əsas məqsədi informasiya resurslarının məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etməkdir.

Rəqəmsal mühitdə informasiya sistemlərinə müxtəlif üsullarla zərər vuran bir çox kibertəhlükə mövcuddur. Bunlar arasında ən geniş yayılmışı zərərli proqram təminatlarıdır (malware) ki, bura viruslar, trojanlar, fidyə proqramları (ransomware) və casus proqramları (spyware) daxildir. Bu təhlükələrin hər biri fərqli prinsiplərlə işləyir: viruslar sistemdə yayılaraq faylları zədələyir, trojanlar özünü faydalı proqram kimi göstərərək məlumatları oğurlayır, fidyə proqramları verilənləri şifrələyib açılması müqabilində ödəniş tələb edir, casus proqramlar isə istifadəçinin fəaliyyətini gizli şəkildə izləyir.

Zərərli proqramlarla yanaşı, digər mühüm təhlükələrdən biri də fişinq hücumlarıdır. Bu üsulda istifadəçilər saxta e-poçt, SMS və ya veb-saytlar vasitəsilə aldadılaraq şəxsi məlumatlarını təqdim etməyə sövq edirlər.

Bundan əlavə, DDoS hücumları zamanı serverə həddindən artıq çox sorğu göndərilərək sistem yüklənir və onun normal fəaliyyəti pozulur. Şəxsiyyət oğurluğu hallarında isə istifadəçinin şəxsi və maliyyə məlumatları ələ keçirilərək onun adından qanunsuz əməliyyatlar həyata keçirilir.

Kibertəhlükələr sırasına xüsusi yer tutan şəbəkə hücumlarına MITM (*Man-in-the-Middle*), trafikə nəzarət (*sniffing*) və parolların sınaq yolu ilə tapılması (*brute force*) üsulları daxildir. Bütün bu təhdidlər informasiya təhlükəsizliyinə ciddi risk yaradır və onlardan qorunmaq üçün qabaqcıl müdafiə mexanizmləri tələb olunur.

Kibertəhlükələrə qarşı effektiv mübarizə həm texniki tədbirləri, həm də istifadəçi davranışını əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir. Bu çərçivədə, ilk növbədə, güclü və mürəkkəb parollardan istifadə olunmalı, həmçinin iki faktorlu autentifikasiya (2FA) sistemi aktivləşdirilməlidir. Bununla yanaşı, proqram təminatının mütəmadi olaraq yenilənməsi sistemdəki mövcud təhlükəsizlik boşluqlarının vaxtında aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Şəbəkə təhlükəsizliyi antivirus və fayeruol (firewall) kimi texniki vasitələrlə yanaşı, istifadəçilərin şübhəli keçid və fayllardan uzaq durmasını təmin edən maarifləndirmə tədbirlərini də tələb edir. Məlumatların ehtiyat nüsxəsinin (backup) yaradılması xüsusilə ransomware hücumları zamanı məlumatların bərpasını təmin edir. Şifrələmə (encryption) texnologiyası isə məlumatların həm saxlanması, həm də ötürülməsi prosesində təhlükəsizliyini artırır. Kibertəhlükəsizlik yalnız fərdi deyil, həm də dövlət və təşkilat səviyyəsində həyata keçirilir. Bu məqsədlə kibertəhlükəsizlik

strategiyaları hazırlanır, CERT kimi cavab komandaları fəaliyyət göstərir və beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilir.

Ümumilikdə, kibertəhlükəsizliyə qarşı mübarizə texniki vasitələrlə yanaşı, insan davranışı və maarifləndirməni də əhatə edən çoxsəviyyəli prosesdir.

IV FƏSİL

**ELM, TƏHSİL VƏ SOSİAL
İNKİŞAFDA
KİTABXANALARIN
RƏQƏMSAL TƏSİRİ**

4.1. Kitabxanaların elm və təhsil prosesində funksiyaları

Tarixi inkişaf dinamikası baxımından Azərbaycanda bilik və maarifçilik ənənələrinin kökləri qədim dövrlərə dayanır. Erkən orta əsrlərdən etibarən ölkə ərazisində ilkin təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti müşahidə olunmuş, sonrakı əsrlərdə isə elmi və intellektual fəaliyyətə xüsusi önəm verən zəngin sosial-mədəni mühit formalaşmışdır. Xüsusilə orta əsrlərdə Azərbaycan özünün böyük elmi mərkəzləri və kitabxanaları ilə tanınaraq ölkənin intellektual həyatının formalaşmasında fundamental rol oynamışdır.⁶⁶

1918-ci ilin mayında Şərqdə ilk parlamentli respublika kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması milli təhsil sisteminin formalaşmasında yeni mərhələ açmışdır. Bu dövrdə ölkədə dünyəvi ali təhsilin əsası qoyulmuş və regionun ilk müasir universiteti təsis edilmişdir. Bu mühüm addım elmi mühitin inkişafına, informasiya mədəniyyətinin genişlənməsinə və sonrakı dövrlərdə kitabxana infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə fundamental zəmin yaratmışdır. Sonrakı onilliklərdə formalaşan sovet təhsil və kitabxana sistemindən sonra SSRİ-nin süqutu ilə vahid təhsil sistemində fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələri ciddi transformasiyaya məruz qalmışdır. Bu keçid dövründə sosial müdafiə mexanizmlərinin zəifləməsi və dövlət maliyyələşməsinin azalması nəticəsində ölkədə özəl təhsil müəssisələri şəbəkəsi formalaşmağa başlamışdır.

XIX əsrdən etibarən Avropa modelinə əsaslanan müasir təhsil institutlarının yaranması istiqamətində addımlar atılmış-

⁶⁶ Mammadov, E.E.(2022). History of books and libraries in Azerbaijan. Teaching aid for iniversities. Adiloglu. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15557293>

dır. ⁶⁷ Bu tarixi proseslər kitabxanaların inkişafına da təsir göstərmiş, onların təhsil sisteminin ayrılmaz informasiya infrastrukturunu kimi formalaşmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra milli təhsil quruculuğu sahəsində genişmiqyaslı işlərə start verilmiş, islahatlar intensiv xarakter almışdır. Xüsusilə 1993-cü ildə Ümum-milli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sferalarda olduğu kimi, təhsil sahəsində də müşahidə olunan tənəzzül meylləri aradan qaldırılmış və sistemin dayanıqlı inkişafına yönəlmiş real strateji addımlar atılmışdır.

XX əsrdə formalaşmış sosial-siyasi sistem çərçivəsində təhsil sahəsi geniş islahatlara məruz qalmışdır. Azərbaycanda həyata keçirilən bu yeniliklər kitabxana sisteminin inkişafına da nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir göstərmiş, onun funksional imkanlarını genişləndirmişdir. Həmin mərhələdə əsas prioritetlərdən birini əhalinin savad səviyyəsinin yüksəldilməsi və mədəni-maarif işinin gücləndirilməsi təşkil edirdi. Bu strateji məqsədlərin reallaşdırılmasında təhsil müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar mühüm informasiya və maarifləndirmə mərkəzləri kimi çıxış etmişdir. Eyni zamanda cəmiyyətin geniş təbəqələrini kitab və bilik resursları ilə sistemli şəkildə təmin etmək üçün xüsusi kütləvi kitabxana şəbəkəsi formalaşdırılmışdır. Həmin mərhələdə təhsil sisteminin institusional baxımdan genişləndirilməsi nəticəsində orta, peşə-ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi qurulmuş, təhsilin əhatə dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Təhsilin kütləvi xarakter alması, öz növbəsində, kitabxana sisteminin inkişafını stimullaşdırmaqla onun informasiya təminatı və tədris prosesinə dəstək funksiyalarını daha da gücləndirmişdir. Belə bir qarşılıqlı əlaqə kitabxanaların həm maariflən-

⁶⁷ Чугунов, А.В.(2012). Социальная информатика: Учебное пособие. СПб., с.54. <https://books.ifmo.ru/file/pdf/997.pdf>

dirici platforma, həm də fundamental resurs mərkəzi kimi cəmiyyətdəki statusunu qətiyyətlə möhkəmləndirmişdir.

Suverenliyin qazanılmasının ilkin mərhələsində təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafı ləngidən əsas amillərdən biri də kiril qrafikasından latın qrafikalı əlifbaya keçid prosesi olmuşdur. Çünki çox qısa müddətdə böyük həcmdə maliyyə vəsaiti sərf etməklə bütün tədris proqramlarının, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, təlim və köməkçi oxu materiallarının latın qrafikası ilə yenidən hazırlanması və nəşri zərurəti yaranmışdır. Bu çətinliklərə baxmayaraq, ali məktəblərdə tədrisin informasiya təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə elmi kitabxanaların yeni tədris ədəbiyyatı ilə təchizatına diqqət getdikcə artırılmışdır. Bu çərçivədə tələbələrin istifadəsinə yeni oxu zalları və kompüter otaqları verilmiş, elektron kitabxanaların formalaşdırılmasına start verilmişdir. Eyni zamanda kitabxana fondlarına daxil olan dövrü mətbuatın elektron variantları hazırlanmış, sosial və texniki elmlərə dair beynəlxalq elmi jurnalların internet vasitəsilə əldə edilməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) "Ekson" Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti və Yaponiya hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə yeni informasiya texnologiyalarından və internet şəbəkəsindən geniş istifadəyə start verilmişdir. Universitetə ayrılmış qrantlar çərçivəsində müasir kompüter və çap avadanlıqları alınaraq kitabxana qlobal şəbəkəyə qoşulmuşdur. Analoji olaraq Naxçıvan Dövlət Universiteti üçün müasir informasiya texnologiyaları və internet xidmətləri ilə təchiz olunmuş beşmərtəbəli elektron kitabxana korpusu istifadəyə verilmişdir.

Göründüyü kimi, ölkənin təhsil sistemində baş verən hər bir struktur dəyişikliyi müxtəlif tipli kitabxanaların yaranmasına və onların fəaliyyət istiqamətlərinə birbaşa təsir göstərir. Tarixi təcrübə sübut edir ki, kitabxana ilə təhsil arasında hər zaman qırılmaz və sıx dialoq mövcud olmuşdur. Bu iki sa-

hə bir-birini tamamlayan sosial institutlar kimi daim paralel inkişaf etmiş, fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşməsinə qarşılıqlı təkan vermişdir. Beləliklə, təhsil prosesinin reallaşdırılmasında həlledici rol oynayan kitabxanaların mövcud vəziyyəti cəmiyyətin intellektual inkişaf səviyyəsini əks etdirən bir növ sosial güzgü funksiyasını daşıyır. Hazırkı mərhələdə aparılan islahatlar çərçivəsində mədəniyyət, ekologiya və fundamental elmlərə (informatika, riyaziyyat, fizika, biologiya) əsaslanan "yeni təhsil" modeli qurulmaqdadır.⁶⁸ Bu kontekstdə kitabxanaların fəaliyyəti kompleks xarakter daşıyaraq, həm müstəqil informasiya məkanı, həm də təlim-tədris prosesini dəstəkləyən yardımçı struktur kimi çıxış edir.

Birinci blok – əsas (baza) və əlavə təhsil (ixtisasartırma) sistemində müxtəlif təlim-tədris müəssisələri (məktəb, lisey, ali məktəb) ilə digər təşkilatların (şirkətlər, fondlar və s.) həyata keçirdiyi proqramların kitabxana fəaliyyəti ilə integrasiyasını əhatə edir. Bu mərhələdə kitabxanalar mühüm yardımçı funksiya yerinə yetirir, onların fəaliyyət profili və mahiyyəti birbaşa sahib olduqları resursların özəyinə əsasən formalaşır. Belə ki, təhsil müəssisələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən struktur bölmələr uyğun tədris proqramlarına əsaslanan prosesi dayanıqlı informasiya dəstəyi ilə müşayiət edir. Digər növ kitabxanalar isə öz fondlarının spesifik imkanlarından yararlanaraq, ixtisas proqramları üzrə biliklərin daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə fundamental töhfə verirlər.

İkinci blok – kitabxananın yardımçı struktur deyil, müstəqil təhsil platforması kimi fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə müəllif hüquqları qorunan fərdi tədris proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması məqsədilə kitabxanalar sərbəst şəkildə, yaxud digər informasiya və qeyri-kitabxana qurumları ilə tərəfdaşlıq formatında çıxış edirlər. Bu

⁶⁸ İslamova, Ş.İ.(2009).Kitabxana və təhsil. *Kitabxana.az: Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal*, № 4, s.7.

proqramların məzmun istiqaməti isə birbaşa konkret kitabxanaların profilindən və fond imkanlarından asılıdır.

Üçüncü blok – kitabxanaların hələ formalaşma mərhələsində olan, lakin böyük gələcək potensial vəd edən fəaliyyət sferasını əhatə edir. Bu kontekstdə kitabxana təhsil xidmətləri bazarında spesifik bir vasitəçi rolunu oynayır. Belə ki, sözügedən model yalnız ənənəvi fondların idarə olunması ilə məhdudlaşmır, həm də daim yenilənən rəqəmsal məlumat bazalarının formalaşdırılması, müasir təhsil sistemlərinə və proqramlarına uyğun operativ informasiya xidmətinin göstərilməsi funksiyasını öz üzərinə götürür.

Bununla yanaşı, bütün ictimaiyyətə açıq olan universal xarakterli kütləvi kitabxanalarda vəziyyət qismən fərqlidir, bu da tamamilə təbiiidir. Çünki burada müxtəlif istifadəçi qruplarına, məsələn, şagirdlərə, tələbələrə, ixtisasartırma prosesində olanlara, ümumilikdə biliklərini genişləndirmək istəyənlərə xidmət göstərilir. Eyni zamanda kitabxanalar öz fəaliyyətləri çərçivəsində müxtəlif mədəni - kütləvi tədbirlər keçirməklə mədəniyyət mərkəzi funksiyasını da yerinə yetirirlər. Müəllif hüquqları qorunan təlim proqramları isə məhz bu tip kitabxanalarda daha çox özünü göstərir. Bu proqramlar məzmun etibarilə fərqli olub istifadəçilərin dünyagörüşünün genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Kitabxanalar təhsilə yardım funksiyasını həyata keçirərkən uşaqlarla və böyüklərlə işləyirlər. Qeyd olunmalıdır ki, kitabxanaçıların uşaqlarla apardığı tərbiyəvi və maarifləndirici işlər daha intensiv xarakter daşıyır. Böyüklərlə aparılan iş isə tamamilə fərqli məzmunla malikdir.

İctimai-siyasi həyatda baş verən bütün dəyişikliklər, xüsusilə də gənc nəslin kitabxana xidmətindən istifadə formasını və məzmununu da dəyişir. Yeni reallıqlara uyğunlaşmaq üçün gənclərdə vətəndaşlıq hissi, məsuliyyətlik, ictimai fəallıq, humanizm və qarşılıqlı yardım kimi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır. Bütün bu faktorlar müasir təlim - tərbiyə prosesinə

yenidən baxmaq və onu modernləşdirmək üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Təbii ki, bu zərurət kitabxana fəaliyyətinin məzmununa da əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kitabxanaların təlim-tərbiyə prosesindəki rolu informasiya imkanları, fondlarının zənginliyi, məlumat-bibliografiya aparatının mövcudluğu digər resurslar ilə şərtlənir. Kitabxanaların bu prosesdə yaxından iştirakına səbəb olan əsas amillər isə informasiya, sosial-hüquqi və texnoloji faktorlarla bağlıdır.

İnformasiya faktoru şəxsin fasiləsiz təhsilini dəstəkləyən kitabxanaların adekvat informasiya resursları ilə təmin olunmasını tələb edir.

Sosial-hüquqi faktor fasiləsiz təhsilin normativ-hüquqi bazasının mövcudluğu, informasiya və təhsil xidmətləri bazasına inteqrasiya səviyyəsi, sahənin metodik və pedaqoji təminatı, pedaqoji və kitabxana kadrlarının hazırlıq sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır.

Texnoloji faktor isə cəmiyyətin informasiya texnologiyalarına inteqrasiyası və bu sahədə əldə olunan nailiyyətləri əhatə edir.

Kitabxanaların təlim-tədris prosesində tamhüquqlu tərəfdaş kimi çıxış etməsi üçün onların fəaliyyətinin bir sıra prioritet istiqamətlər üzrə modernləşdirilməsi zəruridir. Bu çərçivədə, ilk növbədə, kitab fondlarının istifadəçilər üçün maksimal əlçatanlığının təmin edilməsi və resursların sistemli şəkildə strukturlaşdırılması fundamental şərtlərdəndir. Bununla yanaşı, oxucuların dinamik maraq və ehtiyaclarına uyğun mövzu sərgilərinin təşkili, informasiya-bibliografik xidmətlərin şaxələndirilməsi və müasir məlumat-axtarış aparatının səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması bu prosesdə həlledici rol oynayır. Eyni zamanda müxtəlif növ bibliografik materialların hazırlanması və istifadəyə təqdim edilməsi, fondların davamlı olaraq yeni nəşrlərlə zənginləşdirilməsi kitabxana xidmətləri-

nin keyfiyyətini artırır. Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya kitabxana-təhsil inteqrasiyasını daha da gücləndirərək informasiya resurslarının tədris prosesində effektiv istifadəsini təmin edir.

Rəqəmsal transformasiya şəraitində informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, elektron resursların yaradılması və onların yayılması kitabxanaların müasir informasiya infrastrukturunu kimi inkişafını təmin edir. Bu yanaşma kitabxanaların fasiləsiz təhsil və tərbiyə prosesində fəal iştirakını şərtləndirir və onları geniş xidmət imkanlarına malik mədəniyyət və informasiya mərkəzi kimi möhkəmləndirir.

4.2. Elm və təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi

Informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) müxtəlif rabitə və informasiya vasitələrinin — audiovizual sistemlərin, telekommunikasiya infrastrukturalarının və kompüter şəbəkələrinin vahid inteqrasiya olunmuş platforma daxilində birləşməsini ifadə edir. Bu yanaşma məlumatın əldə edilməsi, emalı, saxlanması, redaktəsi və ötürülməsi proseslərinin kompleks şəkildə təşkilini nəzərdə tutur.

Müasir texnoloji inkişaf telefon və məlumat ötürmə şəbəkələrinin rəqəmsallaşdırılması və sistemləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Siqnalların idarə olunmasının və paylanması vahid rəqəmsal mexanizm əsasında həyata keçirilməsi, həmin infrastruktur kompüter şəbəkələri ilə inteqrasiya etməyə imkan verir. Bu inteqrasiya həm texniki, həm də iqtisadi baxımdan səmərəliliyi artıraraq informasiya sistemlərinin daha effektiv fəaliyyətini təmin edir.

Kitabxanaların rəqəmsal transformasiyası prosesində İKT-nin tətbiqi informasiya xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəl-

dir, resursların əlçatanlığını genişləndirir və müasir informasiya mühitinə uyğunlaşmanı sürətləndirir.

Effektiv təhsil üçün dəqiq və düzgün məlumata saniyələr içində çatmaq önəmlidir. Buna görə də informasiya texnologiyalarından istifadə artıq zərurətə çevrilib. Tələbə və müəllimlər kompüter, mobil telefon və digər şəbəkə avadanlıqları vasitəsilə videokonfrans və distant təhsil xidmətlərindən aktiv istifadə edirlər. IT vasitələri bilik mübadiləsini asanlaşdırır, müəllim və tələbə heyətinə ən aktual məlumatları əldə etmək imkanı verir.

Müasir təhsil müəssisələri texnologiyanın iş və gündəlik həyata təsirini rəhbər tutaraq tədris prosesindəki boşluqları minimuma endirmək məqsədilə təlim proqramlarını və auditoriyaları rəqəmsal formatda yenidən qururlar. Müəllimlər tərəfindən elektron resurslardan istifadənin təşviq edilməsi, tələbələrə məkandan asılı olmayaraq istər evdə, istərsə də yolda tədris materialları ilə rahatlıqla tanış olmaq imkanı yaradır.

Bu keçid kağız istehlakını azaltmaqla ətraf mühitin qorunmasına və ekoloji davamlılığa mühüm töhfə verir. Müasir dövrdə kompüter texnologiyalarının aparat və proqram təminatı sahəsində keçdiyi sürətli inkişaf yolunu, eləcə də bu texnologiyaların potensial imkanlarını və məhdudiyyətlərini dərinlən anlamaq cəmiyyətin aktual tələblərinə cavab vermək baxımından zəruridir. Şəbəkə texnologiyaları vasitəsilə optik kabel, peyk və simsiz rabitə sistemlərindən istifadə edilməsi dünyanın müxtəlif bölgələri arasında məlumat və resurs mübadiləsini sürətləndirir. Əsasən biznes və təhsil müəssisələri tərəfindən tətbiq olunan bu sistemlər müxtəlif miqyaslı informasiya strukturları arasında effektiv kommunikasiya mühitinin formalaşmasına xidmət edir.

Müasir dövrdə istifadəçilər internet bağlantısı vasitəsilə asanlıqla məlumat mübadiləsi apara, eləcə də faylları, mesajları və digər dataları e-poçt və müxtəlif rəqəmsal kanallarla

ötürə bilirlər. Bu geniş kommunikasiya imkanları fonunda, xüsusilə onlayn öyrənmə kimi tanınan e-təlim mühüm yer tutur. İnternet, intranet (LAN) və ekstranet (WAN) texnologiyalarına əsaslanan e-təlim, formal və qeyri-formal təhsilin bütün səviyyələrini əhatə edir.

E-təlimin strukturuna e-portfellər, kiberinfrastrukturlar, rəqəmsal kitabxanalar, eləcə də onlayn öyrənmə obyektlərinin repozitoriyaları (anbarları) daxildir. Bu komponentlər sadəcə istifadəçinin rəqəmsal şəxsiyyətini formalaşdırmaqla qalmır, həm də təhsilin bütün tərəfdaşlarını vahid platformada birləşdirərək fənlərarası tədqiqat imkanlarını genişləndirir.

Təhsil tərəfdaşları arasında bu cür inteqrasiyanı təmin edən mühüm vasitələrdən biri də qrup müzakirələridir. Bu baxımdan İnternet Relay Chat (IRC) insanların əsasən canlı ünsiyyət üçün istifadə etdiyi populyar internet xidmətlərindən biridir. Ümumi maraqları olan qrup üzvləri bu xidmət vasitəsilə internet üzərindən anında (real vaxt rejimində) fikir mübadiləsi apara bilirlər.

Ümumilikdə, İKT vasitəsilə e-təlimi və təhsil prosesini dəstəkləmək üçün tələb olunan əsas internet texnologiyaları və rəqəmsal vasitələr aşağıdakı kimi təsnif edilir:

 WWW (World Wide Web): İnternet üzərində mətn, şəkil, video və digər multimediyə məlumatlarının yerləşdirildiyi, istifadəçilərin müxtəlif resurslara asanlıqla çıxış əldə etdiyi qlobal informasiya sistemidir.

 Video-konfrans: Müxtəlif coğrafi məkanlarda olan iştirakçıların canlı görüntü və səs vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə qurmasına imkan verən texnologiyadır. Bu sistem xüsusilə distant təhsildə geniş tətbiq olunur.

 Tele-konfrans: Telefon və digər səsli rabitə vasitələri ilə çoxsaylı iştirakçıların eyni vaxtda müzakirə aparmasını təmin edən sistemdir.

 Mobil konfrans: Mobil cihazlar (smartfonlar,

planşetlər) üzərindən keçirilən konfranslar olub, tələbələrə və müəllimlərə məkan məhdudiyyəti olmadan təhsil prosesində iştirak imkanı yaradır.

 CD verilənlər bazası: Kompakt disklərdə arxivlənən və xüsusi proqram təminatları vasitəsilə istifadə edilən təhsil məlumatlarının rəqəmsal toplusudur.

 Mətn prosessorları (Word processors): Mətnlərin tərtibi, redaktəsi və formatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan, təhsil materiallarının (mühazirələr, tapşırıqlar) yaradılmasında mühüm rol oynayan proqram təminatıdır.

 Intranet: Müəssisə (məsələn, universitet və ya məktəb) daxilində məlumat mübadiləsi və əməkdaşlığın təşkili üçün nəzərdə tutulmuş, kənar girişlərə qapalı lokal şəbəkədir.

 Internet: Dünya üzrə milyardlarla cihazı birləşdirən, təhsil resurslarına çıxış, araşdırma və kommunikasiya üçün əsas infrastruktur hesab olunan qlobal informasiya şəbəkəsidir.

Sözügedən şəbəkə texnologiyaları həm biznes, həm də təhsil müəssisələrində müxtəlif miqyaslı informasiya sistemləri arasında effektiv məlumat mübadiləsini təmin edir. Bu sistemlər vasitəsilə son istifadəçilər faylları, ismarışları və digər məlumatları e-poçt və ya müxtəlif rəqəmsal kanallar üzərindən ötürə bilirlər. Beləliklə, təşkilatın ehtiyaclarına uyğun olaraq qlobal internet bağlantısı üzərindən sürətli və təhlükəsiz məlumat axını həyata keçirilir.

Lakin bu geniş imkanlara baxmayaraq, elektron kommunikasiya və informasiya xidmətlərindən praktiki istifadə prosesində hələ də müəyyən maneələr mövcuddur. İnformasiya texnologiyaları (İT) hər hansı bir ölkənin təhsil sistemini köklü şəkildə təkmilləşdirmək potensialına sahib olsa da, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə bu sahədəki reallıq fərqlidir. Sözügedən ölkələrin məktəb və digər təhsil müəssisələrində İT-nin

tətbiqi ilə bağlı hələ də çoxsaylı problemlər müşahidə olunmaqdadır.

Xüsusilə ucqar kənd yerlərində yerləşən təhsil ocaqlarında bu çətinliklər daha kəskin xarakter daşıyır. Çünki belə müəssisələr müasir İT infrastrukturunun qurulmasında həm daxili (resurs çatışmazlığı, kadr potensialı), həm də xarici (rəqəmsal qeyri-bərabərlik, zəif internet təminatı) maneələrlə üzləşirlər.⁶⁹

Kənd yerlərində təhsilin rəqəmsallaşdırılması prosesində qarşıya çıxan başlıca daxili maneə kadrların müvafiq bilik və bacarıqlarının məhdud səviyyədə olmasıdır. İT sahəsi üzrə ixtisaslaşmış pedaqoji kadrların çatışmazlığı ilə yanaşı, mövcud heyət üçün müntəzəm və keyfiyyətli peşəkar inkişaf təlimlərinin əlçatan olmaması ciddi problem olaraq qalır.

Kadr potensialı ilə bərabər, maddi-texniki baza da qeyri-qənaətbəxşdir. Dövlət məktəblərinin kompüter, printer, proyektor və skaner kimi texnoloji resurslarla təminat səviyyəsinin aşağı olması, xüsusilə bir şagirdə düşən kompüter sayının normadan xeyli azlığı rəqəmsal bərabərsizliyi daha da dərinləşdirir. Digər tərəfdən, regional miqyasda alternativ təhsil platformaları yarada biləcək özəl müəssisələrin demək olar ki, mövcud olmaması bu rəqəmsal boşluğu daha da qabardır. Nəticə etibarilə, müasir metodoloji yanaşmalarla texnoloji resursların integrasiyası arasındakı uyğunsuzluq təhsil müəssisələrində İKT-nin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırır və ümumi rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə birbaşa zəmin yaradır.

Bu problemlərin birbaşa fəsadı olaraq kənd məktəbləri texniki "nou-hau" (know-how) bazasının zəifliyi və regional İT xidmət mərkəzlərinin yoxluğu kimi ciddi çətinliklərlə üz-

⁶⁹ Ucqar kəndlər(2026): Sosial rifah, əhəlinin məşğulluğu.
<https://qebulol.az/ucqar-kendler/>

ləşməkdədir. Halbuki, istər daxili kadrlar, istərsə də kənar xidmət təminatçıları tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, texniki dəstək mütəxəssisləri təhsil prosesində İKT-dən istifadənin davamlılığının təmin edilməsində strateji rol oynayırlar. ⁷⁰ Yerində operativ texniki xidmətin təşkil edilməməsi, avadanlıqlarda yaranan nasazlıqlar zamanı həm vaxt, həm də maliyyə itkisinə səbəb olur və məktəblərdə texnoloji resursların optimallaşdırılmasını ləngidən əsas amilə çevrilir.

Texniki dəstək çatışmazlığı ilə yanaşı, kənd təhsil müəssisələri fundamental infrastrukturun qurulmasında fasiləsiz elektrik enerjisinin təminatında, eləcə də multimedia vasitələri, proyektorlar, skanerlər və smart lövhələr kimi zəruri resursların əldə olunmasında da müntəzəm problemlər yaşayırlar. Yuxarıda qeyd olunan operativ texniki dəstəyin vaxtında göstərilməməsi faktoru məhz bu mövcud kompüter resurslarının effektiv istifadəsini və optimallaşdırılmasını ləngidən əsas amillərdən biridir.

Digər tərəfdən, İKT müasir təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunsada, əksər kənd məktəblərində qlobal şəbəkəyə çıxış imkanları hələ də ciddi şəkildə məhduddur. Bir çox təhsil müəssisəsi internet provayderlərinin yüksək xidmət haqlarını qarşılamaqda maliyyə çətinlikləri çəkir. İnternet bağlantısının mövcud olduğu hallarda belə şəbəkə sürətinin aşağı və qeyri-sabit olması müasir texnologiyaların tədrisin keyfiyyətinə göstərə biləcəyi potensial müsbət təsirləri minimuma endirir. ⁷¹

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, sadalanan bütün infrastruktur və texniki çətinliklərə baxmayaraq, tədris proqram-

⁷⁰ Dostəli ,C.(2010). Təhsildə informasiya texnologiyaları. *Rabitə dünyası*, 12 fevral, s.4. <https://anl.az/down/mcqale/rabitadunyasi/2010/fevral/107324.htm>

⁷¹ Ucqar kəndlər(2026): Sosial rifah, əhəlinin məşğulluğu).

<https://qebulol.az/ucqar-kendler/>

larında informasiya texnologiyalarının düzgün tətbiqi təlimin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək potensialına malikdir. Tədris prosesində İKT-dən səmərəli istifadəni hədəfləyən müasir müəllimlərin peşəkar ehtiyaclarını qarşılamaq üçün fundamentallığı ilə seçilən kompleks hazırlıq proqramlarının tərтіbi zəruridir.

Beləliklə, müəllim hazırlığında həm texnoloji effektivliyi, həm də mövcud resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə təlimçilər və tədqiqatçılar bu prosesə təsir göstərən daxili və xarici amilləri dərindən təhlil etməli, müvafiq metodoloji yanaşmaları təhsil sisteminə uğurla inteqrasiya etməlidirlər.

4.3. Ali təhsil müəssisələrində AKİS-in tətbiqi

Təhsil sistemində İKT infrastrukturunun formalaşdırılmasının və rəqəmsal təhsil mühitinin genişləndirilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də ali məktəblərdə Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemlərinin (AKİS) tətbiqidir. Müasir ali təhsil müəssisələrində elmi-metodik bazanın rəqəmsallaşdırılması, elektron resursların vahid mərkəzdən idarə olunması və tələbə-müəllim heyətinin qlobal informasiya şəbəkələrinə inteqrasiyası birbaşa bu sistemlərin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Hazırda ölkəmizdə ali məktəb kitabxanalarının fəaliyyətini dünyanın ən qabaqcıl ali məktəb kitabxanaları səviyyəsinə çatdırılması və inkişaf etdirilməsi, keyfiyyətli və səmərəli informasiyalaşdırma proseslərinin təşkili zamanın tələbi kimi qarşıya yeni vəzifələr qoyur. İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı və kitabxana-informasiya proseslərinin informasiyalaşdırılması Azərbaycan ali məktəb kitabxanalarında bu sahəyə xüsusi

diqqət və qayğının artırılmasını tələb edir.⁷²

Azərbaycan Respublikasında informasiya texnologiyalarının təhsil və mədəniyyət strukturuna tətbiqinə dövlət səviyyəsində yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Bu strateji diqqətin bariz nümunəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2009-cu ilin may ayında qəbul edilmiş və ali məktəb kitabxanalarında həyata keçiriləcək fundamental tədbirləri özündə ehtiva edən “2009–2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nı,⁷³ “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2009-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nı qeyd etmək olar. Sözügedən dövlət proqramları ali təhsil müəssisələrində ənənəvi kitabxana modelindən müasir AKİS platformalarına keçid prosesinə güclü hüquqi və maliyyə təkanı vermişdir.⁷⁴ Proqramlarda ali məktəb kitabxanalarının fəaliyyətinin və təminatının günün tələblərinə cavab vermədiyi, elektron kitabxana və dərsliklərin elektron variantlarının yaradılması, məsafəli tədris resurslarının hazırlanması işlərinin ləng getdiyi vurğulanır. Eyni zamanda ölkədəki bütün kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsi mexanizminin müasir variantının və avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sisteminin yaradılması vəzifəsi qarşıya qoyulur.

Sözügedən dövlət proqramlarının icrası nəticəsində Azərbaycan kitabxanalarında, xüsusilə ali məktəb kitabxanalarında rəqəmsallaşma sürətlənmiş və əsasən İRBİS-64, Mile-nium, VTLS Virtua, ALİSA və KOHA kimi müasir Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemləri (AKİS) tətbiq

⁷² İslamova, Ş.İ.(2016). Ali məktəb kitabxanalarında avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sisteminin tətbiqi məsələləri. *Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildiyinə həsr olunmuş “İnvestisiya qoyuluşlarının siyasi aspektləri və iqtisadi səmərəliliyi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları(məruzə və çıxışlar)*, s.554.

⁷³ <https://e-qanun.az/framework/17737>

⁷⁴ <https://e-qanun.az/framework/15493>

edilməyə başlanmışdır. Bu proqramlar arasında geniş yayılmış İRBİS-64 Kitabxanaların Avtomatlaşdırılması Sistemi Rusiya Dövlət Ümumi Elmi-Texniki Kitabxanasının mütəxəssisləri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Sistem yüksək etibarlılığına görə indiyədək müxtəlif versiyalarda dünyanın 14 ölkəsindəki 1000-dən artıq kitabxanada uğurla tətbiq edilmişdir. Ölkəmizdə də geniş istifadə olunan bu avtomatlaşdırma sistemi informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki beynəlxalq tələblərə, eləcə də müasir kitabxana-bibliografiya standartlarına tam cavab verir. Ümumilikdə, tətbiq edilən bu Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemləri (AKİS) həm oxuculara (istifadəçilərə), həm də kitabxana mütəxəssislərinə aşağıdakı geniş imkanları təqdim edir:

❖ **Məlumatların optimallaşdırılması:** İnformasiyanın verilənlər bazasına cəmi bir dəfə daxil edilməklə müxtəlif əməliyyatlar və məqsədlər üçün təkrar istifadə imkanı;

❖ **Çoxaspektli (çoxmeyarlı) axtarış funksiyası:** Lazımi informasiyanın müxtəlif əlamət, açar söz və parametrlərə görə real vaxt rejimində sürətli, həmçinin effektiv şəkildə tapılması;

❖ **Proseslərin tam avtomatlaşdırılması:** Kitabxana-informasiya dövriyyəsinin, o cümlədən daxili statistika və hesabatlılıq sistemlərinin insan amili olmadan avtomatlaşdırılmış qaydada qeydiyyatı;

❖ **Rəqəmsal resursların etibarlı mühafizəsi:** Kataloqlaşdırma prosesinin təkmilləşdirilməsi və elektron kataloqların sistem təhlükəsizliyi məqsədilə bir neçə nüsxədə (ehtiyat nüsxə - backup) arxivlənərək qorunması;

❖ **Xidmət sferasının genişləndirilməsi:** Yeni rəqəmsal informasiya mənbələri və məsafədən çıxış imkanları hesabına istifadəçilərə göstərilən xidmətin keyfiyyətinin, çevriliyinin və ümumi əhatə dairəsinin artırılması.

Bu proqram sistemləri kitabxananın ənənəvi funksiyalarını – oxucuların qeydiyyatını, kitabların verilib-qaytarılmasını, komplektləşdirmə işlərini rəqəmsal müstəviyə keçirir və elektron kataloqun formalaşdırılmasını təmin edir.

Əvvəllər elektron kataloqlar ənənəvi kitabxana fondu ilə oxucu (istifadəçi) arasında elektron körpü funksiyasını yerinə yetirirdisə, müasir dövrdə onlar funksional parametrlərinə görə təkmilləşdirilərək yeni informativ xidmət mərhələsinə yüksəlmişdir.⁷⁵ Ənənəvi kitabxanalarda olduğu kimi, son illərdə daha çevik və daha geniş parametrlərlə informasiya əldə etmək funksiyasını daşıyan elektron kataloqlar müasir kitabxanaların, o cümlədən elektron kitabxanaların əsas müraciət vasitəsinə çevrilmişdir. Artıq oxucu elektron kataloq vasitəsilə sadəcə kitabı tapmaqla (və kitabxanaya gəlib onu fiziki olaraq sifariş etməklə) kifayətlənmir, həmçinin resursun birbaşa elektron variantını (tam mətnini) qısa zamanda əldə edə bilər.

76

Hazırda dünyanın bir çox qabaqcıl kitabxanaları kimi Azərbaycan kitabxanaları da bütün potensialını elektron kitabxanaların yaradılmasına yönəldir və bu mühitdə elektron kataloq strukturun təməl sütunu qismində çıxış edir. Kitabxanalarda informasiyalaşdırma proseslərinin intensivləşməsi və interaktiv müraciətlərə çevik cavab verən yeni texnologiyaların tətbiqi, elektron kataloqlaşdırma kimi mürəkkəb sahələrdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına obyektiv zərurət yaradır. Müasir dövrün tələbi olaraq ekspert səviyyəsində rəqəmsal proqramlarla işləmək bacarığına malik, oxuculara rəqəmsal mühitdə peşəkar dəstək göstərə biləcək yeni nəsil kitabxanaşünas-biblioqrafların yetişdirilməsi ali təhsil müəssisə-

⁷⁵ Məmmədova, S.(2022). Elektron və ya ənənəvi kitabxanalar. Oxucu hansını seçməlidir? <https://science.gov.az/az/news/open/19817>

⁷⁶ Cəfərov, C. (2012). Kitabxana-informasiya xidmətində elektron kataloq. Proqres, 224s. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_rax/N_113.pdf

ləri üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bir neçə il əvvəl ali təhsil almış mütəxəssislərin müasir proqram təminatlarını müstəqil mənimsəyərək gündəlik fəaliyyətlərində tətbiq etmələri üçün sistemli ixtisasartırma və təkmilləşdirmə kurslarına ehtiyac duyulur. Bu ehtiyac qarşılanmadıqca kitabxanaların texnoloji səviyyəsinin rəqəmsal dövrün imkanlarından geri qalması təhlükəsi qaçılmaz olur ki, bu da müəssisələrin müasir informasiya mühitindəki effektivliyini ciddi şəkildə məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir.

Mövcud vəziyyətdən çıxışın ən səmərəli yollarından biri kitabxana əməkdaşları üçün fasiləsiz təhsil sisteminin yaradılmasıdır.⁷⁷ Lakin problem təkcə kadr çatışmazlığı ilə məhdudlaşmır. Burada tətbiq olunan avtomatlaşdırılmış sistemlərin, eləcə də kitabxana-biblioqrafiya sahəsində beynəlxalq standartların və müasir təsnifat cədvəllərinin Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə tərcümə edilməməsi də əsas maneələrdən hesab olunur. Bununla yanaşı, humanitar ixtisas sahibi olan kitabxanaçıların texniki biliklərə yiyələnməsini təmin edəcək kompleks treninq-kursların və metodik vəsaitlərin hazırlanması günün təxirəsalınmaz tələbidir.

Hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 10 mindən artıq kitabxananın böyük bir qismi rəqəmsal modernləşmənin hazırlıq mərhələsini keçməkdədir. Bu geniş şəbəkəyə daxil olan bir çox kitabxana artıq daxili elektron kataloq sistemlərini uğurla qurur və tam rəqəmsal kitabxana infrastrukturunun formalaşdırılması üçün tələb olunan zəruri bazanı yaradır. Beləliklə, kadr hazırlığı prosesinin texnoloji yenilənmə ilə paralel şəkildə həyata keçirilməsi, kitabxanaların müasir rəqəmsal mühitə tam və ağırsız integrasiyasını təmin edən fundamental

⁷⁷ İsmayılov, X. (2000) Metodik mərkəzlərin kitabxanaçılarının fasiləsiz təhsil sistemində iştirakı. *Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin inkişaf tarixi*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, s.380. https://anl.az/download/meqale/kitabxanashunasliq-biblioqrafiya/1_2006/kiftebm.pdf

amil qismində çıxış edir. Bu strateji yanaşma, bir tərəfdən kadr potensialının rəqəmsal kompetensiyalarının (bacarıqlarının) artırılmasına, digər tərəfdən isə kitabxana-informasiya resurslarının müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq daha effektiv idarə edilməsinə möhkəm zəmin yaradır. İşin keyfiyyətinin artırılması və müasir dövrdə kitabxanaların elektronlaşdırılması proseslərinin daha səmərəli inkişafı üçün yenilikçi yanaşmaların tətbiqi zəruridir. Mütəxəssislərin rəyinə əsasən, yaxın illərdə Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyətinin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə köklü şəkildə modernləşdirilməsi strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Bu modernləşmə prosesi yalnız texniki avadanlıqların yenilənməsini deyil, həm də kitabxana resurslarının rəqəmsal məkanda əlçatanlığının təmin edilməsini, bulud texnologiyalarının tətbiqini və intellektual axtarış sistemlərinin qurulmasını ehtiva etməlidir. Belə bir innovativ mühitin yaradılması, kitabxanaların ənənəvi informasiya daşıyıcısından dinamik və interaktiv bilik mərkəzlərinə çevrilməsinə xidmət edəcəkdir. Bu çərçivədə kataloq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi prosesində aşağıdakı strateji istiqamətlərin prioritetləşdirilməsi məqsəduyğun hesab olunur:

- Vahid texnoloji mühit: ölkə miqyasında
- Mərkəzləşdirilmiş Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-Informasiya Sisteminin (MAKİS) yaradılması;
- Mexanizmlərin zənginləşdirilməsi: Veb-kataloq sisteminin rəqəmsal sənəd mübadiləsi və sürətli ötürülmə funksiyaları ilə təkmilləşdirilməsi;
- Texnoloji integrasiya: istifadəçi təcrübəsini optimallaşdırmaq üçün qlobal şəbəkə resurslarının və Web 3.0 texnologiyalarının tətbiqi;
- Təhlükəsizlik və korporativ əməkdaşlıq: kitabxanalararası integrasiya vasitəsilə təkrar kataloqlaşdırmanın qarşısının alınması və kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi;

 İnnovativ əlçatanlıq: elektron kataloqun inklüzivlik prinsiplərinə uyğun olaraq nitqin tanınması və mətnin səsə çevrilməsi (TTS) sistemlərinə adaptasiyası.

MAKİS-in tətbiqi ilə bağlı təkliflər haqqında danışarkən bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, bəzən MARC (maşınla oxunan kataloq formatı) sistemi ilə AKİS eyniləşdirilir. Qeyd etmək zəruridir ki, MARC formatı AKİS-in proqram təminatı ilə eyniləşdirilməməlidir. Çünki MARC sistemin daxili dili deyil, biblioqrafik məlumatların strukturlaşdırılmış yazı və mübadilə formatıdır. Bir format olaraq MARC sabit xarakter daşıyır ki, bu da onun müxtəlif milli və beynəlxalq adaptasiyalarına zəmin yaradır. Bu kontekstdə UNIMARC beynəlxalq standart kimi çıxış etdiyi halda, RUSMARC bu formatın Rusiya kitabxana mühiti üçün optimallaşdırılmış variantı hesab olunur.

Mərkəzləşdirilmiş sistemin qurulmasında milli AZ-MARC formatının yaradılmasının fundamental zəruriliyi ondadır ki, milli-mənəvi irsimizə, ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə, musiqi və folklorumuza edilən biblioqrafik təsvirlər beynəlxalq UNIMARC standartının ikinci dərəcəli milli identifikasiya bölməsi (9-cu bölmə) vasitəsilə deyil, məhz sistemin əsas bölmələri vasitəsilə qeydiyyata alınmalıdır. AZMARC milli formatının işlənilib hazırlanması, Azərbaycanın spesifik mədəni irsi sayılan folklor nümunələrinə dair biblioqrafik məlumatların altbölmələrdən əsas bölmələr sistemində daha effektiv integrasiyasına şərait yaradacaqdır. Lakin xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, istər AZMARC formatının formalaşdırılması, istərsə də beynəlxalq UNIMARC standartının Azərbaycan dilinə adaptasiyası və tərcüməsi özlüyündə MAKİS-in tam funksional fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət deyil. Vahid və mərkəzləşdirilmiş sistemin tam gücü ilə qurulması, qeyd olunan biblioqrafik formatlarla yanaşı, daha geniş rəqəmsal texnoloji infrastrukturun, güclü korporativ şəbəkənin və unifi-

kasiya edilmiş (vahid şəklə salınmış) idarəetmə mexanizmlərinin sıx vəhdətini tələb edir.⁷⁸

Bu sahədə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi rəqəmsal ekosistemin bütün tərəfdaşlarının sıx əməkdaşlığını zəruri edir. Bu məqsədlə Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi başda olmaqla Azərbaycan Milli Kitabxanası, AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Prezident Kitabxanası və BDU-nun Elmi Kitabxanası və s. kitabxanalar vahid platformada birləşməlidir. Bu prosesin texnoloji və linqvistik bazasının hazırlanmasında AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları və Dilçilik İnstitutları kimi elmi-tədqiqat müəssisələrinin birgə fəaliyyəti strateji əhəmiyyət kəsb edir.⁷⁹

Milli əhəmiyyətli belə bir Avtomatlaşdırılmış Kitabxana Sisteminin uğurla qurulması və bütün respublikanı əhatə edən Vahid İnformasiya Mərkəzinin yaradılması üçün ilk növbədə ali məktəb kitabxanalarının fəaliyyəti mütləq şəkildə koordinasiya edilməlidir. Bu strateji çərçivədə proses mərhələli şəkildə aparılmalı: ilkin olaraq vahid elektron kataloq tərtib olunmalı, ardınca isə onun bazasında elektron kitabxana infrastrukturunu formalaşdırılmalıdır. Prinsipial olaraq hər bir ali təhsil müəssisəsinin daxilində belə bir lokal mərkəzin təşkili tamamilə mümkündür. Lakin ümumi prosesin səmərəliliyini və sinerjisini təmin etmək məqsədilə mərkəzləşdirilmiş idarəetməni həyata keçirən qlobal bir kitabxanalararası şəbəkənin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda şəbəkəyə daxil olan hər bir kitabxananın özünəməxsus profili, fərdi xüsusiyyətləri və spesifik oxucu kontingenti nəzərə alınmalı, bu müəssisələr sahə üzrə ixtisaslaşmış və rəqəmsal kompe-

⁷⁸ Cəfərov, C.(2012). Kitabxana-informasiya xidmətində elektron kataloq. Bakı, s.99-120.

⁷⁹ Məmmədov, E.(2016). Onlayn kitabxana şəbəkələrinin vahid elektron kitabxana platformasında reallaşdırılması məsələləri. *“E-kitabxanaların formalaşması problemləri” respublika elmi-praktiki konfransı*, s.161-163. https://ict.az/uploads/konfrans/E-kitabxana_konfrans_materialları/45.pdf

tensiyalara malik mütəxəssislərlə məqsədyönlü şəkildə təmin edilməlidir.

Vahid İnformasiya Sisteminin yaradılması kitabxana fondlarında mövcud olan 20 milyondan artıq dərslik və elmi ədəbiyyatın bütün ali məktəb auditoriyası üçün əlçatanlığını təmin edəcəkdir. Bu yanaşma təkrar ədəbiyyatın alınmasına ehtiyacı azaldaraq dövlət vəsaitinə ciddi qənaət edilməsinə imkan yaradacaqdır. Nəticədə, istifadəçilər zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan, rəqəmsal kommunikasiya vasitəsilə kitabxana resurslarından 24/7 rejimində səmərəli şəkildə istifadə edə biləcəkdir.⁸⁰

4.4. Rəqəmsal transformasiya kontekstində kitabxanaların təhsil sistemində rolu

Təhsilin rəqəmsal transformasiyası müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi artımına təsir edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İnsan kapitalının rəqəmsal bilik və bacarıqlarla zənginləşdirilməsi olmadan davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan təhsil sisteminin rəqəmsal texnologiyalar əsasında təkmilləşdirilməsi, biliklərin əlçatanlığının artırılması və innovativ öyrənmə mühitinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir cəmiyyətdə yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün təhsil və kitabxana sistemlərinin inteqrasiyası və rəqəmsallaşdırılması zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələr ali təhsil və kitabxana-informasiya infrastrukturunu beynəlxalq stan-

⁸⁰ İslamova, Ş.İ.(2016). Ali məktəb kitabxanalarında avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sisteminin tətbiqi məsələləri. *Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci illiyinə həsr olunmuş "İnvestiyya qoyuluşlarının siyasi aspektləri və iqtisadi səmərəliliyi" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları(məruzə və çıxışlar)*, s.557.
<http://anl.az/el/Kitab/2016/2016-681.pdf>

dartlara uyğunlaşdırmaqla bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına və davamlı iqtisadi artıma nail olmuşlar. Kitabxanalar bu prosesdə informasiya resurslarının rəqəmsal mühitdə toplanması, qorunması və istifadəyə verilməsi vasitəsilə iqtisadi inkişafı dəstəkləyən mühüm institusional platforma kimi çıxış edir.

Qlobal rəqabət şəraitində ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün insan kapitalına və rəqəmsal təhsil resurslarına yönəlmiş investisiyaların genişləndirilməsi prioritet istiqamətə çevrilmişdir. Təhsil və kitabxana sistemlərinin rəqəmsal transformasiyası yalnız iqtisadiyyata deyil, eyni zamanda ticarətə, səhiyyəyə, texnologiyalara, əmək məhsuldarlığına və sosial rifaha müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal transformasiya şəraitində ali məktəb kitabxanalarının sadəcə bir informasiya anbarı deyil, təhsil sisteminin və cəmiyyətin tərəqqisini şərtləndirən strateji institut olduğu aydın görünür. Tədqiqatçı alim M.C.Boumanın (M.J.Bowman) qeyd etdiyi kimi, “təhsil və insan kapitalına qoyulan investisiyalar iqtisadi düşüncədə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.”⁸¹ Məhz bu kontekstdə, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması və inklüziv iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün dövlətlər rəqəmsal təhsil mühitinin inkişafına, kitabxanaların modernləşdirilməsinə və fərdlərin ömürboyu öyrənmə imkanlarının genişləndirilməsinə yönəlmiş siyasətləri prioritetləşdirməlidirlər. Müasir kitabxana-informasiya şəbəkələrinin (MAKİS və AZMARC kimi formatların) qurulması sadəcə texniki islahat deyil, ölkənin insan kapitalının rəqəmsal kompetensiyalarını gücləndirən fundamental investisiyadır. Məhz buna görə də yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq və sosial rifahı yüksəltmək üçün dövlətlər insanların öyrənmə və potensial inkişafına yönəlmiş investisiyaları prioritetləşdirməlidir.

⁸¹ Bowman, M.J.(1966). The Human Investment Revolution in Economic Thought. *Sociology of Education (Spring)*, p.42.

Təhsil imkanlarından məhrum olmuş bir şəxsin müasir iş dünyasında məhsuldar, yenilikçi və ya təkmilləşdirici fəaliyyət göstərə bilməyəcəyi empirik bir reallıqdır. Bu amil təhsilə və rəqəmsal bilik infrastrukturuna kapital qoyuluşu zərurətini daha da gücləndirir. Mövcud reallıqda əksər aztəminatlı ailələr övladlarının məktəbə getməsi və ya təhsilini davam etdirməsi üçün tələb olunan maliyyə xərclərini qarşılamaq imkanına malik deyillər. Qlobal miqyasda savadlılıq səviyyəsi nəsildən-nəslə yüksəlməyə davam etsə də, dünyada hələ də 750 milyondan çox savadsız yetkin insanın olması və onların üçdə ikisini qadınların təşkil etməsi ciddi narahatlıq doğurur. Bu statistik rəqəmlər, həm BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDG) 4-cü (Keyfiyyətli təhsil) və 5-cü (Gender bərabərliyi) bəndlərinə, həm də ölkəmizin "Ali təhsil sahəsində 2027–2030-cu illər üzrə Strateji Yol Xəritəsi" hədəflərinə çatmaq üçün qarşıda hələ nə qədər böyük fəaliyyət planının dayandığını xatırladan kəskin göstəricilərdir.⁸²

⁸² İslamova, Ş.İ.(2019). The impact of the education system on the development of the economy in the competitive environment. *Azərbaycanda ali təhsilin beynəlmiləşdirilməsi və rəqabətliyin yüksəldilməsi istiqamətləri*” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, s.309-311.

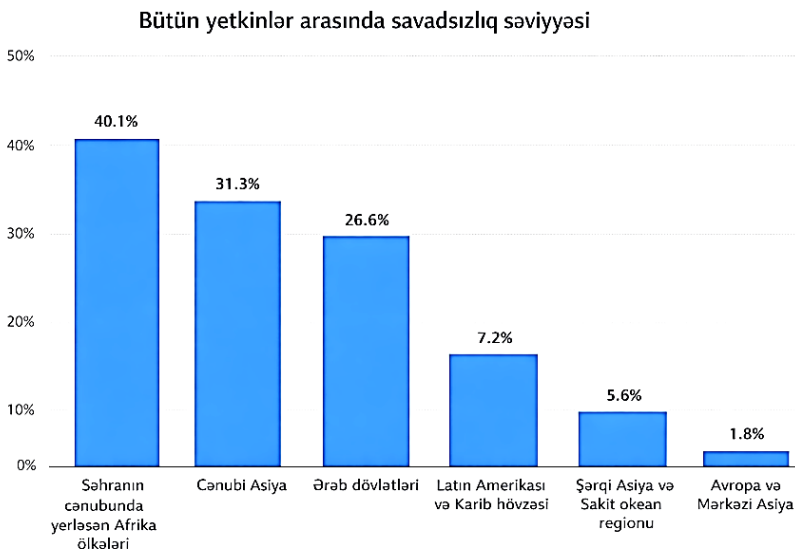

Diagram 2. Dünya regionlarında yetkin əhalinin savadlılıq səviyyəsi

Mənbə: UNESCO Institute for Statistics.

Qlobal statistik məlumatlar araşdırılarkən aydın olur ki, xüsusilə Səhraaltı Afrika ölkələrində yetkinlər arasında savadsızlıq səviyyəsi 40,1% təşkil edir və bu göstərici dünyanın digər bölgələrinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Sözügedən mənzərə, həmin regionun keyfiyyətli təhsilə çıxışın təmin edilməsində və sosial-iqtisadi inkişafın təşviqi sahəsində hələ də kəskin və davamlı çətinliklərlə qarşılaşdığının aydın göstəricisidir.⁸³

Bu cür qlobal və regional problemlərin aradan qaldırılmasında informasiya institutlarının rolu böyükdür. F.Malekebadizadeh və həmmüəllifləri (2009) bu xüsusda qeyd edirlər ki, “kitabxanaçılar milli inkişafın nəyi tələb etdiyini dərindən

⁸³ The Literacy rate among ali adults over 15 years old (by world region) in 2017. Available at: [w w w.statista.com](http://www.statista.com) (Accessed: 14 april 2019).

düşünməli və müasir təkamül prosesləri ilə məşğul ola biləcək təkmilləşmiş mütəxəssislər hazırlamaladırlar”.⁸⁴ İstənilən sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf məqsədinə nail olmaq üçün məktəblərə, universitetlərə və elmi-tədqiqat mərkəzlərinə kitablar, dövrü mətbuat, elmi jurnallar kimi zəruri oxu materiallarının, həmçinin müasir texnoloji cihazların vaxtında və kəsintisiz təchiz olunması fundamental şərtidir. Dolayısı ilə ali təhsil sistemində rəqəmsal və struktur dəyişikliklərini uğurla reallaşdırmaq üçün kitabxanaların infrastrukturunun modernləşdirilməsi və kitabxanaçı peşəsinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi artıq bir məcburiyyətdir.

Nəticə etibarilə, kitabxana-informasiya elmini və təcrübəsini inkişaf etdirməklə dövlət miqyasında böyük iqtisadi fayda əldə etmək mümkündür. Çünki bu sahə elmi-texniki biliklərin cəmiyyətə sürətlə yayılmasında, innovasiyaların formalaşmasında və ümumi insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsində mərkəzi rol oynayaraq ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasına birbaşa töhfə verir.

Müasir təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya hədəflərinə çatmaq və kitabxanaların bu prosesdəki effektivliyini artırmaq üçün aşağıdakı amillərin tətbiqi zəruri hesab olunur:

➤ **Strateji proqramların tətbiqi:** Biznesin və regional iqtisadiyyatın inkişaf meyllərinə fokuslanan xüsusi strateji fəaliyyət proqramlarının hazırlanması;

➤ **Biznes mühiti ilə korporativ əlaqələr:** Sahibkarlıq subyektləri, biznes cəmiyyətləri və sənaye sahələri ilə kitabxanalar arasında qarşılıqlı inteqrasiyanın gücləndirilməsi;

➤ **Xidmət sferasının iqtisadi yönümlü genişləndirilməsi:** Biznes idarəçiliyi, innovativ sahibkarlıq və iqtisadi inki-

⁸⁴ Malekbaizadeh, F. and others.(2009). The role of Library and information science education in national development / F.Malekbaizadeh, F.Shokranah, A.Hosseini. *library philosophy and practice*, p.5–15.

şaf istiqamətləri üzrə rəqəmsal informasiya xidmətlərinin çeşidinin artırılması;

➤ **Hesabatlılığın rəqəmsallaşdırılması:** Kitabxana resurslarından istifadəyə dair statistik məlumatların toplanması, təhlili və hesabatlılıq mexanizmlərinin müasir proqramlar vasitəsilə təkmilləşdirilməsi;

➤ **Fayda-xərc təhlili (\$CBAS\$) dəstəyi:** Yerli kitabxanaların öz iqtisadi səmərəliliyini ölçmək üçün fərdi fayda-xərc analizlərini (\$Cost-Benefit\Analysis\$) hazırlamasına metodoloji köməklik göstərilməsi;

➤ **İqtisadi əhəmiyyətin aktiv təbliği:** Yerli ümumi kitabxanaların cəmiyyətin və regional iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu, habelə öz iqtisadi potensialını aktiv şəkildə təbliğ etməyə təşviq olunması.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya şəraitində kitabxanaların müasir İKT infrastrukturunu, unifikasiya olunmuş sistemləri və təkmil kadr potensialı ilə yenidən qurulması, sadəcə təhsil mühitinin rəqəmsallaşması deyil, həm də ömürboyu öyrənmə prinsiplərinə əsaslanan dayanıqlı insan kapitalının və innovativ biznes ekosisteminin formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

4.5. Kitabxanalarda elmi kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində kitabxana-informasiya sahəsinin elmi potensialının gücləndirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Müstəqillik illərində təhsilin bütün pillələrində həyata keçirilən islahatlar yüksək ixtisaslı elmi kadrların – magistr və doktorantların hazırlıq keyfiyyətinin artırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və ki-

tabşünaslıq istiqamətləri üzrə kadr hazırlığı sisteminin qlobal elm standartlarına uyğunlaşdırılması, habelə tədqiqatçıların innovativ texnologiyalara və beynəlxalq metodoloji yanaşmalara yiyələnməsi ən aktual vəzifələrdəndir. Elmi kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi təkcə kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, həm də sahə üzrə aparılan araşdırmaların milli və qlobal mənafeələrə xidmət edən fundamental elmi nəticələr verməsi ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə də respublikada elmi kadr potensialının keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırılması üçün tədqiqat mühitinin rəqəmsallaşdırılması və beynəlxalq elmi bazalara çıxışın təmin edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə mühüm məktəb yaratmış görkəmli alim Abuzər Xələfov Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin dekanı və kafedra müdiri olduğu dövrdə təhsil proqramlarının müasirləşdirilməsinə rəhbərlik etmişdir. O, ənənəvi kadr hazırlığından fərqli olaraq, mütəxəssislərin rəqəmsal texnologiyalara, elektron kataloqlaşdırma qaydalarına və müasir informasiya menecmentinə yiyələnməsi məqsədilə yeni təhsil konsepsiyasının tətbiqini həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyi ilə yetişdirilən mütəxəssislər bu gün ölkənin aparıcı elektron və rəqəmsal kitabxana layihələrinin idarə olunmasında mühüm rol oynayırlar. Bu ənənənin davamı olaraq, xüsusilə kitabxana-informasiya sahəsində fəaliyyət göstərən gənc tədqiqatçıların işi təkcə nəzəri biliklərlə məhdudlaşmamalı, süni intellekt, böyük verilənlər və rəqəmsal arxivləşdirmə kimi müasir texnologiyaların elmi proseslərə inteqrasiyasını əhatə etməlidir. Elmi kadrların ixtisasartırma və stajkeçmə proqramlarının qabaqcıl dünya mərkəzləri ilə əlaqələndirilməsi, eləcə də dissertasiya mövzularının rəqəmsal cəmiyyətin real tələblərinə uyğunlaşdırılması sistemin təkmilləşdirilməsinin əsas mexanizmlərindəndir. Ölkəmizdə rəqabətədavamlı elmi elitanın formalaşması isə yalnız müasir maddi-texniki infrastrukturun,

peşəkar kadr potensialının və innovativ metodologiyanın vəhdəti sayəsində mümkündür.

Bununla yanaşı, respublikada bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verən mütəxəssislər üzrə tələb və təklif balansı qorunmalı, artıq kadr hazırlığı məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməlidir. Əks təqdirdə, həddən artıq mütəxəssis hazırlığı əmək bazarında müəyyən sosial gərginliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Aparılan təhlillər göstərir ki, respublikamızda 15 və yuxarı yaşda olan əhalinin hər min nəfərinə təqribən 900 nəfər ali, orta, tam və ya natamam orta təhsilli şəxs düşür ki, bu da MDB ölkələri arasında ən yüksək göstəricilərdən biri hesab olunur.

Cədvəl 4-də əks olunan dinamika (tələbə və ali məktəb sayının artımı) kəmiyyət göstəricilərinin yüksəlməsini sübut etsə də, real mənzərə göstərir ki, ali təhsilli mütəxəssislərin 37%-i öz ixtisası üzrə çalışmır. Eyni zamanda ölkədə hər 150-200 min nəfərə bir ali məktəbin düşməsi beynəlxalq optimal normadan (500 min nəfərə 1 müəssisə) təxminən 3,5 dəfə çoxdur ki, bu da ali təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin optimallaşdırılması zərurətini yaradır.

Cədvəl 4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, 1990-cı ildə cəmi 17 ali məktəb fəaliyyət göstərdiyi halda, 2015/2016-cı illərdə bu rəqəm pik həddə 54-ə çatmış, sonrakı dövrlərdə isə 51-52 civarında stabilləşmişdir. Paralel olaraq tələbələrin sayında da ciddi artım dinamikası müşahidə olunur. Belə ki, 1990-cı ildəki 105 min nəfərlik göstəricinin 2025/2026-cı illərdə 246 min nəfəri ötcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu da təxminən 2,3 dəfə artım deməkdir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi və tələbə kontingentinin illər üzrə dinamikası (1990–2026)

Göstəricilər	1990/ 1991	2000/ 2001	2005/ 2006	2010/ 2011	2015/ 2016	2020/ 2021	2023/ 2024	2025/ 2026
Ali məktəblərin sayı : cəmi	17	47	47	51	54	52	51	51
O cümlədən: dövlət	17	29	32	36	41	40	40	41
özəl	0	18	15	15	13	12	11	10
Tələbələrin sayı – cəmi, nəfər	105063	11983	129948	140241	1612342	198707	231437	246529
O cümlədən:dövlət	105063	91019	105997	120448	140642	177084	201855	216125
özəl	0	28664	23951	19753	20592	21623	29582	30404
Əhalinin 10000 nəfərinə hesabı ilə tələbələrin sayı, nəfər	148	114	126	134	147	177	198	211
Ali məktəblərdə professor- müəllim heyətinin sayı, nəfər: dövlət	8541	10786	12455	13161	12863	13784	14282	14457
özəl	0	1698	1897	1758	1687	1431	1525	1450

Mənbə: ARDSK-nin statistik məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.⁸⁵

Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən tələbə sayının 148-dən 211-ə yüksəlməsi ali təhsilin kütləviləşdiyini və əlçatanlığın artdığını göstərsə də, 2000-ci ildə bu göstəricinin 114 nəfərə düşməsi həmin dövrün sosial-iqtisadi keçid çətinlikləri ilə izah oluna bilər.

Kadr potensialına gəldikdə isə dövlət ali məktəblərində müəllimlərin sayı 1990-cı ildəki 8541-dən 14457-yə (təxminən 70%) yüksəlsə də, tələbə sayındakı 100%-dən artıq artım tempinin müəllim sayını üstələməsi bir müəllimə düşən tələbə

⁸⁵ Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət(2025). *ARDSK-nin statistik göstəriciləri*, s.48-152.

https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/education_2025.pdf

yükünün ağırlaşmasından xəbər verir. Digər tərəfdən, özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəllimlərin sayı ali məktəblərin sayı ilə paralel olaraq azalma meyli nümayiş etdirmiş və 2005-ci ildəki 1897 nəfərdən 2025-ci il üçün proqnozlaşdırılan 1450 nəfərə qədər geriləmişdir.

2000-ci illərin əvvəllərində özəl ali məktəblərin sayı (18 vahid) ən yüksək həddə olsa da, sonradan bu rəqəm tədricən azalaraq 2025/2026 proqnozunda 10-a düşmüşdür. Bu, ali təhsil bazarında konsolidasiya və keyfiyyət tələblərinin artması ilə izah oluna bilər.

Dövlət ali məktəblərinin sayı 17-dən 41-ə yüksəlmişdir ki, bu da regionlarda yeni universitetlərin və filialların açılmasının göstəricisidir. Bunların müqayisəsi cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 5

Ali təhsil sisteminin dövlət və özəl sektorlar üzrə əsas inkişaf göstəricilərinin müqayisəsi

Göstərici	1990/1991	2025/2026	Dəyişiklik
Ali məktəblərin sayı, cəmi	17	51	+34%
Tələbələr sayı, cəmi	105063	146529	+40%
10000 nəfərə düşən tələbə	148	211	+42,5%
Dövlət müəllim heyəti	8,541	14,457	+69%

Mənbə: ARDSK-nin statistik məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.⁸⁶

Cədvəl 5-in təhlilləri göstərir ki, Azərbaycanın ali təhsil sistemi son 35 ildə kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri baxımından mühüm inkişaf yolu keçmişdir. Cədvəldən göründüyü

⁸⁶ Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət(2025). ARDSK-nin statistik göstəriciləri, s.48-152.

https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/education_2025.pdf

kimi, ölkədə ali məktəblərin sayı 3 dəfə artaraq 17-dən 51-ə, tələbələrin ümumi sayı isə təxminən 40% artaraq 146529 nəfərə çatmışdır. Eyni zamanda, əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən tələbə sayının 148-dən 211-ə yüksəlməsi (+42,5%) və professor-müəllim heyətinin 69% çoxalması ölkədə intellektual potensialın və ali təhsilə olan tələbatın artdığını əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Respublikada elmi kadr hazırlığı magistratura, aspirantura, doktorantura və dissertantlıq yolu ilə həyata keçirilir. 2003-ci ilin yanvarında Elmi-tədqiqat müəssisəsi statusu alması respublikamızda baş elmi kitabxana kimi MEK-də aparılan elmi tədqiqatların daha da dərinləşməsi və genişlənməsi və kadr potensialının yüksəlməsini tələb edir.⁸⁷ Bunun üçün MEK-də kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq, informatika və kitabxana menecmenti sahələri üzrə kitabxanaçı kadrların hazırlanmasına dair elmi əsaslandırılmış proqram yaradılmış, bu istiqamətdə kitabxanaya elmi əməkdaşlar cəlb olunmuş və elmi kadrların aspiranturaya hazırlanması həyata keçirilmişdir. 2005-ci ildə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasının yolu ilə həyata keçirilməsinə müvəffəq olmuşdur. AMEA-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən “AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında doktoranturanın açılması haqqında” (02 mart 2005-ci il) qərar qəbul edilmişdir.⁸⁸

Elmi kadrların hazırlanmasında belə lazımi qərarın həyata keçirilməsi kitabxana-informasiya xidmətində yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin tətbiqinə, müasir informasiya texnologiyaları və mütərəqqi xidmət növlərinə dair biliklərin mənimsənilməsinə mühüm töhvə vermişdir. Hazırda MEK-də doktoranturaya qəbul prosesi dayandırılrsa da yaxın gələcəkdə bu

⁸⁷ AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının illik hesabatı(2003).

⁸⁸ AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının illik hesabatı(2005).

fəaliyyətin yenidən bərpa olunması prioritet məsələlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Mövcud şəraitdə kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun davamlı inkişafının təmin edilməsi kompleks yanaşma əsasında bir sıra strateji vəzifələrin həllini ön plana çıxarır. Bu istiqamətdə ilk növbədə, ölkənin elmi-texniki və sosial inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq, elmi kadrların hazırlanmasını və yenilənməsini hədəfləyən məqsədyönlü dövlət siyasətinin reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən strateji xətt innovativ inkişafı, o cümlədən kitabxana sisteminin rəqəmsallaşdırılması proseslərini sistemli şəkildə dəstəkləmək potensialına malikdir.

Tədqiqatçıların seçimi prosesində obyektiv meyarların tətbiqi ən mühüm məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə əsas diqqətin namizədlərin elmi potensialına, analitik düşünmə qabiliyyətinə, tədqiqat bacarıqlarına və innovativ fəaliyyətə meylinə yönəldilməsi rəqəmsal transformasiya şəraitində yüksək ixtisaslı kadrların formalaşdırılmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda doktorantura səviyyəsində yerinə yetirilən dissertasiya mövzularının elmi-praktik baxımdan aktuallığı, əldə olunan nəticələrin isə cəmiyyətin mədəni inkişafına, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, həmçinin informasiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv və davamlı kadr hazırlığı sisteminin formalaşdırılması bir sıra prinsipial yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

İlk növbədə, dissertasiya mövzularının ölkənin prioritet elmi və elmi-texniki inkişaf istiqamətləri ilə uzlaşdırılması, əldə olunan nəticələrin innovativ tərəqqiyə və informasiya mühitinin modernləşdirilməsinə xidmət etməsi strateji əhəmiyyət daşıyır.

İstedadlı və perspektivli gənclərin seçilərək aparıcı elmi-tədqiqat müəssisələrinin aspirantura və doktorantura program-

larına cəlb olunması kadr potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Doktoranturaya qəbul prosesində şəffaflıq və obyektivlik prinsiplərinə söykənən müsabiqə mexanizmlərinin tətbiqi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi baxımından vacib hesab olunur.

Tədris və hazırlıq mərhələsində isə seminar və mühazirələrin təşkili kadr hazırlığının keyfiyyətini şərtləndirən prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu təlimlərin elmi-tədqiqat metodologiyası, innovativ fəaliyyətin təşkili, tədqiqat prosesinin mərhələləri, eləcə də elmin sosial, iqtisadi, fəlsəfi və mədəni aspektlərini əhatə etməsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsinə xidmət edir.

Bundan əlavə, aparıcı alim və mütəxəssislərin iştirakı ilə aralıq qiymətləndirmə və attestasiyanın tətbiqi kadr hazırlığının keyfiyyətinə nəzarət mexanizmini gücləndirir. Dövlət səviyyəsində elmi kadrların hazırlanmasına dəstək məqsədilə xüsusi maliyyə fondunun yaradılması da sistemli inkişaf üçün mühüm alət kimi çıxış edə bilər.

Ümumilikdə, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasəti doktorantura təhsilinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, dissertasiya işlərinin səmərəliliyinin artırılmasına və gənc tədqiqatçıların beynəlxalq elmi mühitə inteqrasiyasına yönəlməlidir. Mövcud maliyyə və struktur çətinlikləri şəraitində ənənəvi yanaşmaların yenilənməsi və müasir mexanizmlərin tətbiqi zərurətə çevrilir. Kadr hazırlığı konsepsiyası əsaslı şəkildə transformasiya olunmalı və bütün səylər rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab verən, yüksək ixtisaslı və rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin yetişdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir.

4.6. Elm və cəmiyyət arasında əlaqələrin inkişafında kitabxanaların transformasiyası

Müasir informasiya dövrü məlumatın sürətli istehsalı və global miqyasda paylaşılması ilə xarakterizə olunur. Belə bir dinamik mühitdə elmin ictimaiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin dərinləşdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Kitabxanalar bu prosesdə biliklərin ötürülməsini təmin edən fundamental sosial institut – effektiv vasitəçi rolunda çıxış edir. Cəmiyyətin sürətlə dəyişən informasiya ehtiyaclarına müvafiq olaraq, kitabxanaların həm funksional, həm də struktur xüsusiyyətləri transformasiyaya uğrayır, onların fəaliyyət mexanizmləri çevik şəkildə modernləşdirilir. Bu müstəvidə elm, kitabxana və cəmiyyət bir-biri ilə üzvi bağlılığı olan, qarşılıqlı təsir mexanizminə malik strateji sütunlar kimi çıxış edir. Bu üç fundamental amil arasındakı balanslı əlaqə hər bir komponentin təkamülünü stimullaşdıran hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Elm yeni biliklərin yaradılması, problemlərin rəşional həlli baxımından cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etsə də, bu biliklərin yalnız dar akademik mühitdə qapalı qalması onların sosial təsir gücünü əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Bu kontekstdə rəqəmsal kitabxanalar elmi biliklərin sistemləşdirilməsi, qorunması və geniş auditoriyaya çatdırılması baxımından əsas vasitə rolunu oynayır. Cəmiyyətin informasiya tələbatının artması və texnologiyalara çıxış imkanlarının genişlənməsi kitabxanaların ənənəvi rolunu dəyişdirərək onları sadəcə informasiya saxlanılan məkan deyil, eyni zamanda təhsil, elmi tədqiqat, sosial ünsiyyət və inklüziv inkişaf üçün açıq ictimai platformaya çevirmişdir. Bu dəyişiklik müxtəlif sosial qrupların, o cümlədən az təminatlı şəxslərin, region əhalisinin, yaşlıların və gənclərin elmi biliklərə çıxışını genişləndirərək cəmiyyətdə bərabərliyin və ümumi rifahın güclənməsinə xidmət edir. Beləliklə, elm, kitabxana və cəmiyyət ara-

sında qurulan qarşılıqlı dəstək münasibətləri elmin inkişafı stimullaşdırır, kitabxanaları dinamik ictimai institutlara çevirərək ümumi rifahı gücləndirir.⁸⁹

Müasir dövrdə kitabxanaların funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.⁹⁰ Kitabxanalar bu gün sadəcə elmi dairələrin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Onlar sosial və mədəni sahələrdə fəaliyyət göstərərək biliklərin cəmiyyətə çatdırılmasına və sosial tərəqqiyə töhfə verən açıq məkan kimi çıxış edirlər. Rəqəmsal savadlılığın artırılması, ömürboyu öyrənmə təşəbbüsləri, informasiya bərabərliyi və ictimai inklüzivlik kimi sahələrdə kitabxanaların fəaliyyəti nəzərə cəpacaq dərəcədə genişlənmişdir. Bu istiqamətdə təşkil olunan ictimai tədbirlər, elmi-populyar seminarlar, açıq mühazirələr və interaktiv təlimlər kitabxanaların elmlə cəmiyyət arasında bilik körpüsü funksiyasını gücləndirir.

Ənənəvi funksiyalarla bərabər, çağdaş kitabxanalar cəmiyyətin dəyişən tələblərinə uyğun olaraq bir sıra yeni və genişləndirilmiş funksiyaları da həyata keçirməkdədir. Ənənəvi olaraq yalnız fiziki informasiya resurslarının qorunduğu və istifadəyə verildiyi məkan kimi fəaliyyət göstərən kitabxanalar artıq bu roldan çıxaraq dinamik, çevik və innovativ mərkəzlərə transformasiya olunmaqdadır. Bu dəyişikliklərin əsas səbəbi informasiya texnologiyalarının sürətli irəliləyişi və istifadəçi tələblərinin dəyişən xarakteridir.

⁸⁹ İslamova, Ş.İ.(2025). Elm və cəmiyyət arasında əlaqələrin inkişafında kitabxanaların transformasiyası. *Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümü və Mərkəzi Elmi Kitabxananın 100 illiyinə həsr olunmuş "Kitabxana-informasiya texnologiyalarının inkişafında müasir tendensiyalar"* mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, s.210.

http://anl.az/el/emb/A.Xelefov/eserleri/kitablar/xa_kvc.pdf

⁹⁰ Xələfov, A.A.(2010). Müasir kitabxanaların konseptual modeli (ideya və anlayışlar). *Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və praktiki jurnal*, 1(13), s.3-22. https://anl.az/down/meqale/kitabxanashunasliq-informasiya/1_2014/3-22.pdf

Yeni texnologiyaların tətbiqi kitabxanaların fəaliyyətini rəqəmsal platformalara daşıyaraq informasiya resurslarının daha geniş auditoriyaya, daha sürətli və əlçatan şəkildə təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır.

Kitabxanalar elm və cəmiyyət arasındakı fundamental əlaqələndirici funksiyalarını bir neçə strateji istiqamət üzrə reallaşdırırlar:

▪ **Bərabər informasiya çıxışının təmin edilməsi və sosial inklüzivlik:** Müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesində bu müəssisələrin ən mühüm və prioritet vəzifələrindən biri hər bir vətəndaş üçün bərabər informasiya əlçatanlığının reallaşdırılmasıdır. Bu fəaliyyət rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına, biliklərin demokratikləşməsinə və cəmiyyətin intellektual potensialının davamlı inkişafına birbaşa xidmət edir. Beləliklə, kitabxanalar sadəcə informasiya saxlancısı deyil, həm də elmi nailiyyətlərin sosial rifaha transformasiya olunduğu mühüm kommunikasiya mərkəzləri kimi çıxış edirlər. Bu xüsusiyyət, xüsusilə ucqar və az inkişaf etmiş bölgələrdə yaşayan əhali üçün bilik və imkanlara çıxış baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal resurslara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, açıq məlumat platformalarının təşviqi və mobil kitabxana xidmətlərinin tətbiqi vasitəsilə kitabxanalar bu regionlarda elmi informasiya əldə etmək imkanlarını artıraraq sosial inklüzivliyə ciddi töhfə verirlər.

▪ **İnnovativ xidmətlərin tətbiqi:** Müasir dövrün sürətlə dəyişən informasiya ehtiyaclarına uyğun olaraq, kitabxanalar yalnız ənənəvi kitab və məlumat saxlama funksiyası ilə kifayətlənməməlidirlər. Əksinə, onlar rəqəmsal istifadəçi interfeysləri, virtual realılıqla (\$VR\$) zənginləşdirilmiş tədris resursları, süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş informasiya sistemləri və digər yenilikçi texnologiyalar vasitəsilə oxucu təcrübəsini daha funksional və interaktiv hala gətirirlər. Bu cür innovativ xidmətlər həm fundamental tədqiqatçılar, həm də sı-

ravi istifadəçilər üçün kitabxananı keyfiyyətə yeni və faydalı bir məkana çevirir.⁹¹

▪ **Tədqiqatçılarla ictimaiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsi:** Elmi proseslərə cəmiyyətin daha yaxından cəlb olunması həm bu sahədə əldə olunan nəticələrin real sektorda tətbiqini sürətləndirir, həm də ictimai rəyin formalaşmasında elmin çəkisini artırır. Kitabxanalar bu prosesdə elm adamları ilə vətəndaşlar arasında etibarlı körpü rolunu oynayaraq elmi seminarlar, panellər, açıq elmi tədbirlər və müştərək layihələr təşkil etməklə bu əlaqəni möhkəmləndirirlər. Beləliklə, elm yalnız qapalı laboratoriyalarla məhdudlaşmır, cəmiyyətin də fəal iştirak etdiyi dinamik bir prosesə çevrilir.

▪ **Elmi kommunikasiya platforması kimi inkişaf:** Kitabxanalar artıq hazır biliklərin istehlak edildiyi yer olmaqdan çıxıb, biliklərin aktiv müzakirə olunduğu, paylaşıldığı və yeni-dən formalaşdığı ictimai məkana çevrilməkdədir. Bu rolu gücləndirmək üçün müasir kitabxanalarda xüsusi intellektual müzakirə zonaları yaradılır, interaktiv forumlar təşkil olunur və akademik əməkdaşlıq imkanları genişləndirilir. Nəticədə kitabxanalar həm yerli, həm də qlobal elmi ictimaiyyətin fəal institusional tərəfdaşı qismində çıxış edirlər.

⁹¹ IFLA–UNESCO. Public Library Manifesto (2022).

V FƏSİL

ELMİ İRSİN
RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI
VƏ İNTEQRASIYASI

5.1. AMEA kitabxana şəbəkəsində elmi irsin rəqəmsallaşdırılması prosesinin inkişafı

Bir əsrlik fəaliyyət dövrü ərzində AMEA kitabxana şəbəkəsi öz rolunu əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Respublikanın aparıcı kitabxana müəssisələrindən biri kimi o, yalnız elmi işçilər və mütəxəssislərin deyil, həm də ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin informasiya ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynayır. Bu illər ərzində kitabxana mürəkkəb və zəngin inkişaf yolu keçmiş, onun formalaşması və inkişafı ölkədə elmi fikrin təşəkkülündə mühüm rol oynamış Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin 1923-cü ilin noyabrında təsis edilməsi ilə paralel şəkildə baş vermişdir.⁹²

1923-cü ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti fəaliyyəti ilə respublikada bir sıra qabaqcıl elmlərin yaranması və inkişafına mühüm təkan vermişdir. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti ölkəmizin tarixi, arxeologiyası və təbii sərvətlərini öyrənmək və ölkəşünaslıq materiallarını toplamaq sahəsində mühüm fəaliyyət göstərmişdir. 1924-cü ildə yaradılmış Biblioqrafik Büro isə bu məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasında xüsusi rol oynamışdır.

Zamanla artan informasiya tələbatı və elmi ədəbiyyatın vahid mərkəzdə cəmlənməsi zərurəti yeni bir strukturun yaradılmasını qaçılmaz etmişdir. Bu məqsədlə 1925-ci ildə Cəmiyyətin kitabxanası ilə Biblioqrafik Büronun fəaliyyəti birləşdirilərək Kitabxana-Biblioqrafiya Bürosu təsis edilmişdir. Kitabxananın ilk rəhbəri tanınmış maarifçi və ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallı olmuşdur. Başlanğıcda 432 adda nəşrdən ibarət fondla fəaliyyətə başlayan kitabxana qısa müddət ərzində

⁹² Hüseynov, H., İslamova, Ş. (2025). AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 100 illik inkişaf yolu. <https://science.gov.az/az/news/open/32442/>

sistemli kataloqlaşdırma, biblioqrafik kartotekaların yaradılması və inventar qeydiyyat işlərini həyata keçirmişdir.⁹³ Bu mərhələdən etibarən Azərbaycanla bağlı materialların planlı toplanması və biblioqrafik təsviri prosesi başlamış, ölkəşünaslıq yönümlü və elmi-tədqiqat fəaliyyətinə dəstək göstərilmişdir.

Tədqiqatçılara təqdim olunan arayışlar ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, etnoqrafiya və iqtisadiyyat sahələrini əhatə edərək dəyərli informasiya mənbəyinə çevrilmişdir. 1925-ci ilin sonunadək kitabxananın fondu sürətlə genişlənərək Azərbaycana və region ölkələrinə dair 20 mindən çox sənəd və informasiya resursunu əhatə etmişdir. Bu, kitabxananın elmi informasiya mərkəzi kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Strukturlaşdırma istiqamətində mühüm addımlar atılmış, 1926-cı ildə oxu zalı və elmi-metodik kabinet, 1928-ci ildə isə Kitabxana Komissiyası yaradılmışdır. Q.Sultanov, Q.S.Qubaydulın və A.R.Zifeld kimi alimlərin iştirakı kitabxananın elmi potensialını gücləndirmişdir.

1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 1933-cü ildə isə SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsi yaradılmışdır. 1935-ci ildə bu şöbə SSRİ EA Azərbaycan Filialına çevrilmiş, onun tərkibində fəaliyyət göstərən Mərkəzi Kitabxana isə artıq adi kitabxana olmayaraq elmi kitabxana statusu qazanmışdır. Kitabxana ölkədə elmi biliklərin yayılmasında aparıcı mərkəzə çevrilmiş, sənəd və informasiya resurslarının zənginləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Nəticədə kitabxana həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar üçün etibarlı informasiya mənbəyinə çevrilmiş, Azərbaycan və ümumilikdə Şərq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

⁹³ İslamova, Ş.İ.(2010). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kitabxana şəbəkəsinin təşəkkülü və inkişafı(1923-2000-ci illər). Elm və Təhsil, s.19. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_ay/N_88.pdf

Həmin dövrdə Şərq ədəbiyyatı fondunda 15 mindən artıq nüsxə toplanmış, o cümlədən XV–XVI əsrlərə aid nadir əlyazmalar və litoqrafik çap kitabları yer almışdır. Fond eyni zamanda görkəmli şəxslərin əsərlərini və “Molla Nəsrəddin” jurnalının tam komplektini əhatə edərək kitabxananı elmi tədqiqatlar üçün unikal mənbəyə çevirmişdir.

1932-ci ilin sonlarında Azərbaycan Respublikasında 30-dan artıq elmi müəssisə və 10-dan çox ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə 800-dən artıq elmi işçi, o cümlədən 87 professor və 138 dosent çalışırdı.⁹⁴ Belə şərait elmin bütün sahələrinin inkişafı üçün zəmin yaratmış və 1936-cı ildə Elmi-tədqiqat idarələri nəzdində ilk iki sahəvi kitabxana – Botanika İnstitutu və Ədəbiyyat və Dil İnstitutu nəzdində təsis edilmişdir.

1936-cı ilin ilk yarısında SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının Mərkəzi Kitabxanası Botanika İnstitutu nəzdindəki kitabxanaya 500 nüsxə, Ədəbiyyat və Dil İnstitutu nəzdindəki kitabxanaya isə ixtisaslarına uyğun 350 nüsxə yeni ədəbiyyat təqdim etmişdir. Həmin ildə Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində 600 nüsxədən ibarət kitabxana təşkil olunmuş, Mərkəzi Kitabxanadan isə Bakının və regionların tarixinə dair 290 nüsxə qiymətli ədəbiyyat verilmişdir.

XX əsrin birinci yarısında dünya miqyasında baş verən siyasi, iqtisadi və elmi dəyişikliklər elmin inkişafına xüsusi diqqətin artırılmasını zəruri etmişdir. Bu şəraitdə Azərbaycanda elmi tədqiqatların təşkili və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, müstəqil elmi mərkəzin yaradılması zərurətə çevrilmişdir.

⁹⁴ Məmmədova, A., İslamova, Ş.(2005). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında şəbəkə kitabxanalarının yaranması və inkişafı. *AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Elmi Əsərləri*, Bur.4, s.113.

Nəticə etibarilə, 23 yanvar 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis edilmişdir.⁹⁵ 27 mart 1945-ci ildə keçirilən ilk ümumi iclasda isə Akademiyanın strukturu və elmi istiqamətləri təsdiqlənmiş, aparıcı elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyəti sistemli şəkildə təşkil olunmuşdur.

Bu dövrdə aparıcı kitabxanalardan biri olan Mərkəzi Kitabxananın rolu əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdir. Əvvəllər yalnız kitab fondunun saxlanıldığı məkan kimi fəaliyyət göstərən kitabxana artıq Akademiyanın rəsmi strukturuna daxil olaraq elmi informasiya təminatında bilavasitə iştirak edir və tədqiqatçıların fəaliyyətinə birbaşa dəstək göstərirdi.

Bu mərhələdə fondların zənginləşdirilməsi, yerli və xarici elmi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi, eləcə də tədqiqatçılara operativ informasiya təqdim olunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyəti əsasən müdafiə sənayesinin tələblərinə yönəldilmiş, bu səbəbdən kitabxanaların işi müəyyən qədər məhdudlaşmışdır. Bununla belə, elmi fəaliyyət tam dayanmamış və SSRİ EA-nın Azərbaycan filialında bir sıra struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi zəruri olmuşdur. 1942-ci ildə Prezident H.N.Hüseynovun rəhbərliyi ilə Coğrafiya və İqtisadiyyat bölmələri birləşərək İqtisadiyyat və Coğrafiya bölməsini yaratdı, Fizika bölməsi nəzdində Nəzəri fizika və Riyaziyyat bölməsi təşkil olundu, Torpaqşünaslıq bölməsinin bazasında isə Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu yaradıldı.⁹⁶ Həmin il Fəlsəfə və İncəsənət bölmələri də fəaliyyətə başlamış, yeni yaradılan idarələr qısa müddət ərzində məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir.

⁹⁵ Hüseynov, H., İslamova, Ş.İ.(2025). AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 100 illik inkişaf yolu. <https://www.mek.az/xeber.php?id=1566>

⁹⁶ Академии Наук Азерб. ССР 20 лет(1966), с.51.

1946-cı ildə mövcud olan 15 sahəvi kitabxanadan əlavə, Fizika və Riyaziyyat, Neft və Eksperimental Tibb institutları nəzdində daha 3 kitabxana yaradıldı. Kənd təsərrüfatı elmlərinin inkişafı məqsədilə Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran, Zaqatala və digər bölgələrdə Azərbaycan EA-nın elmi bazaları təşkil olundu. Bu bazalara Mərkəzi Elmi Kitabxana tərəfindən kənd təsərrüfatına dair çoxlu sayda ədəbiyyat göndərilmişdi. Məsələn, təkcə Naxçıvan Elmi Bazasında kitabxananın formalaşdırılması üçün 1000 nüsxə kitab ayrılmişdi. Mühəribədən sonrakı dövrdə Azərbaycan EA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası sahəvi kitabxanalarla təşkilati-metodiki işləri həyata keçirərək onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayırdı.

1956–1959-cu illərdə AEA-nın Astrofizika, Fiziologiya, Genetika və Seleksiya institutlarında, eləcə də Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının nəzdində yeni kitabxanalar yaradılmışdır. Bu kitabxanaların fondlarının formalaşdırılması məqsədilə profilə uyğun nəşrlər seçilərək onlara təqdim edilmişdir.

1959-cu il yanvarın 1-nə olan məlumata görə fəaliyyət göstərən 19 institutun kitabxanasının ümumi fondu 350 min nüsxə təşkil etmişdir. Kitabxanalar oxuculara aşağıdakı xidmətləri göstərirdi: vətənimizin və xarici ölkələrin sahəvi ədəbiyyatı haqqında informasiya təqdim etmək (bülletenlərin çıxarılması, sərgilərin təşkili, fərdi biblioqrafik məlumatlar və s.), sorğular əsasında biblioqrafik arayışlar hazırlamaq və sahəvi ədəbiyyat üzrə kataloqlar və göstəricilər tərtib etmək. Kitabxana işinin siyasi və ideoloji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, 1959-cu il 22 sentyabr tarixində «Ölkədə kitabxana işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul edildi.⁹⁷ Qərarla kitabların daha geniş təbliğ olunması, fondların əlçatanlığı və oxucuların onlardan səmərəli istifadəsi üçün

⁹⁷ İdeologiya işi məsələləri (1960), s.220.

şəraitin yaradılması, həmçinin oxuculara kitab seçimi və işləmə prosesində praktiki yardım göstərilməsi vurğulanırdı. Bu qərar kitabxanaların fəaliyyətinin canlanmasına səbəb oldu və elmi-tədqiqat idarələri öz kitabxanalarında yeni iş formalarını tətbiq etməyə başladılar.⁹⁸

1962-ci ilin aprel ayında Azərbaycanın kitabxana işçilərinin I qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda respublika kitabxanalarının fəaliyyəti təhlil edilmiş, mövcud vəziyyət qiymətləndirilmiş və gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qurultayda müxtəlif tipli kitabxanalardan 450 nümayəndə iştirak etmiş, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının direktoru N.F.Axundov “Azərbaycan kitabxanaları arasında əlaqələndirmə məsələləri” mövzusunda geniş məruzə ilə çıxış etmişdir.

1963-cü il aprelin 11-də Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti SSRİ EA və İttifaq respublikaları Elmlər Akademiyalarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında qərar qəbul etmişdir.⁹⁹ Qərarla təbiət elmləri — riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, kosmos və yer elmləri sahəsində tədqiqatların genişləndirilməsi əsas vəzifə kimi müəyyən edilmişdir. Sənnəddə bəzi elmi idarələrin Elmlər Akademiyasının tabeliyindən çıxarılaraq müvafiq nazirliklərin tabeliyinə verilməsi nəzərdə tutulurdu. 1963-cü ildə bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tabeliyindən aşağıdakı elmi müəssisələr çıxarılmışdır:

❖ Energetika İnstitutu — SSRİ Energetika və Elektrikləşdirmə Dövlət İstehsalat Komitəsinə;

❖ Genetika və Seleksiya İnstitutu Eroziya Bölməsi - Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının Tədarükü və İstehsalı Nazirliyinə;

❖ Eksperimental və Klinik Tibb İnstitutu - SSRİ

⁹⁸ İdeologiya işi məsələləri(1960), s.222.

⁹⁹ Həbibbəyli, İ.(2024). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizamnamələri. AMEA-80. [www.anl.az/download/meqale/525/2024/may/895199\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/download/meqale/525/2024/may/895199(meqale).pdf)

Tibb Akademiyasına;

❖ Su Problemləri İnstitutu — Azərbaycan SSR Su Təsərrüfatı Nazirliyinə;

❖ Q. Zərdabi adına Tarix-Təbiətşünaslıq Muzeyi - S.M.Kirov adına ADU-ya;

❖ Arxitektura və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan Tarixi Muzeyi, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi -Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinə təhkim edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, həmin idarələrin nəzdində fəaliyyət göstərən 8 kitabxana Azərbaycan EA-nın kitabxana şəbəkəsinin tərkibindən çıxarıldı.¹⁰⁰

Bir sıra elmi-tədqiqat institutlarında struktur dəyişiklikləri aparılmışdır:

➤ Neft və Qaz Yataqlarının İşlənməsi İnstitutu— Dərin Neft-Qaz Yataqları Problemləri İnstitutu,

➤ Kimya İnstitutu — Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İnstitutu,

➤ Şərqşünaslıq İnstitutu — Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutu adlandırılmışdır.

Lakin bu dəyişikliklər həmin institutların nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanaların statusuna təsir etməmişdir.

Beləliklə, 1965-ci ildə Azərbaycan EA sistemində sahəvi kitabxanaların sayı 20-yə çatmışdır. O cümlədən:

✚ Kimya elmləri üzrə — 4 kitabxana

✚ Fiziki-riyaziyyat və texniki elmlər üzrə — 4

kitabxana

✚ Yer haqqında elmlər üzrə — 3 kitabxana

✚ İctimai elmlər üzrə — 5 kitabxana.

Bu kitabxanaların adları cədvəl 4-də göstərilmişdir.

¹⁰⁰ İslamova, Ş.İ.(2010). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kitabxana şəbəkəsinin təşəkkülü və inkişafı (1923- 2000-ci illər). Elm və Təhsil, s.50. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_ay/N_88.pdf

Elmi-tədqiqat institutları nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar

Elmlərin adları	Kitabxanaların adları
Kimya elmləri	Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu nəzdində Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri İnstitutu nəzdində Aşqarlar Kimyası İnstitutu nəzdində <u>Oevri-Üzvi və Fiziki- Kimya İnstitutu nəzdində</u>
Fizika-riyaziyyat və texnikai elmlər	Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu nəzdində Fizika İnstitutu nəzdində Kibernetika İnstitutu nəzdində Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası nəzdində
Yer haqqında elmlər	Geologiya İnstitutu nəzdində Coğrafiya İnstitutu nəzdində Dərin Neft-Qaz Yataqları Problemləri İnstitutu nəzdində
Biologiya elmləri	Botanika İnstitutu nəzdində Zoologiya İnstitutu nəzdində Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu nəzdində Fiziologiya İnstitutu nəzdində
İctimai elmlər	Tarix İnstitutu nəzdində Ədəbiyyat və Dil İnstitutu nəzdində Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutu nəzdində İqtisadiyyat İnstitutu nəzdində

Mənbə: ¹⁰¹

Elmi-tədqiqat institutları nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar fondların komplektləşdirilməsini əsasən “Kitabxana kollektoru”, “Akademkitab” və “Azərkitab” mağazaları vasitəsilə tematik planlar və sifariş vərəqələri əsasında həyata keçirirdi. Tematik planlar hər ilin sonunda hazırlanır, bu zaman elmi işçilərin təklif və tələbatları nəzərə alınır.

Cari komplektləşdirmə ilə yanaşı, fondlarda çatışmayan mühüm nəşrlərin əldə edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu ədəbiyyat əsasən bukinist mağazalarından, nəşriyyat an-

¹⁰¹ Məmmədova, A., İslamova, Ş.(2005). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında şəbəkə kitabxanalarının yaranması və inkişafı. *AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Elmi Əsərləri, Bur.4*, s.113.

barlarından və kitab mübadiləsi yolu ilə təmin olunurdu. Oxucuların bütün sifarişlərini yerinə yetirmək mümkün olmadıqda isə kitabxanalararası abonement xidmətindən istifadə edilirdi.

Başqa kitabxanalarla sıx əməkdaşlıq elmi işçilərə ən yeni ədəbiyyatdan səmərəli istifadə imkanı yaradırdı. Oxucu fəalları və ixtisasçıların iştirakı kitabxananın fəaliyyətində mühüm rol oynayır, fondun komplektləşdirilməsi, kataloqların tərtibi və biblioqrafik işlər onların köməyi ilə həyata keçirilirdi.

Mərkəzi Elmi Kitabxana uzun illər ərzində elmi ictimaiyyətlə sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti yanında fəaliyyət göstərən Kitabxana Şurası Elmlər Akademiyasına daxil olan bütün kitabxanaların işini əlaqələndirirdi. Elmi-tədqiqat institutları nəzdində yaradılmış kitabxana şuraları isə institut kitabxanalarının fəaliyyətini müvafiq elmi istiqamətlərə uyğun şəkildə təşkil edirdi.

1967-ci ildə Mərkəzi Elmi Kitabxananın yeni binaya köçürülməsi və müasir texniki avadanlıqlarla təchiz olunması informasiya xidmətlərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmiş, elmi tədqiqatların daha səmərəli şəkildə dəstəklənməsinə şərait yaratmışdır.

28 oktyabr 1970-ci il tarixli Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin qərarına əsasən 1971-ci ildən İqtisadiyyat, Fəlsəfə və Hüquq, Arxitektura və İncəsənət, Yaxın və Orta Şərq Xalqları, Ədəbiyyat və Dilçilik institutları nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar ləğv edildi, onların fondları Əsaslı Kitabxananın (MEK) fonduna birləşdirildi.¹⁰² Bu qərar həmin institut kitabxanalarının MEK ilə eyni binada yerləşməsi səbəbindən qəbul edilmişdir.

¹⁰² AEA Əsaslı Kitabxanasının hesabatı(1970), s.27.

Həmin qərara əsasən, Mərkəzi Elmi Kitabxanaya (MEK) EA kitabxana şəbəkəsinin fondlarını mərkəzləşdirilmiş qayda-da komplektləşdirmək səlahiyyəti verildi. Təkrarlığa yol verməmək və fondların elmi profillərə uyğun formalaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə kitabxana tərəfindən “Komplektləşmənin toplu tematik planı” hazırlandı. 1973-cü ildə kitabxananın nəzdində “Elmi-Texniki İnformasiya” şöbəsi yaradılmışdır. Bu struktur təbiət və texniki elmlər sahəsində informasiya təminatının gücləndirilməsinə xidmət etmiş, alimlərə operativ və dəqiq məlumat təqdim edilməsini təmin etmişdir. Həmin ildən etibarən 360-dan çox elmi mövzu üzrə fərdi məlumat təmin edən “Məlumatın Seçilib Yayılması” (İRİ) sistemi tətbiq olunmuşdur.

1970-ci illərdə həyata keçirilmiş mərkəzləşdirmə prosesi kitabxana işinin təşkili və idarə olunmasında yeni mərhələ olmuş, elmi informasiya təminatını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmişdir. 1976-cı ildə təsis edilmiş Elmi-tədqiqat şöbəsi kitabxananın inkişafında mühüm rol oynamış, “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının kitabxana fondlarının istifadə səmərəliliyi və elmlər kompleksi üzrə oxucunun məlumat tələbatına uyğunluğunun öyrənilməsi” mövzusunda geniş elmi tədqiqat işləri aparılmışdır.

Sov.İKP MK-nın 1974-cü il 8 may tarixli “Zəhmətkeşlərin kommunist tərbiyəsində və elmi-texniki tərəqqidə kitabxanaların rolunu artırmaq haqqında”¹⁰³ və 1979-cu ilin aprelində qəbul etdiyi “İdeoloji və siyasi tərbiyə işinin daha da yaxşılaşdırılması haqqında” qərarlarına¹⁰⁴ əsasən Əsaslı Kitabxana və

¹⁰³ <http://old.xalqgazeti.com/az/news/education/37972>

¹⁰⁴ “İdeoloji işi və siyasi tərbiyə işini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında” Sov.İKP MK-nın qərarını yerinə yetirmək sahəsində respublika partiya təşkilatının vəzifələri barəsində (1979), 74s. <https://www.preslib.az/ru/book/>

onun filialları elmi fəaliyyət məqsədilə fondlardan qarşılıqlı və səmərəli istifadə imkanlarını genişləndirmişdir.

Belə ki, 9 filialda: Qeyri-üzvi və Fizika-Kimya, Neft-Kimya Prosesləri, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya, Kimya Texnologiyasının Nəzəri Problemləri, Coğrafiya, Fizika, Geologiya, Botanika institutları və Azərbaycan Tarixi Muzeyində depozitar fondlar yaradılmışdır. 1984-cü ildə Fizika İnstitutu nəzdində Fizika-Kimyəvi Biologiya bölməsi, 1985-ci ildə isə İqtisadiyyat İnstitutunda yeni filialı açılmışdır.

Keçid dövrünün çətinlikləri kitabxanaların fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir. SSRİ-nin dağılması və ölkədə yaranmış iqtisadi böhran nəticəsində mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi zəifləyərək, 1992-ci ildən etibarən MEK-in filialları müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının tabeliyinə verilmişdir.

Bununla belə, kitabxanaların fəaliyyəti daim Azərbaycan Elmlər Akademiyasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Mərkəzi Elmi Kitabxana isə xarici ədəbiyyatın komplektləşdirilməsi və metodiki rəhbərlik funksiyalarını qoruyub saxlamışdır.

1998-ci il 13 may tarixli sərəncamla MEK-in inkişafı üçün yeni istiqamətlər müəyyən olunmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir iş üsullarının tətbiqi və informasiya xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

1998-ci ildən etibarən Mərkəzi Elmi Kitabxana MDB ölkələrinin kitabxanalararası abonement sisteminə qoşulmuş, 2000-ci illərdə isə 27 institut kitabxanasına metodiki rəhbərliyi davam etdirmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2003-cü ildən etibarən icra olunan informasiya cəmiyyəti quruculuğu strategiyası kitabxanaların rəqəmsal mühitə adaptasiyasını dövlət siyasətinin əsas prioritetinə çevirmişdir. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005–2008-ci illər üçün Dövlət Proqramının

(Elektron Azərbaycan), ¹⁰⁵ eləcə də “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008–2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın ¹⁰⁶ təsdiq edilməsi həmin sahənin avtomatlaşdırılması, elektron kataloq şəbəkələrinin qurulması, rəqəmsal bazaların formalaşdırılması və xidmətlərin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm hüquqi-təşkilati əsaslar yaratmışdır. Məhz bu dövrün təşəbbüsləri fonunda 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən kitabxanalarda elektron kataloqların tərtibinə başlanılmış, 2003-cü ildə isə “Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması” şöbəsi yaradılaraq üçdillli veb-resurs istifadəyə verilmişdir.

20 aprel 2007-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” sərəncamından sonra Mərkəzi Elmi Kitabxana (MEK) global informasiya integrasiyası tələblərinə uyğun olaraq qarşısına yeni hədəflər qoymuş, kitabxana işinin rəqəmsallaşdırılması, elektron resursların yaradılması və beynəlxalq informasiya mübadiləsi sahəsində fəal fəaliyyətə başlamışdır.¹⁰⁷ 2014-cü il mayın 5-də AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının (MEK) yeni binası istifadəyə verilmiş və açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak etmişdir.¹⁰⁸ Yeni binaya köç

¹⁰⁵ Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005–2008-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam(2005). <https://e-qanun.az/framework/10778>

¹⁰⁶ Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008–2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam (2008). <https://e-qanun.az/framework/15493>

¹⁰⁷ Azərbaycanca kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Sərəncam(2007). <https://e-qanun.az/framework/13328>

¹⁰⁸ Hüseynov, H., İslamova, Ş. (2025). AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 100 illik inkişaf yolu. <https://www.mek.az/xeber.php?id=1566>

MEK-in inkişafını sürətləndirmiş, müasir tələblərə cavab verən geniş imkanlar yaratmışdır.

Müasir mərhələdə MEK yalnız ənənəvi kitabxana xidmətləri ilə məhdudlaşmır, həmçinin rəqəmsal informasiya resurslarının təşkili, elmi bazaların formalaşdırılması və beynəlxalq informasiya mübadiləsində fəal iştirakı ilə fərqlənir. Bu dövrdə "Milli Rəqəmsal Yaddaş" (MRY) layihəsi həyata keçirilmiş, elektron kataloq sisteminin imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.

Zamanla kitabxana struktur və funksional baxımdan mühüm dəyişikliklərə uğrayaraq, Kitabxana-Bibliografik Bürosundan zəngin fondlara malik, informasiya və bibliografiya sahəsində ixtisaslaşmış elmi mərkəzə çevrilmişdir. Bu gün AMEA kitabxana şəbəkəsinin fondu elm, texnika və mədəniyyət sahəsində müasir nəşrlərlə yanaşı, nadir və qiymətli əsərlərlə də zəngindir. Xüsusilə, savadsızlığın ləğvi dövründə istifadə edilən dərslik və qiraət kitabları fondun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, M.Mahmudbəyovun "Qiraət kitabı", H.Zeynallı və A.Şaiqin "Ədəbiyyat dərsləri" bu sahədə seçilən nəşrlərdəndir. Fond M.Füzulinin "Leyli və Məcnun"u, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" kimi dəyərli nüsxələrlə zənginləşmişdir. Fond da həmçinin Üzeyir Hacıbəyovun tərtib etdiyi ilk dərslik və musiqi nəşrləri də yer alır.

1998-ci ildə yaradılan "Nadir Kitablار" fondu XVI əsrə aid 22 əsər də daxil olmaqla dəyərli nəşrlərlə zəngindir. Bu əsərlər şüşəli stendlərdə qorunur və "Azərbaycan Respublikasının Kitab Abidələri" siyahısına daxil edilərək elmi və mədəni irsimizin mühüm hissəsini təşkil edir. Fondun ən nadir nüsxəsi 1502-ci ildə nəşr edilmiş Wellendorffer, Virgilius tərəfindən "*Heptalogium ex diversis paginis atque auctorum officinis congestum*" (Müxtəlif səhifələrdən və müəlliflərin məcmuələrindən toplanmış heptologiya) əsəridir. Həmçinin burada XIX

əsr nəşrləri, o cümlədən E.Stebbing-in “*The Holy Carpet of the Mosque at Ardebil*” (Ərdəbil məscidinin müqəddəs xalısı, 1893), 82 cildlik Ensiklopedik lüğət, 44 cildlik Qranat Ensiklopediyası, 31 cildlik Britannica Ensiklopediyası (1875), 28 cildlik Amerikan Ensiklopediyası (1944) və 14 cildlik “*Yeni Universal Ensiklopediya*” saxlanılır. Miniatur kitablar fondun maraqlı və özünəməxsus hissəsini təşkil edir.

MEK dünyanın 46 ölkəsi və 126 təşkilatı ilə mübadilə əlaqələri qurmuş, oxucuların elmi tələblərini təmin etmək məqsədilə nüfuzlu elektron bazalara çıxış imkanı yaradır. Bunlar arasında ABŞ Konqres Kitabxanası, Fransa Milli Kitabxanası, Rusiya Elmlər Akademiyasının Kitabxanası, Türkiyə Türkdili Qurumu, həmçinin Çin, Almaniya, Macarıstan, Belarus, Rumıniya və Bolqarıstan kitabxanaları yer alır.

Hazırda Azərbaycanda elmi sahədə ən iri kitabxana olan MEK-in fondu təxminən 1,5 milyon informasiya resursu ilə 50-dən çox dildə nəşrləri əhatə edir.¹⁰⁹ Bunlardan 66 min nüsxə kitab rəqəmsallaşdırılaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Elmi Kitabxananın fəaliyyətində innovativ texnologiyaların tətbiqi istiqamətində mühüm addımlardan biri Azərbaycanda ilk dəfə süni intellekt əsaslı səsli axtarış sistemindən istifadə olunduğu qeyd edilir.¹¹⁰

AMEA kitabxana şəbəkəsinin yaradılması və genişlənməsi kitab fondlarının zənginləşməsinə, yeni xidmət formalarının tətbiqinə və kitabxana əməkdaşlığına şərait yaratmışdır. Xüsusi fondlar arasında “Qarabağ müharibəsi qəhrəmanları” fondu xüsusi yer tutur. 100 illik tarixə malik AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası bu gün ölkədə elmi informasiya təminatının əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, Azərbaycan elminin in-

¹⁰⁹ Hüseynov, H., İslamova, Ş. (2025). AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 100 illik inkişaf yolu. <https://www.mek.az/xeber.php?id=1566>

¹¹⁰ https://azertag.az/xeber/genclerde_mutalic_verdislerinin_inkisafi_merkezi_elmi_kitabxananin_yeni_layiheleri_ve_reqemsal_yenilikleri_video-4303415

kişafında, biblioqrafik fəaliyyətin sistemləşdirilməsində və elmi-intellektual potensialın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Kitabxana elmi tərəqqiyə töhfə verməklə yanaşı, müasir xidmətləri və innovativ yanaşmaları da daim tətbiq edir.

5.2. Elmi-İnformasiya şöbəsi ilə kitabxana şəbəkəsinin rəqəmsal integrasiyası

Kompleks elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi elmi problemlərin işlənməsi elmi-texniki məlumat sisteminin inkişafı ilə müəyyənləşir. Bu sistem alim və mütəxəssislərin biblioqrafik məlumata daim artan-tələbatlarını ödəməyə xidmət edir.

Respublikamız siyasi müstəqillik əldə etdiyi dövrdə iqtisadiyyatda böhran vəziyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. İqtisadiyyatın bərpaası üçün elmi nailiyyətlərin xalq təsərrüfatına tətbiqi və işdə yeni texnologiyalardan istifadə əhəmiyyətli rol oynayırdı. Bu sahədə alim və mütəxəssislərin məlumatla təmin olunmasında problemlərdən biri ədəbiyyatın köhnəlməsi və aktual problemlərə həsr olunmuş ədəbiyyatın artması səbəbindən onların müxtəlif məlumat tələbatını tam ödəmək idi.

1992-ci ildən şəbəkə kitabxanaları elmi-tədqiqat institutlarında fəaliyyət göstərir və əsas vəzifəsi alim və mütəxəssislərin daim artan məlumat tələbatını tam və operativ şəkildə ödəməkdən ibarət idi. Bu dövrdə elmi-tədqiqat müəssisələrinin 17-ində Elmi-texniki informasiya şöbəsi fəaliyyət göstərirdi.

Alim və mütəxəssislərin məlumat tələbatının keyfiyyətli ödənilməsi üçün Elmi-Texniki İnformasiya (ETİ) şöbələri ilə kitabxanalar arasında qarşılıqlı əlaqə zəruri idi. Lakin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) kitabxana şə-

bəkəsində bütün kitabxanalar ETİ şöbələri ilə sıx əməkdaşlıq qura bilməmişdir. Bu əlaqənin möhkəm olduğu strukturlarda elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyəti daha yüksək səviyyədə olmuşdur.

ETİ şöbələri və kitabxanalar birgə fəaliyyət göstərərək alimlərin informasiya ehtiyaclarını öyrənir, soraq-məlumat fondunu formalaşdırır, onun vəziyyətinə nəzarət edir və məlumat-bibliografiya xidmətini təşkil edirdi. Bütün ETİ şöbələri əsasən kitabxana nəzdindəki vahid soraq-məlumat fondu əsasında işləyirdi. Bu fondun təşkili və komplektləşdirilməsi əsasən kitabxananın öhdəliyində idi. Yalnız bəzi ETİ şöbələrində ayrıca soraq-məlumat fondu fəaliyyət göstərir ki, bu da adətən ümumi fondun tərkib hissəsi kimi istifadə olunurdu. Məsələn, AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun ETİ şöbəsi belə bir fərdi fonda malik idi.

Lakin maliyyə çətinlikləri səbəbindən bəzi institutlarda, o cümlədən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat, Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya, Zoologiya, Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar institutlarında ETİ şöbələrinin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Həmin şöbələrin fondları və bir sıra funksiyaları isə müvafiq institutların kitabxanalarına həvalə edilmişdir.¹¹¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Elmlər Akademiyasının Təbiət Elmləri Kitabxanasında da bu cür strukturda elmi-texniki informasiya şöbələri fəaliyyət göstərmişdir. Belə ki, bu zaman Elmi-texniki informasiya şöbəsi ilə kitabxananın funksiyaları bir növ birləşir, kitabxananın müstəqil fəaliyyəti məhdudlaşır. AMEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda yeni ədəbiyyat haqqında məlumat bütün şöbə və laboratoriyalara

¹¹¹ İslamova, Ş.İ.(2002).AMEA-nın elmi-tədqiqat institutlarında fəaliyyət göstərən kitabxanalar ilə informasiya şöbəsinin qarşılıqlı əlaqəsi. *Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər, perspektivlər* “Azərbaycan iqtisadiyyatı dirçəliş yolunda” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları, s.368.

bilavasitə informatorlar tərəfindən çatdırılır. Informatorlar şöbə və laboratoriyalardan seçilir, onlar Elmi-texniki informasiya şöbəsinin kitabxana ilə birgə təşkil etdiyi yeni ədəbiyyat sərgisinə gəlir, vaxtaşırı öz şöbələrini yeni məlumatla təmin edirdilər. Bundan başqa, kitabxanaya daxil olan hər yeni ədəbiyyat barədə "Ekspres-informasiya" vərəqi hazırlanaraq "Informator" lövhəsində nümayiş olunur və bu proses mütəmadi olaraq təkrarlanır. Eyni zamanda, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri şöbəsində elmi-tədqiqat işlərinin ildən-ilə genişlənməsi Elmi-Texniki Informasiya şöbəsinin və kitabxananın işinə mühüm töhfə verir. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı əlaqənin zəif və ya qeyri-mövcud olduğu institutlarda Elmi-Texniki Informasiya (ETİ) şöbələri ilə kitabxanalar arasında effektiv əməkdaşlıq mexanizmi qurulmalıdır. Bu, tərəflərin vahid soraq-məlumat fondu bazasında alim və mütəxəssislərin informasiya tələbatını birgə öyrənməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Bütün kitabxanalar və Elmi-texniki informasiya şöbələri məlumat xidməti ilə məşğul olur. Bu zaman kitabxanalar kataloq və kartotekaların tərtibi ilə məşğul olur, soraq-axtarış aparatının əsas elementi sayılan bibliografik təsvir qaydalarına riayət edir, Elmi-Texniki Informasiya (ETİ) şöbələri isə əsas diqqəti sənədlərin məzmununa yönəldirdi. Bu prinsip əsasında qurulan qarşılıqlı əlaqə soraq-məlumat fondunun düzgün təşkilinə şərait yaratmışdır. Kitabxanalar və ETİ şöbələri ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərdikdə isə üzərlərinə düşən funksiyaları tam şəkildə yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu, əsasən informasiya şöbələrinin çoxunda sürətçixartma texnikasının olmaması və yüksək ixtisaslı kadrlara tələbat olması ilə bağlıdır. Çox vaxt şöbələr öz işlərini yalnız tərcümələr, elmi-tədqiqat işlərinin təsviri və uçotu ilə bitmiş hesab edirlər. Əmək haqqının müxtəlif ölçüdə verilməsi və kadrların düzgün bölüşdürülməməsi isə informasiya şöbələri ilə kitabxanaların fəa-

liyyətinə ayrı seçkilik yaradaraq onların səmərəliliyini azaldır.

Ayrı-ayrılıqda hər bir kitabxana yeni ədəbiyyat sərgilərinin təşkili, birdəfəlik sorğuların ödənilməsi və biblioqrafik göstəricilərin tərtibi ilə məşğul olmalıdır. İnformasiya şöbələri elmi-texniki məlumatın təbliği, sahələrarası informasiya mübadiləsi, əməkdaşlara differensial xidmət və faktoqrafik kartoekaların hazırlanması kimi funksiyaları müstəqil şəkildə həyata keçirməlidirlər.

Ümumiyyətlə, AMEA ETİ-lərdəki Elmi-texniki informasiya şöbələrinin kitabxanalarla əlaqəsi özünü tematik kartoekalarının tərtibində, biblioqrafik göstəricilərin nəşrində, tematik sərgilərin təşkilində göstərir. Onlar birlikdə yeni ədəbiyyat bülleteni buraxır, institut əməkdaşlarının işlərinin illik biblioqrafik göstəricilərini, kartotekasını tərtib edir, məlumatın seçilib yayılması (MSY) sisteminin təminatı üçün ədəbiyyat axtarışını davam etdirir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxana ilə elmi-texniki informasiya şöbəsinin elmi-məlumat xidmətinə yönəlmiş fəaliyyəti bir-birini təkrarlamır, əksinə, qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Hər iki struktur məlumat tələbatının öyrənilməsi, soraq-məlumat fondunun formalaşdırılması və informasiya xidmətinin təşkili kimi vəzifələri müxtəlif üsul və yanaşmalarla həyata keçirir.

Elmi-texniki informasiya şöbəsi ilə kitabxana arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin qurulması yalnız ETİ müəssisələri üçün deyil, eyni zamanda kitabxana işçiləri üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu əməkdaşlıq geniş informasiya resurslarından daha effektiv istifadə imkanları yaradır və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

5.3. Rəqəmsal mühitdə əməyin elmi təşkili və normativ bazanın təkmilləşdirilməsi

Müasir mərhələdə kitabxanalar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri əməyin elmi təşkili (ƏET) və əməyin normallaşdırılmasıdır. Əməyin elmi təşkili əmək məhsuldarlığının artırılması, əməkdaşların iş qabiliyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi, kitabxana-biblioqrafiya resurslarından səmərəli istifadə olunması, eləcə də maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayış insan və texnologiyanın vahid fəaliyyət prosesində elmi nailiyyətlərə və qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq integrasiyasını nəzərdə tutur, eyni zamanda işçilərin sağlamlığının qorunmasına və əmək fəaliyyətinin onların həyatında zəruri və davamlı prosesə çevrilməsinə xidmət edir. Əməyin elmi təşkilinin başlıca məqsədi isə minimum resurs sərfi ilə maksimum məhsuldarlığa nail olmaqdan ibarətdir.

Əmək proseslərinin səmərəliliyində bütün kitabxanının normal fəaliyyəti üçün elmi əsaslandırılmış normaların işlənilməsi, hazırlanması və tətbiq edilməsi mühüm rol oynayır. Norma təkcə əməyin ölçüsü deyil, həm də qabaqcıl təcrübənin yayılma vasitəsidir. ƏET-də tətbiq olunan norma istehsal ehtiyatının axtarışına, işin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına səvq edir. Normalaşdırma iş vaxtı itkilərinin və qeyri-məhsuldar xərclərin aşkar edilməsinə kömək etməklə yanaşı, aşağıdakı mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan verir:

- ❖ Əməyin bölgüsü və kooperasiyasının düzgün həll edilməsi;

- ❖ Elmi cəhətdən əsaslandırılmış iş planlarının tərtibi;

- ❖ Kadr potensialından səmərəli istifadə olunması və əmək intizamının möhkəmləndirilməsi;

- ❖ Şöbə, bölmə, qrup və ayrı-ayrı əməkdaşların işinin obyektiv qiymətləndirilməsi.

Azərbaycan Milli Kitabxanasının Elmi-tədqiqat kitabxanaşünaslıq şöbəsi tərəfindən əməyin normalaşdırılması istiqamətində mühüm vəsaitlər ərsəyə gətirilmişdir. Bunlardan birincisi, üç əsas bölmədən — “Ümumi hissə”, “Əməyin təşkili” və “Normativ hissə”dən ibarət olan “Kitabxanalarda həyata keçirilən işlər üçün vaxt normaları”dır. Sözügedən vəsaitdə müxtəlif növ kitabxana şəbəkələrində (dövlət, uşaq və gənclər, elmi-tədqiqat institutları və təhsil müəssisələri), eləcə də gözədən əlillər üçün ixtisaslaşdırılmış fondlarda icra olunan proseslərin iş normaları əksini tapmışdır. Burada həm ənənəvi, həm də avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi şəraitində yerinə yetirilən işlərin vaxt meyarları sahələr üzrə differensiallaşdırılmışdır.¹¹²

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası bu işlə uzun müddət məşğul olmuşdur. 1986-cı ilin mart ayında isə kitabxananın Elmi-Metodiki Şurasının qərarı ilə bu işə başlanılmışdır. «AEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında əməyin elmi təşkili və normalaşdırılması» adlı bu elmi-tədqiqat işi başladığı dövrdən mərhələlərə bölünmüş və müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq hazırlıq dövründə ÖET üzrə komissiya təşkil olunmuş, həyata keçiriləcək işlərin proqramı tərtib edilmişdir.¹¹³

Bu komissiyaya Mərkəzi Elmi Kitabxananın hazırlıqlı əməkdaşları, o cümlədən kitabxananın müdiriyyəti, Kitabxanaşünaslıq şöbəsinin bütün işçiləri, şöbə müdirləri və s. daxil edilmişdir. Komissiya köhnə və yeni normaların araşdırılması yollarını müəyyən etmiş, tədqiqat obyektlərində əməyin təşkilinin səviyyəsini öyrənmiş, tədqiqat üzrə uçot sənədlərini ha-

¹¹² İsmayılov, X. (2010). Kitabxanalarda əməyin təşkili və normalaşdırılması // *Kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi: Dərslik.* "Nurlar" NPM, s.160-224. <https://www.millikitabxana.az/page/years>

¹¹³ İslamova, Ş., Məmmədova, Y. (2003). AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında əməyin elmi təşkili və normalaşdırılmasının bəzi məsələləri. *Azərbaycan iqtisadiyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu. Bur. IV (XII), s.165.*

zırlamış, tədqiqat metodlarını və üsullarını işləyib hazırlamışdır. İlk mərhələdə mövzu üzrə keçmiş SSRİ-də və xaricdə ən qabaqcıl kitabxanaların iş təcrübəsi öyrənilmiş, müvafiq ədəbiyyat seçilmiş, mövzu kartotekası yaradılmışdır.

1987-ci ildə şöbənin əməkdaşları əməyin normalaşdırılması təcrübəsini öyrənmək məqsədilə SSRİ EA Təbiət Elmləri Kitabxanasına, Ümumittifaq Dövlət Xarici Ədəbiyyat Kitabxanasına, K.D.Uşinski adına Dövlət Elmi Pedaqoji Kitabxanasına ezam edilmiş, bu kitabxanalarda normalaşdırmanın tətbiq metodlarını, texnoloji kartotekanın quruluşunu və tətbiqini öyrənmişlər. «Proses və əməliyyatların texnoloji kartotekası» hazırlanmış və müzakirə olunmaq üçün kitabxananın şöbələrinə paylanmışdır.

Bundan sonra normalaşdırma işi üzrə aşağıdakı materiallar tərtib olunmuşdur: “Azərbaycan EA MEK-da normalaşdırmanın iş planı”, “Əməyin elmi təşkili işlərinin aparılması üzrə tədqiqat obyektlərində iş planı”, “Mərkəzi Elmi Kitabxana və onun filiallarının əməkdaşları üçün ƏET üzrə yaddaş”, “İş gününün işçi tərəfindən fotoqrafiyası”, “Əməkdaşların fərdi iş uçot cədvəli” və s.

Tədqiqatın ikinci mərhələsində normalaşdırmanın metodikası işlənmiş, tədqiqat obyektlərində, yəni şöbələrdə normalaşdırmanın metodikası müəyyənləşdirilmişdir. Həmin şöbələrə “Yaddaşlar” paylanmışdır ki, bunlarda da ƏET-nin məzmunu və bu barədə ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Kitabxananın hər bir işçisi bu “Yaddaş”la tanış olmuş, komissiya üzvləri ilə əlaqə saxlamış, lazım olduqda məsləhət almışdır.

Tədqiqatın üçüncü mərhələsində eksperiment işləri görülmüşdür. Bu mərhələdə işçilərə anket sorğuları paylanmışdır ki, bunlarda da işçilər özləri haqqında, şöbələrdə işin bölüşdürülməsi, əlaqələndirilməsi, ardıcılığı, uçotu və s. haqqında ilkin məlumat vermişlər. Anket sorğularında işdə olan çətinlik-

lər və onlan aradan qaldırmaq üçün işçilərin verdikləri təkliflər öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat apanlarkən bütün bu variantlar nəzərə alınmış, hər bir proses üçün ən optimal variant seçilmişdir. Hər bir metod üzrə aparılan tədqiqatlar üçün ayrıca arayış tərtib olunmuşdur ki, bunlarda da çatışmazlıqlar və onları doğuran səbəblər müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, kitabxananın hər bir işçisinin gördüyü iş haqqında tam təsəvvür yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, digər respublikalarda bu iş bizdən bir qədər əvvəl həyata keçirilmiş, normalar işlənib hazırlanmışdır. Bu sahədə xeyli material toplanmış və keçmiş SSRİ EA Təbiət Elmləri Kitabxanası, Ukrayna EA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Moldova EA Mərkəzi Elmi kitabxanası tərəfindən işlənib hazırlanmış normalar bizim kitabxananın normaları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, əksər hallarda iş prosesində müəyyən etdiyimiz normalar onların tətbiq etdiyi normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Bu, onunla əlaqədar idi ki, hər bir kitabxana öz normalarını hazırlayarkən onları mövcud şəraitə və ayrılmış vaxta uyğunlaşdırırdı.

Beləliklə, çox mərhələli tədqiqat nəticəsində kitabxananın bütün iş prosesləri şöbələr üzrə ardıcılıqla bölüşdürülmüş, normalar işlənib hazırlanmışdır. 1992-ci ildə isə normalar kitab halında çapdan buraxılmışdır. Kitabda icra olunan bütün iş prosesləri, onların icrasının məzmunu, işin həcmnin ölçü vahidi, həmin işi görməyə sərf edilən vaxtın norması və bir saat ərzində norma öz əksini tapmışdır. Vaxt norması - bir tədbirin (kitab sərgisi, oxucu konfransı və s.), bir prosesin (bir kitabın verilişi, işlənməsi və s.), bir əməliyyatın (ştempelin vurulması, nəşrin inventara yazılması və s.) görülməsinə sərf olunan vaxt, istehsal norması müəyyən vaxt ərzində (1 saat, 1 dəq., 1 gün və s.) görülmə biləcək əməliyyatların, proseslərin sayını göstə

rir. Vaxt norması məlum olduqda istehsal normasını hesabla-
maq mümkündür.

Kitabın “Qeydlər” bölməsində müəyyən iş proseslərinin xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Elə iş prosesləri mövcuddur ki, onlar bir neçə şöbə tərəfindən təkrar icra olunur. Bu səbəbdən həmin proseslər kitabda onları həyata keçirən bütün şöbələr üzrə ayrıca göstərilmişdir ki, bu da kitabdan istifadəni daha rahat və əlverişli edir. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni iş prosesi-nə müxtəlif normalar tətbiq oluna bilər. Bu isə hər bir şöbənin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, ilk baxışda eyni görünən iş proseslərinin məzmununda və icra müddətində də müəyyən fərqlər mövcud ola bilər.

Kitabda normalaşdırılması mümkün olmayan iş növləri də öz əksini tapmışdır. Kitabxana işinin planlaşdırılması və hesabatların hazırlanması zamanı bu iş növlərinin nəzərə alınması zəruridir. Metodik vəsaitlərin tərtibi, müəyyən mövzular üzrə məqalələrin yazılması, biblioqrafik arayışların hazırlanması, kitab icmallarının yazılması və oxu planlarının tərtibi bu qəbildən olan işlərə aid edilir. Nəşr kitabxana rəhbərliyi və əməkdaşları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabdan fərdi, şöbə və ümumkitabxana fəaliyyət planlarının hazırlanmasında, konkret tapşırıqların icrasında, bölmə və yarımbölmələrdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin əsaslandırılmasında, əməkdaşların iş məhsuldarlığına nəzarətdə, struktur vahidlərində ştat sayının müəyyənləşdirilməsində, eləcə də hər bir əməkdaşın yerinə yetirdiyi iş həcmnin qiymətləndirilməsində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın gedişində əmək proseslərinin səmərələşdirilməsi üçün əməyin qabaqcıl metod və üsullarının, kitabxananın imkanları daxilində müasir texniki iş vasitələrinin tətbiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bundan başqa iş yerlərinin rahatlığı, sanitar-gigiyenik qaydalara uyğun olaraq şəraitin yaxşılaşdırılması, fiziki və emosional yüklənmənin azaldılma-

sı, əmək və istirahət rejiminin yaradılması və s. nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın yekun mərhələsi texnoloji kartotekanın tərtibi ilə başa çatmışdır. Texnoloji kartoteka (TK) kitabxananın bütün iş proseslərini bütünlüklə və hər bir prosesi ayrılıqda, ardıcılığı ilə əks etdirməyə, hər bir işçinin sərf etdiyi qeyri-məhsuldar vaxt itkisini nə dərəcədə yükləndiyini və boş dayanmasını görməyə imkan verir.

Kitabxananın bu və ya digər şöbəsinə qəbul edilən hər bir təzə işçi bu kartoteka ilə tanış olarkən, istər işləyəcəyi şöbənin, istərsə də bütünlüklə kitabxananın işi ilə tanış ola bilər. Belə ki, bu kartoteka şöbənin bütün iş proseslərini ardıcılıqla göstərir, hər bir prosesin hansı əməliyyatlardan ibarət olmasını, hər bir əməliyyatın hansı metodlarla yerinə yetirilməsini, vaxt normalarını, işin kim tərəfindən icra olunmasını aydın surətdə əks etdirir. Habelə bir işçi müəyyən səbəbdən işdə yoxdursa, başqa bir işçi TK-nı nəzərdən keçirməklə onun işinin öhdəsindən tam gələ bilər. Bütün şöbələrin TK-ların ümumi birləşmiş kartotekası kitabxananın ümumi işinin məzmununu əks etdirir. TK-nın ixtisasın təkmilləşdirilməsində də olan rolu böyükdür. Kitabxanalarda əməyin bölgüsü təkcə vəzifələrin bölüşdürülməsi ilə məhdudlaşmır. Struktur yarım bölmələrdə işçilərin bir-birini əvəz etməsini təmin etmək lazımdır ki, bu da hər bir işçidən onun üçün yeni olan iş əməliyyatlarının öyrənməsini tələb edir.

Əmək bölgüsünün aparılmasında hər bir kitabxana əməkdaşının fərdi potensialı, bacarıqları və xüsusi maraq dairəsi əsas götürülür. İcra olunan tapşırıqların həcmnin müəyyənləşdirilməsi və müəyyən edilmiş standartlar üzrə vaxt bölgüsünün hesablanması işçi qüvvəsindən balanslı yararlanmağa, gərginliyin qarşısını almağa, iş saatlarının effektivliyini artırmağa və ümumi əmək intizamını yüksəltməyə zəmin yaradır. İş mühitindəki dəyişikliklər və elmi-texniki nailiyyətlərin

gündəlik proseslərə integrasiyası ƏET (Əməyin Elmi Təşkili) çərçivəsindəki mexanizmlərin daima təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Yenilənmiş standartların uğurla tətbiqi isə bilavasitə müəssisənin innovativ yanaşmasından, mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsindən və konseptual baxışından asılıdır. Günümüzün rəqəmsal ekosistemində ƏET fəaliyyətinin əhatə dairəsi fiziki işlərin sadə şəkildə nizamlanması çərçivəsini aşaraq, rəqəmsal alətlər vasitəsilə strateji planlaşdırma, idarəetmə və monitorinqi əhatə edən əlaqəli bir struktur halını almışdır. Bu transformasiya fonunda həyata keçirilən köklü avtomatlaşdırma nəticəsində kitabxana resurslarının idarə olunması və sənəd dövriyyəsi kimi kritik proseslər LMS (*Kitabxana İdarəetmə Sistemi*) və ERP (*Elektron resurslara giriş sistemi*) tipli qabaqcıl platformalar vasitəsilə optimallaşdırılır. Texnoloji inkişaf, eyni zamanda, personalın onlayn mühitdə əlaqələndirilməsinə şərait yaradan məsafədən (distant) və hibrid məşğulluq modellərinin formalaşmasını sürətləndirmişdir. Bununla yanaşı, iş yükü və resursların analitik məlumatlar əsasında rəqəmsal təhlili qərarların obyektiv faktlara söykənməsini təmin edir. Beləliklə, kağızda aparılan ənənəvi proseslərin elektron sənəd mübadiləsi ilə əvəzlənməsi vaxta qənaət olunmasına, resurslardan səmərəli istifadəyə və işçi fəaliyyətinin daha çevik təşkilinə zəmin yaradır.

5.4. Kitabxanalarda elektron bibliografik sistemlərin formalaşması

Bibliografiya elmi-praktiki fəaliyyətin xüsusi sahəsidir və onun əsas funksiyası çap məhsulları haqqında informasiyanın hazırlanması və ötürülməsindən ibarətdir. Bu sahə informasiyanın qısa zamanda dəqiq istifadəsi və yayılması üçün

mühüm əhəmiyyət kəsb edir və elmin inkişafının ayrılmaz komponentlərindən biridir. Biblioqrafik fəaliyyət hər bir kitabxananın işinin tərkib hissəsi olmaqla oxucuların informasiya axtarışının düzgün istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Elmi kitabxana kimi AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında yaranmış 1925-ci ildən etibarən əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri məhz biblioqrafik fəaliyyət olmuşdur. 1923-cü ildə professor A.V.Baqri başda olmaqla Azərbaycanı Tədqiq və Tətbib Cəmiyyətinin nəzdində biblioqrafiya bürosu yaranmışdır.¹¹⁴ Büronun ilk məqsədi - Azərbaycan haqqında nəşr olunmuş materialların əlifba göstəricisini tərtib etməkdən ibarət idi. Sonralar Cəmiyyət kitabxanasının nəzdində yaranmış Elmi- məlumat şöbəsi geniş biblioqrafik tədqiqat işinə başladı və nəticədə 30-cu illərdə bir sıra biblioqrafik göstəricilər tərtib edilmişdir.¹¹⁵ Xəzər dənizi və hövzəsinin biblioqrafiyası (tərt. A.N.Skalovski), Azərbaycan ədəbiyyatı göstəricisinin biblioqrafiyası (tərt. T.Q.Kovalevskaya); Azərbaycan haqqında ədəbiyyatın biblioqrafiyası (tərt. A.V.Baqri, T.Q.Kovalevskaya, H.Arslı); Azərbaycan türk mətbuatı. Hissə I : İncilə qədər mətbuat (tərt. H.Arslı) və b.

İllər keçdikcə biblioqrafik fəaliyyət sahəsini genişləndirmək məqsədilə xüsusi şöbənin yaradılması zərurəti yaranmışdır. Nəticədə, 1964-cü ildə biblioqrafiya şöbəsi təsis edilmiş və bu strukturun biblioqrafik vəsaitlərin hazırlanması metodikasının əsas istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Həmin proseslər aşağıdakılardır:

❖ ədəbiyyatın müəyyən olunmuş əlamətlərə görə tapılması;

❖ qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun ədəbiyyatın seçilməsi;

¹¹⁴ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası(1990). *Bələdçi*, s.6.

¹¹⁵ http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_ay/N_88.pdf

- ❖ seçilmiş ədəbiyyatın müəyyən ardıcılıqla təsviri;
- ❖ əsərlərin məzmununun xarakterizə edilməsi;
- ❖ ədəbiyyatın müəyyən xüsusiyyətlərinə görə

qruplaşdırılması.

Nəticədə tərtib olunan biblioqrafik vəsait zəruri informasiyanın operativ şəkildə əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Biblioqrafiya elmi-praktik fəaliyyət sahəsi olduğu halda, biblioqrafik vəsaitlər həmin fəaliyyətin əsas nəticəsi hesab olunur. Biblioqrafiya məqsədilə toplanılan və seçilən ədəbiyyat, eləcə də digər çap məhsulları cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı olub, onun maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sferaları bir-biri ilə sıx təmasda inkişaf edərək qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Cəmiyyətin bu çoxşaxəli fəaliyyət istiqamətləri və onların intellektual potensialı çap məhsullarında da öz bariz əksini tapır. Bu kontekstdə nəşrləri şərti olaraq aşağıdakı əsas sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar:

❖ **İstehsalat sferası:** Cəmiyyətin maddi rifahının və təminatının formalaşdırılmasına xidmət edən fəaliyyətləri əhatə edir;

❖ **Elm sferası:** Təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün qanunauyğunluqlarının fundamental şəkildə öyrənilməsinə rəhbər tutur;

❖ **İdarəetmə sferası:** Dövlətçilik ənənələri, hüquqi tənzimləmə və rəsmi sənədləşmə prosesləri ilə bağlı ədəbiyyatı özündə birləşdirir;

❖ **Mədəniyyət və incəsənət sferası:** İnsanların peşəkar fəaliyyətindən asılı olmayaraq, onların daxili aləminin zənginləşməsinə, mənəvi və estetik inkişafına yönəlmiş fəaliyyətləri stimullaşdırır.¹¹⁶

¹¹⁶ Коршунов, О.П. (1975). Проблемы общей теории библиографии, с.83.

AMEA MEK-in 100 il ərzində tərtib etdiyi biblioqrafik göstəricilərə nəzər salsaq görərik ki, elmi kitabxana olduğu üçün daha çox elm sahəsi əhatə olunub, mədəniyyət və incəsənət sahəsi nisbətən zəif işıqlandırılıb.

Mövzu biblioqrafik göstəricilərə gəldikdə MEK bu sahədə əsas mərkəz olduğundan məhz bu istiqamətdə daha çox mövzu biblioqrafik göstəricilər tərtib etmişdir. Məsələn, akademiyanın müxtəlif elmi-tədqiqat institutları ilə birgə hazırlanmış aşağıdakı göstəriciləri qeyd etmək olar:

- Azərbaycanın palçıq vulkanları (Geologiya İnstitutu);
- Azərbaycanda sel hadisələri (Coğrafiya İnstitutu);
- Dünyanın bir sıra ölkələrində torpağın suvarılması. Buraxılış I–II (Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu);
- Xlorxolinxlorid (TUR) və onun tərəvəzçilik, üzümçülük, meyvəçilik və pambıqçılığa tətbiqi (1969–1980) (Botanika İnstitutu);
- Qidaya məxsus təbii boyalar (bəzəklər). (Botanika İnstitutu);
- Dünyanın bir sıra ölkələrinin torpaq kadastrı və torpaq örtüyündən səmərəli istifadə (Aqrokimya və Torpaqşünaslıq İnstitutu);
- Humanitar elm sahələri üzrə Krilov və Azərbaycan ədəbiyyatı (Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi).

Biblioqrafiya şöbəsinin fəaliyyəti dövründə bir sıra fundamental elmi-göstəricilər ərsəyə gətirilmişdir. Bunların cərgəsində 7 cildən (kitabdan) ibarət “Azərbaycanda neft”, həmçinin “Azərbaycanın dövrü mətbuatı (1920–1970-ci illər)” adlı fundamental nəşrlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, şöbə tərəfindən hazırlanan “Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların biblioqrafiyası (1920–1975-ci illər)” adlı çoxcildliyin humanitar elmlərə həsr olunmuş I hissəsində sənətşünaslıq və memarlıq sahələri üzrə tədqiqatlara geniş yer verilmişdir. Sözügedən bölmədə ümumilikdə 9 doktorluq və

76 namizədlik dissertasiyası öz əksini tapmışdır. Tərtib edilmiş mövzu biblioqrafik göstəricilər arasında incəsənət sahəsinə aid yeganə nəşr Memarlıq və İncəsənət İnstitutu ilə MEK-in birgə hazırladığı C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasının 1920–1960-cı illərdə istehsal etdiyi sənədli, xronikal, elmi-populyar və sifarişli filmlərin kataloqudur.¹¹⁷ Beləliklə, incəsənət üzrə mövzu biblioqrafik göstəricilər içərisində yalnız bu nəşr xüsusi yer tutur.

Bununla yanaşı, «Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri» seriyası çərçivəsində tərtib olunmuş şəxsi biblioqrafik göstəricilər arasında incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən alim və bəstəkarlarla bağlı materiallara da rast gəlinir. Bu göstəricilər arasında xüsusi diqqətə layiq olanlardan biri Azərbaycan musiqisinin klassiki, milli musiqimizin zənginləşməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş və XX əsr musiqi tarixində mühüm yer tutmuş Üzeyir Hacıbəyovun şəxsi biblioqrafiyasıdır. Sözü gedən biblioqrafik göstərici bəstəkarın anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə hazırlanmış, 1985-ci ildə isə yenidən nəşr edilmişdir.¹¹⁸ Şəxsi göstəricidə bəstəkarın həyat və yaradıcılığı geniş işıqlandırılmışdır. Musiqi əsərləri ilə bərabər onun kitabları, məqalələri, çıxışları, hekayələri və haqqında olan ədəbiyyat şəxsi göstəricidə öz əksini tapmışdır.

Bəstəkarların şəxsi göstəriciləri arasında Qara Qarayevin biblioqrafik göstəricisi xüsusi yer tutur. Onun əsərləri melodiya zənginliyi, orijinal harmonik üslubu, orkestr koloriti və forma dolğunluğu ilə seçilir. Bəstəkarın balet, simfonik, kamera-instrumental və xor əsərləri Çexiya, Rumıniya, Polşa, Almaniya, İngiltərə, Fransa, Belçika, Skandinaviya ölkələri, Türkiyə, Misir və ABŞ teatrlarının səhnələrində uğurla səslənmişdir.

¹¹⁷ Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların biblioqrafiyası(1981). 1920–1975-ci illər. AMEA MEK, Cild I, Elm, 402s.

¹¹⁸ Узеир Гаджибеков: библиография(1985). *Институт Архитектуры и Искусства АН Азербайджанской ССР*, 287с.

Bu əsərlər 1969-cu ildə nəşr olunmuş göstəricidə əksini tapmışdır.

Göstəricidə musiqi mədəniyyətimizin təmsilçisi, görkəmli bəstəkarın həyat və yaradıcılığı əhatə edilmişdir. Musiqi sahəsində misilsiz xidmətləri olan, Azərbaycanın böyük bəstəkarı, ilk professional opera dirijoru, görkəmli mütəfəkkir Müslüm Maqomayevin şəxsi biblioqrafik göstəricisi 2000-ci ildə nəşr olunmuşdur. Onun opera, musiqili komediya, dram əsərlərinə və kinofilmlərə yazdığı musiqi nümunələri də daxil edilməklə təqdim olunmuşdur. İndiyədək nəşr edilmiş şəxsi biblioqrafik göstəricilərdə adətən görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin çap olunmuş əsərləri əks etdirilmişdir. Lakin M.Maqomayevin dövlət və xalq qarşısında misilsiz xidmətləri və nadir yaradıcılıq irsi nəzərə alınaraq əlyazma şəklində olan əsərləri də biblioqrafik göstəriciyə daxil edilmişdir.

Sözgedən sənət inciləri arasında AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində qorunan “İblis” və “Məhəbbət” operaları, “Dəli Muxtar” baleti, həmçinin “Xoruz bəy” satirik musiqili komediyası ilə yanaşı, müxtəlif simfonik kompozisiyalar və orkestr üçün işləmələr xüsusilə diqqətəlayiqdir. Adı çəkilən bu nadir nüsxələr Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi baxımından müstəsna elmi və mədəni əhəmiyyət daşıyır.

Rasim Əfəndinin yaradıcılığında Azərbaycan xalq sənətinin - xalçaçılıq, zərgərlik, dulmuşluq, daş plastikası, bədii tikmə, geyim və digər sahələrin tarixi tədqiqi əsas yer tutur. O, həmçinin dünya muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanılan nadir Azərbaycan sənət abidələrinin aşkara çıxarılması, eləcə də bu nümunələrin qədim tarixə malik olduğunun elmi şəkildə əsaslandırılması istiqamətində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Alimin şəxsi biblioqrafik göstəricisi 1998–2003-cü illərdə yubileyləri münasibətilə yenidən nəşr edilmişdir. Həmin

bibliografiyada onun elmi əsərləri, redaktə etdiyi kitablar, dissertantlara elmi rəhbərliyi və haqqında yazılmış ədəbiyyat öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycanın beynəlxalq sərgilərdə layiqincə təmsil olunmasında mühüm xidmətləri olan rəssam və heykəltəraşlar - Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev və Eldar Ömərov və başqaları haqqında da şəxsi bibliografik göstəricilər nəşr edilmişdir.

Lakin incəsənətin teatrşünaslıq sahəsində bibliografik göstəricilərin hazırlanması istiqamətində müəyyən boşluqlar hələ də qalmaqdadır. Halbuki Azərbaycan xalqına məxsus xalçaçılıq, bədii tikmə, milli geyim və Şərq miniatürü kimi sənət sahələrində əldə olunmuş elmi nailiyyətlər olduqca zəngindir. Bu səbəbdən həmin istiqamətləri işıqlandıran və oxucuların düzgün məlumatlandırılmasına xidmət edən mövzu bibliografik göstəricilərinə böyük ehtiyac vardır. Belə göstəricilər Azərbaycan incəsənətinin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İncəsənət gələcək nəslin formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərin düzgün qiymətləndirilməsində və dünyagörüşünün genişlənməsində mühüm rol oynadığından, incəsənətə aid bibliografik göstəricilərin hazırlanması Bibliografiya şöbəsinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab olunur. Son illərdə kitabxanaların rəqəmsallaşdırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlər əldə edilmiş, bu sahədə genişmiqyaslı işlər həyata keçirilmişdir.

5.5. Müharibə və postmüharibə dövrlərində tarixi-elmi irsin mühafizəsi

1941-ci il iyun ayının 22-də faşist Almaniyasının keçmiş Sovet İttifaqına hücumu bütün sahələrdə olduğu kimi ölkə

əhalisinin mədəni həyatını pozdu, o cümlədən, kitabxana işinin də inkişafına mane oldu. Azərbaycanda da bütün işlər müharibənin tələblərinə uyğun qurulmağa başladı, bütün qüvvələr qələbə naminə xalqın mədəni cəhətdən səfərbər edilməsinə yönəldi. Müharibə illərində kitabxanaları qoruyub saxlamaq və əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilini davam etdirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Baxmayaraq ki, minlərlə maarif işçiləri cəbhəyə göndərildi, lakin iş dayandırılmadı. Müharibənin ilk günlərindən geniş təbliğat məntəqələrinə çevrilən kitabxanalar öz işlərini “hər şey cəbhə üçün!”, “hər şey qələbə üçün!” şüarı əsasında qurur, vətənpərvərlik aşılayan əsərləri təbliğ edirdilər.¹¹⁹

Mədəni-maarif müəssisələrinin ən mühüm sahələrindən biri olan kitabxanalar müharibənin ilk günlərindən başlayaraq cəbhənin və arxanın hərbi əsaslar üzərində yenidən qurulması vəzifələri əsasında təbliğat-təşviqat işində dövlətin dayaq bazası kimi xidmət etməyə başladılar. Kitabxanalar Müdafiə Komitəsinin əmr və göstərişlərini geniş surətdə təbliğ edir və onların yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycan Maarif Komissarlığının göstərişi ilə SSRİ EA Azərbaycan filialının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında müharibə dövründə kitabxanaların vəzifələrinə həsr edilmiş Metodik müşavirə keçirilmişdir. Bu metodik müşavirədə kitabxanaların qarşısında duran vəzifələr izah edilməklə bərabər, görülməli işlər haqqında konkret göstərişlər verilmiş, kitabxana işinin yeni şəraitlə əlaqədar olaraq mühüm problemləri müəyyənləşdirilmişdir.

¹¹⁹ Xələfov A.A.(2007). Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda kitabxana işi(1941-1945-ci illər). *Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi:Dərslik. II hissə*. Bakı Universiteti nəşriyyatı, s.438-471.
https://anl.az/el/cmb/A.Xelefov/eserleri/kitablar/xa_XX.pdf

SSRİ EA Azərbaycan filialının kitabxana şəbəkəsinin əsas vəzifəsi bölmə və institutların elmi-tədqiqat ehtiyaclarını ödəmək işinə xidmət etmək idi. Müharibə illərində Azərbaycan alimləri Yusif Heydər oğlu Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə neft-kimya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə etmiş, yüksək oktanlı aviasiya yanacağının hazırlanmasına nail olmuşdular. Həmin dövrdə tank əleyhinə yandırıcı qarışıqlar və digər partlayıcı maddələr istehsal edilir, hərbi texnika üçün sürtgü yağlarının hazırlanma texnologiyası işlənib hazırlanır, eyni zamanda yeni neft yataqları kəşf edilirdi.

Kitabxanalar müharibə illərindəki hər cür çətinliklərə baxmayaraq öz fondlarını yeni ədəbiyyatla zənginləşdirmək, onlarda olmayan nadir kitabları əldə etmək sahəsində xeyli işlər görmüşlər.

II Dünya Müharibəsi illərində Mərkəzi Elmi Kitabxananın fonduna ədəbiyyat aşağıdakı yollarla komplektləşdirilirdi:

- ❖ Azərbaycan Respublikasının ərazisində çıxan ədəbiyyatın Kitab Palatası tərəfindən məcburi nüsxələrinin alınması;
- ❖ Kitab mağazalarından;
- ❖ “Akademkitab”dan yeni ədəbiyyatın alınması;
- ❖ Kitab mübadiləsi yolu ilə;
- ❖ Dövri nəşrlərə abunə yolu ilə.

Kitabxanaların komplektləşdirilməsi demək olar ki, çox çətin şəraitdə aparılırdı. Belə ki, yeni nəşrlər kitab mağazalarına az daxil olurdu. Əsas etibarilə bukinist mağazalarında olan ədəbiyyatı əldə etmək olurdu.

1941-ci ildə Mərkəzi Elmi Kitabxana fondunun darısqal, yarıtmaz vəziyyətdə olması, böyük sayda kitabların sahəvi kitabxanalara (elmi-tədqiqat institutlarının kitabxana şəbəkələrinə) verilməsi dəqiq uçot işini aparmağa çətinlik yaradırdı.

Ona görə də 1941-ci ildən etibarən kənardan əlavə işçilər cəlb olunmaqla inventarlaşdırma işinə yenidən başlanılmışdır. Həmin il 54925 nüsxə kitabın inventarlaşdırılması planlaşdırılsa da faktiki olaraq cəmi 35842 nüsxə kitab inventarlaşdırılmışdır. Planın bu qədər aşağı səviyyədə yerinə yetirilməsinin əsas səbəbi kitab fondunun yeni kitab saxlayıcılarına köçürülməsi ilə bağlı olmuşdur.

Həmin ildə oxuculara kitab verilişi də əvvəlki illərlə müqayisədə az olmuş və ümumilikdə 9732 nüsxə təşkil etmişdir. Onlardan 3801 nüsxə abonementdən, 5931 nüsxə isə qiraət zalından oxuculara təqdim edilmişdir.¹²⁰

Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR XKS-nin qərarı ilə 1942-ci ilin yanvarında yaralı əsgər və komandirlərə yardım məqsədilə Azərbaycan Respublikası Yardım Komitəsi yaradılmışdır. Qısa müddət ərzində Bakıda və respublikanın müxtəlif bölgələrində 70 hərbi hospital təşkil edilmişdir. Məşhur cərrah Mustafa Topçubaşovun hərbi cərrahiyyə sahəsində tətbiq etdiyi yeni müalicə üsulları sayəsində minlərlə əsgərin həyatı xilas edilmişdir. Bu dövrdə kitabxanaların da qarşısında müharibəyə dair yazılmış kitabları toplamaq, geniş zəhmətkeş və oxucu kütlələrinə məruzə və mühazirələrlə xidmət etmək kimi çox mühüm bir vəzifələr dururdu. Azərbaycan filialının kitabxana şəbəkəsi hərbi xəstəxanalarda təbliğat-təşviqat və kütləvi işlərin təşkilində yaxından iştirak edirdilər.

Kitabxananın əməkdaşları müharibənin çətinliklərinə baxmayaraq, qospitallara hamilik edirdi. 7 qospitalı bədi, tarixi əsərlərlə, əsgər oxucuların tələbatını ödəyən ədəbiyyatla təmin edirdi. Yazıçı alimlərimiz çoxmilyonlu cəvş xalqının fəşizmlə mübarizəsinə və müharibədə qələbəsinə həsr olunmuş

¹²⁰ İslamova, Ş.İ.(2011). AMEA kitabxana şəbəkəsi Böyük Vətən Müharibəsi illərində. *Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və praktiki jurnal*, 2011, 1(4), s.61.

əsərlər yaradırdılar. Müharibədə döyüşən əsgərlərə SSRİ EA Azərbaycan filialının kitabxana şəbəkəsi tərəfindən: Böyük Vətən Müharibəsi: cəbhə və arxa(Bakı,1942); Faşizmlə mübarizə(Bakı,1942); Rus artilleriyası dünya müharibəsində. Cild I-II (M.,1938) və s. göstərmək olar.¹²¹ İctimai elmlər sahəsində çalışan alimlərimizdən H.Hüseynov və M.A.Dadaşzadənin “Azərbaycan ədəbiyyatının qısa tarixi”, S.Vurğunun “Şəfqət bacısı”, “Qəhrəmanlıq öyüdü”; S.Rüstəmin “Ana və poçtolyon”, R.Rzanın “Əsgər ananın sözləri”, N.Rəfibəylinin “Get, sevgilim uğur olsun”, M.H.Vəkilovun “Cavanşir” və s. kimi əsərləri dövrün mübarizə ruhu ilə səsləşən kitablarından idi.

II Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS müharibə illərində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1943-cü ilin noyabrında Mərkəzi Komitə “Elmlər Akademiyası filialının işi haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərarla filialın işini daha da yaxşılaşdırmaq, onun yeni institutlarını və bölmələrini yaratmaq kimi geniş perspektivlər müəyyənləşdirildi. Qərarla həmçinin kitabxanaların da işinin yaxşılaşdırılması, onların yeni ədəbiyyatla təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilməsi, əlyazmalar fondunun təşkili və s. məsələlər də öz konkret həllini tapdı.

1943-cü ildə SSRİ EA Azərbaycan filialının Mərkəzi Kitabxanası öz işində əsas diqqəti yeni ədəbiyyatın komplektləşdirilməsinin nizama salınmasına yönəltdi. Həmin ilin planına əsasən 4250 nüsxə ədəbiyyatın alınması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin kitabxanaya nəzərdə tutulduğundan 552 nüsxə artıq kitab daxil olmuşdur. Beləliklə, daxil olan kitabların sayı 4802 nüsxəyə çatdı. Bunlardan 2159 nüsxə rus dilində kitablar, 1388 nüsxə rus dilində jurnallar, 441 nüsxə xarici kitab və jur-

¹²¹ İslamova, Ş.İ.(2011). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kitabxana şəbəkəsi Böyük Vətən Müharibəsi illərində. *Kitabxanaşünaslıq və informasiya: Elmi-nəzəri və praktik jurnal*. 1(4), s.68.

nallar, 814 nüsxə isə Azərbaycan və şərq dillərində idi. Daxil olan kitablar içərisində Qafqazşünaslığa dair əsərlər xüsusi yer tuturdu. Kitabxanaların fondundan istifadə Rəyasət Heyətinin 1940-ci ildə təsdiq etdiyi və kitabxana tərəfindən işlənib hazırlanmış “Kitabxanadan istifadə qaydaları” haqqında təlimat əsasən həyata keçirilirdi.

Hələ müharibə illərində “Elmi-maarif təbliğatının təşkili haqqında” qəbul edilən qərar kitabxanada oxucular arasında elmi-təbii biliklərin geniş surətdə təbliğini təşkil etməyə istiqamətlənmişdir. Qərarda ölkədə elmi-maarif təbliğatının təşkili sayəsində olan nöqsanlar qeyd edilir və bu nöqsanların aradan qaldırılması zəruri hesab edilirdi. Çünki həmin şəraitdə oxucuların ümumi mədəni səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, keçmişin qalıqlarının aradan qaldırılmasında təbii-elmi biliklərin təbliği böyük əhəmiyyətə malik idi.

1943-cü ildə Mərkəzi Elmi Kitabxanada oxuculara 16000 nüsxə kitab verilmişdir. Müharibə illərində kitabxana öz elmi-biblioqrafik fəaliyyətini də dayandırmamışdır. Onun biblioqrafik fəaliyyəti əsasən kitab və əlyazmalar fondunun kartotekasının və ölkəşünaslıq xarakterli göstəricilərin tərtib edilməsinə doğru yönəldilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabxanaya daxil olan yeni ədəbiyyatın siyahıları da tərtib edilir, məlumat-biblioqrafiya işləri genişləndirilirdi. Həmin il kitabxana 6 kitab sərgisi təşkil etmişdir. Bu sərgilər H.Zərdabye, Ə.Haqqverdiyevə, görkəmli alim Nyutonun elm tarixində roluna həsr edilmiş sərgilər idi.

Bu dövrdə institut və bölmələr nəzdində yaranmış olan kitabxanalar öz işlərində Mərkəzi Elmi Kitabxananın metodik köməkliyindən istifadə edirdilər. Belə ki, Mərkəzi Elmi Kitabxana cəmi-tədqiqat institutlarının kitabxanalarına komplektləşdirmə işinin təşkilində, kitabxana işinin müxtəlif məsələlərində, hesabatlarına nəzarət etməkdə və s. köməklik edirdi. Şəbəkə kitabxanalarının hesabatları dinlənilir, kitabxana işi məsələ-

ləri müzakirə edilir, işlərində olan çatızmazlıqlar göstərilirdi. Kitabxana işçiləri də bu məsləhətlərdən öz işlərində istifadə edirdilər.

SSRİ EA Azərbaycan filialının Mərkəzi Elmi Kitabxanasının işində ən böyük nailiyyət “SSRİ EA Azərbaycan filialının 10 illik nəşrlərinin biblioqrafiyası”nın tərtibidir (15 çap vərəqi həcmində M.P.Karpinskaya tərəfindən tərtib edilmişdir).¹²²

Müharibə şəraitinin olmasına baxmayaraq, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının kitabxana şəbəkəsi hərbi qəspitallara xidmət etməklə yanaşı, özlərinin daxili işlərinə də diqqət yetirirdilər. Şərq ədəbiyyatı şöbəsində Şərq əlyazmalarının və qədim dövrlərdə çap olunmuş kitabların seçilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiya qiymətli əlyazmaların, köhnə nəşr olunmuş kitabların əldə edilməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Mərkəzi Elmi Kitabxananın Şərq ədəbiyyatı şöbəsinə qiymətli ədəbiyyatın toplanılması sahəsində böyük köməyi Rəyasət Heyətinin sədr müavini, cəmi zamanda komissiyanın sədri H.Hüseynov etmişdir. Ümumiyyətlə, həmin komissiya digər kitabxanalara da (məsələn, kütləvi) şərqə dair kitabların komplektləşdirməsi işinə, əlyazmalar toplanmasına köməklik etmişdir.

1945-ci il martın 27-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti tərəfindən qəbul edilmiş 316 nömrəli qərarla ölkədə Elmlər Akademiyasının əsası qoyulmuş və təşkilatın Nizamnaməsi qəbul edilmişdir.¹²³ Məhz bu dövrdə SSRİ EA-nın yerli filialının müstəqil Respublika Elmlər Akademiyasına çevrilməsi kitabxananın fəaliyyətində də tamamilə yeni bir in-

¹²² İslamova, Ş.(2011). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kitabxana şəbəkəsi Böyük Vətən Müharibəsi illərində. *Kitabxanaşünaslıq və informasiya elmi-nəzəri və praktiki jurnal*, 1(4), s.69. <http://static.bsu.az/w19/jurnal%202011.doc1.pdf>

¹²³ <https://science.gov.az/az/pages/istoriya-osnovaniya>

kişaf mərhələsinin təməlini qoydu. Elmlər Akademiyasının yaranması ilə əlaqədar olaraq onun kitabxana şəbəkəsi də xeyli genişləndi. 1945-ci ildə təşkil edilən kitabxanalardan biri Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdindəki kitabxana idi. Bu kitabxana Muzeyin hədiyyə fondunun, həmçinin T.B.Saltıkov-Şedrin adına Leninqrاد Dövlət Kütəvi Kitabxanasının fondundan alınmış nəşrlərin əsasında təşkil edilmişdir. Fond da bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq və tənqid, dilçilik və myzeyşünaslığın və s. məsələlərinə dair əsərlər vardır. Azərbaycan klassiklərinin və alimlərinin nadir nüsxələri xüsusilə qiymətlidir. Onların içərisində Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və b.-nin əsərləri, İranda və Türkiyədə nəşr edilmiş bir sıra jurnallar da vardır. Rus ədəbiyyatı klassiklərindən A.S.Puşkinin, L.N.Tolstoyun, M.Y.Lermontovun, A.P.Çexovun, A.M.Qorkinin və b. əsərləri buraya toplanmışdır.

Həmin ildə Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu nəzdində də kitabxana təşkil edilmişdi. İnstitutun fondunda torpaqşünaslıq, aqrobiologiya və üzümçülüyə aid, həmçinin botanika, biologiya, coğrafiya və meşəçilik üzrə müxtəlif məsələlərə həsr olunmuş əsərlərlə yanaşı, “Poçvovedenie” (1904-cü ildən), “İzvestiya AzFAN SSSR” (1936-cı ildən), “Dokladı AN SSSR” (1938-ci ildən), “İzvestiya AN SSSR. Seriya biologiya” (1939-cu ildən), “Dokladı AN AzSSR” (1945-ci ildən) və s. dövrü nəşrlər də toplanmışdır.

Artıq 1945-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasının 16 institut kitabxanası, 3 muzey kitabxanası və 4 baza (Gəncə, Xankəndi, Naxçıvan və Quba bazaları) kitabxanası fəaliyyət göstərirdi.¹²⁴ Kitabxanaya bütün keçmiş

¹²⁴ <https://science.gov.az/az/pages/istoriya-osnovaniya>

Sovet İttifaqında nəşr olunan ədəbiyyatın məcburi pullu nüsxəsini əldə etmək səlahiyyəti verildi.

Böyük Vətən Müharibəsi ölkəmizdə başqa sahələrdə olduğu kimi kitabxana işinə də böyük zərbə vurmuşdur. Alman faşist işğalçıları 43 min kitabxananı və 100 milyondan artıq kitabı məhv etmişdilər. Müharibə qurtarmamış alman faşist işğalçılarından azad edilmiş ərazidə kitabxanaları bərpa etmək üçün Dövlət ədəbiyyat fondu yaradıldı. Bu fond ölkədə alman-faşist işğalçıları tərəfindən dağıdılmış kitabxanaları bərpa etmək üçün olduqca böyük rol oynadı. AEA Mərkəzi Kitabxanası da dağıdılmış kitabxanaların bərpasında onlara ədəbiyyat göndərməklə yaxından iştirak etmişdir. Bu dövrdə respublikada kitabxana işi sahəsində müəyyən geriləmə və tənəzzül müşahidə olunmuş, bu hal əsasən kitab fondlarının və maddi-texniki imkanların azalmasında özünü göstərmişdir.

Şiddətli döyüşlər şəraitində faşizmə qarşı aparılan mübarizədə Azərbaycan xalqı qəhrəmanlıq salnaməsinə çoxsaylı parlaq səhifələr yazmışdır. Azərbaycanın igid oğulları Böyük Vətən Müharibəsi cəbhələrində, eləcə də I və II Qarabağ müharibələrində mərdliklə vuruşaraq öz adlarını əbədi şöhrətləndirmişlər.

Azərbaycan xalqının bu qəhrəmanlığına həsr olunmuş çoxlu monoqrafiya, dissertasiya, очерк, məqalə və xatirələr mövcuddur. Bu materialların toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri kitabxanaların qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Müharibə haqqında, cəbhələrdə qazanılan qələbələrin əzəməti və arxa cəbhədə əməkçilərin göstərdiyi rəşadət barədə yazılmış bütün materialların üzə çıxarılması, ümumiləşdirilməsi və qorunub saxlanması həm mühüm ideoloji, həm də elmi-informasiya əhəmiyyəti daşıyan vacib bir işdir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının EA İctimai Elmlər üzrə Elmi Məlumat Mərkəzi həmin mövzu üzrə əsas ədəbiyyatın biblioqrafiyasını tərtib etmişdir. Biblioqrafiyaya

1941-ci ildən başlayaraq bu günə qədər respublikada və onun hüdudlarından kənarda Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş ədəbiyyat daxil edilmişdir. Buraya kitablar və jurnal məqalələri daxil edilmiş, materiallar mövzu ardıcılığı üzrə sistemləşdirilmişdir.

Azərbaycanın mərd oğul və qızlarının Böyük Qələbədəki xidmətlərinin öyrənilməsi bu gün də davam etdirilir, toplanmış materiallar rəqəmsallaşdırılaraq elmi dövriyyəyə daxil edilir.

5.6. Kitabxananın qlobal elmi məkana integrasiyasında keçid dövrünün iqtisadi aspektləri

Müasir mərhələdə azad bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyət bir sıra mühüm çətinliklər yaratmışdır ki, bu da elmin, mədəniyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən kitabxanaların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərmişdir.

Keçmiş sovet iqtisadi sisteminin dağılması və onunla bağlı olan mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma metodunun ləğv olunması nəticəsində əvvəlki iqtisadi əlaqələrin itirilməsi ölkə iqtisadiyyatını böhran vəziyyətinə saldığı kimi, kitabxanaların da fəaliyyətinə mənfi təsir etmişdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- ✓ komplektləşdirmə sahəsində qeyri-müəyyənliklər;
- ✓ maddi-texniki bazanın zəifliyi;
- ✓ mütəxəssis kadrların itirilməsi.¹²⁵

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət dəstəyinin, o cümlədən maliyyə yardımlarının və mərkəzləşdirilmiş kitab

¹²⁵ İslamova, Ş.İ.(1999). Azərbaycan EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında komplektləşdirmə sahəsində iqtisadi çətinliklər. *Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri*, Bur.5, s.188.

təchizatının azalması bazar münasibətlərinə keçid dövründə fondların komplektləşdirilməsi bu gün kitabxana qarşısında duran ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Respublikamızda kağız və karton istehsalının olmaması poliqrafiya bazasının zəifliyi, elektrik və enerji resurslarının, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin bahalaşması bu sahədə bi sıra problemlər yaratmışdır. Kitabların və dövri nəşrlərin qiymətlərinin kəskin artması kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsi sahəsində ən mühüm problemə çevrilmişdir. Hər il nəşr olunan yeni ədəbiyyatın sayı artdıqca onların dəyəri də ilbəil yüksəlməkdə davam edir.

Kitabların yüksək qiymətə satılması təkcə fərdi oxucular üçün deyil, həm də məhdud büdcəyə malik kitabxanalar üçün ciddi çətinlik yaradırdı. Oxucuların əksəriyyəti rus dilində nəşr olunan ədəbiyyata üstünlük verdiyindən fondun əsas hissəsini Rusiya nəşriyyatlarının məhsulları təşkil edirdi. Yeni ədəbiyyatın əldə olunmasında “Книжное обозрение”, “Новая деловая книга” kimi jurnallar müəyyən informasiya dəstəyi göstərsələr də, bu mənbələr kitab bazarının tam mənzərəsini əks etdirmək gücündə deyildilər.

Son illərdə fondlarda yaranan boşluqları aradan qaldırmaq məqsədilə ədəbiyyatın yenidən komplektləşdirilməsi istiqamətində xüsusi diqqət və səylərini artırmışdır. Bununla yanaşı, kitabxana Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan bir sıra ölkələrin elmi qurum və müəssisələri ilə kitab mübadiləsi apararaq öz fondlarını zənginləşdirməyə səy göstərmişdir.

2000-ci illərin əvvəllərində AMEA şəbəkə kitabxanalarının ümumi fondu təxminən 3 milyon 228 min nüsxəyə qədər artmışdır. MEK-in xarici elmi ədəbiyyat fondunun zənginləşdirilməsində əsas mənbələrdən biri Beynəlxalq Kitab Mübadiləsi proqramı olmuşdur. Proqram çərçivəsində kitabxana dünyanın 60 ölkəsində fəaliyyət göstərən 549 elmi müəssisə və təşkilatla qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri qurmuş, bunun nəti-

cəsində hər il orta hesabla 46 min nüsxə elmi ədəbiyyat əldə edilmişdir. Mübadilə tərəfdaşları sırasına elmlər akademiyaları, universitetlər, ali təhsil müəssisələri, iri və milli kitabxanalar, nəşriyyatlar, redaksiyalar, firmalar, muzeylər, həmçinin ayrı-ayrı alimlər daxil idi.¹²⁶

Həmin dövrdə Beynəlxalq Kitab Mübadiləsi yolu ilə kitabxana fonduna ümumilikdə 2775 nüsxə ədəbiyyat daxil olmuşdur. Lakin maliyyə çətinlikləri səbəbindən bəzi təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin davam etdirilməsi mümkün olmamış, mübadilə prosesi qismən məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, “Beynəlxalq Elmi Fond”un dəstəyi ilə bir sıra Azərbaycan alimləri xarici elmi ədəbiyyatı humanitar əsaslarla, yəni pulsuz şəkildə əldə etmək imkanı qazanmışdılar.

Kitab mübadiləsində zəif iştirak etdiyinə görə Mərkəzi Elmi Kitabxana bir sıra təşkilatlarla əlaqələrini itirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu, kitabxananın xarici ədəbiyyatla təminat səviyyəsinə mənfi təsir göstərmiş, nəticədə fondların yenilənmə tempi xeyli zəifləmişdir.

Azərbaycan EA Prezidentinin Mərkəzi Elmi Kitabxanaya lazımi miqdarda ədəbiyyatın verilməsi ilə bağlı sərəncamının pozulması, kitabxanaya mübadilə üçün yeni nəşrlərin təqdim edilməməsi bu fəaliyyətin ildən-ilə məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq kitab mübadiləsinin zəifləməsinə təsir edən ikinci mühüm amil isə poçt-rabitə xərclərinin həddən artıq yüksək olmasıdır.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq son illər ərzində kitabxanaya bir sıra ölkələrdən humanitar yardım şəklində ədəbiyyat daxil olmuşdur. Bu cür yardım Fransa, İngiltərə, ABŞ, İsrail, Almaniya, Türkiyə, İran və digər ölkələrin səfirlikləri tərəfindən təqdim edilmişdir. Hazırda Mərkəzi Elmi Kitabxana

¹²⁶ Xələfov, A., Məmmədova, S. (2004) Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası müstəqillik illərində. *Kitabxanaşünaslıq*, №2, s.3-11.
https://anl.az/el/emb/A.Xelefov/eserleri/meqale/2_2004.pdf

46 ölkə və 126 elmi qurum və təşkilatlarla beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrini davam etdirir. Oxucuların elmi informasiya tələbatını daha dolğun şəkildə təmin etmək üçün kitabxana nüfuzlu beynəlxalq elektron məlumat bazalarına çıxış imkanları yaratmışdır.

1998-ci ildə Mərkəzi Elmi Kitabxana Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Beynəlxalq Assosiasiyasına üzv qəbul edilmişdir. Kitabxana fondunun zənginləşməsində fərdi alimlərin, müəlliflərin və mütəxəssislərin rolu böyük olmuşdur. Belə ki, müəlliflər öz nəşrlərinin məcburi nüsxələrini kitabxanaya təqdim etməklə fondun genişlənməsinə töhfə vermişlər. Həmin dövrdə Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun, akademik İmam Mustafayevin ailəsinin, yazıçı Elçin Əfəndiyevin (2379 nüsxə) və digər tanınmış ziyalıların kitabları da kitabxanaya bağışlanaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Bundan başqa, amerikalı xeyriyyəçi Corc Soros tərəfindən kitabxanaya xaricdə nəşr olunmuş 743 nüsxə dövrü nəşr və jurnal hədiyyə edilmişdir. İslam, Tarix, Sənət və Mədəniyyət Araşdırmaları Mərkəzinin direktoru, professor Əkmələddin İhsanoğlu isə türk, ərəb və fars dillərində 100-dən çox kitab bağışlayaraq fondun daha da dəyərli olmasına vəsilə olmuşdur.

Rusiya Elmlər Akademiyasının Təbiət Elmləri Kitabxanası da MEK-ə 154 adda jurnal təqdim edərək oxucular üçün əhəmiyyətli informasiya mənbəyi yaratmışdır. Ümumiyyətlə, fəal tərəfdaş təşkilatların və müxtəlif idarələrin hədiyyə etdiyi nəşrlər sayəsində kitabxana fonduna Azərbaycan, rus və digər xarici dillərdə çap olunmuş ədəbiyyatın daxil olmasında nəzərə çarpacaq artım müşahidə edilmişdir. Hazırda kitabxanada 50-dən artıq dildə informasiya resursu toplanmış və onların ümumi sayı 1,5 milyon nüsxəyə çatmışdır. Bu zəngin resursla-

rın 66000 nüsxəsi artıq rəqəmsallaşdırılaraq oxucuların onlayn istifadəsinə verilmişdir.¹²⁷

Xarici nəşrlərin əldə olunmasının əsas mənbələrindən biri beynəlxalq kitab mübadiləsi olmuşdur. Hər il kitabxanaya daxil olan ədəbiyyatın təxminən 60 faizi məhz bu mübadilə hesabına təmin edilmişdir. Mübadilənin ənənəvi tərəfdaşları sırasında Macarıstan, Bolqarıstan, Çexoslovakiya və Almaniya Demokratik Respublikası kimi ölkələrin elmi müəssisələri də yer almışdır. Bu dövrdə Çin Xalq Respublikasının təşkilatları ilə əməkdaşlıq da genişlənmiş, kitabxana həmin ölkənin altı elmi qurumu ilə qarşılıqlı mübadilə əlaqələri qurmuşdur.

Beynəlxalq kitab mübadiləsinin göstəricilərinə əsasən, xaricdən kitabxanaya 6197 nüsxə müxtəlif ədəbiyyat idxal edildiyi halda, ölkədən kənara 7137 nüsxə nəşr ixrac olunmuşdur. Qurulan bu global elmi-mədəni əməkdaşlıq platforması MEK-in respublikamızda elmi fəaliyyətin informasiya bazası ilə təmin edilməsi prosesində mühüm strateji mərkəz kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Alimlərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinə dəstək məqsədilə kitabxana elmi-informasiya xarakterli materiallar və müxtəlif institutların tədqiqat istiqamətlərinə uyğun bibliografik göstəricilər hazırlamışdır. Gənc alimlərin, xüsusilə aspirantların elmi fəaliyyətini asanlaşdırmaq üçün “Azərbaycanda müdafiə edilmiş dissertasiyaların bibliografiyası” adlı göstərici nəşr olunmuşdur. Həmin dövrdə bu nəşrin artıq ikinci və üçüncü buraxılışları oxucuların istifadəsinə təqdim edilmişdir.

AMEA-nın kitabxana şəbəkəsi hazırda oxuculara xidmət formalarını və metodlarını təkmilləşdirmək, bibliografik vəsaitlərin mövzu dairəsini genişləndirmək, kitabxana proseslərinə avtomatlaşdırılmış sistemləri tətbiq etməklə ölkə və dünya elminin yeni nailiyyətləri barədə məlumatların aparıcı

¹²⁷ AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 100 illik inkişaf yolu. <https://mek.org.az/xeber.php?id=1566>

təminatçısına çevrilmək istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir. Həmçinin ədəbiyyat və elmi informasiya mübadiləsinin qorunması və qarşılıqlı faydalı inkişafı məqsədilə xarici ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi üzərində də ardıcıl iş aparılır.

VI FƏSİL

**KİTABXANALARIN MƏDƏNİ
VƏ BEYNƏLXALQ SAHƏLƏRDƏ
RƏQƏMSAL İNKİŞAFI**

6.1. Mili mədəni irsin qorunmasında kitabxanaların fəaliyyəti

Müstəqil dövlətçiliyimizin qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyev 30 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan tarixinə silinməz izlər qoyaraq, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatımızın bütün sahələrindəki dirçəlişin memarı olmuşdur. Onun xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşdığı sahələrdən biri də mədəniyyətin inkişafı idi. Məhz onun uzaqgörən siyasəti sayəsində ölkəmizdə mədəniyyət sahəsində yeni bir dövrün əsası qoyulmuş və Ulu Öndər haqlı olaraq Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi adını qazanmışdır. Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətini daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev bəstəkarlarımızın, memarlarımızın, rəssamlarımızın, yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıq fəaliyyətinə, onların mənəvi inkişafı və tərəqqisinə hər zaman böyük qayğı göstərmişdir.

Ulu Öndərin respublikanın rəhbəri kimi fəaliyyət göstərdiyi 1969–1982-ci illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi proqramlar nəticəsində Azərbaycan sürətlə inkişaf etmiş və keçmiş SSRİ miqyasında ən qabaqcıl respublikalardan birinə çevrilmişdir. Bu dövr xalqımızın tarixində “Heydər Əliyev dövrü” kimi əbədi iz buraxmışdır.

Azərbaycanın müstəqillik illərində onun ən mühüm xidmətlərindən biri 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsidir. Müstəqil Azərbaycan dövləti, onun Konstitusiyası və “Əsrin müqaviləsi” Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalq qarşısında əvəzsiz xidmətlərinin və tarixi fəaliyyətinin mühüm nəticələri kimi qiymətləndirilir.

Hamı onun müasir Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında, milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası və qorunmasında, eləcə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında misilsiz xidmətlərini dərin rəğbətlə xatırlayır. Bu dahi şəxsiyyət haqqında dünyanın

görkəmli elm, mədəniyyət və siyasət xadimləri, dövlət rəhbərləri, diplomatlar və hökumət başçıları tərəfindən yüksək fikirlər səsləndirilmişdir. Ruslar üçün bu şəxsiyyət I Pyotr, amerikalılar üçün Corc Vaşinqton, ingilislər üçün Uinston Çorcil, fransızlar üçün Şarl de Qoll, almanlar üçün Otto fon Bismark, çinlilər üçün Mao Tszedun, türklər üçün Mustafa Kamal Atatürkdürsə, azərbaycanlılar üçün Heydər Əliyevdir!¹²⁸

ABŞ-ın sabiq Prezidenti Bili Klinton Ulu Öndərimizin xidmətlərini qiymətləndirərək demişdir: "Demokratiya və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın son illər möhkəmlənməsində, iqtisadi islahatların aparılmasında və bu işdə böyük uğurlar əldə edilməsində Prezident Heydər Əliyevin xidmətini yüksək qiymətləndirirəm".¹²⁹

Rusiyanın prezidenti Vladimir Putin "Rusiya və Azərbaycanın strateji tərəfdaşlığının təməlini qoymuş, dostluğumuzun və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsində böyük şəxsi töhvə vermişdir" - deyərək Ümummilli Liderimiz haqında fikir söyləmişdir.¹³⁰

Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Ərdoğan Heydər Əliyevin Azərbaycanın xoşbəxtliyi və firavanlığı, bölgədə və dünyada sülh naminə göstərdiyi fəvqalədə xidmətlərlə türk və dünya tarixində şərəfli yer tutduğunu bildirmişdir.¹³¹

Heç təsadüfi deyildir ki, bu diqqət milli mədəniyyətimizin sahələrindən olan kitabxanalardan da kənarda qalmamışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına və milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizə olunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasına böyük qayğı ilə yanaşan Ulu Öndər Heydər Əliyev kitabə və kitabxanaya da həmişə böyük dəyər vermiş, 1995-1997-ci illərdə 4 dəfə M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada

¹²⁸ Əliyev, T. (2023). Heydər Əliyev düşüncəsinə iqtisadi baxış. Elm və Təhsil, s.21.

¹²⁹ <https://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=6113935>

¹³⁰ <https://bizimyol.info/az/news/498999.htm>

¹³¹ <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8845617.html>

keçirilən müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmiş kitabxananın fondu ilə maraqlanmış, fondun komplektləşməsi sahəsində çətinlikləri görərək bu işin vacib olduğunu qeyd etmişdir: "Kitabxana elə bir yerdir ki, gərək daim onun fondu genişlənsin. Çünki dünya dəyişir, yeni əsərlər, kitablar yaranır. Ona görə də bizim bu mərkəzi kitabxanamız gərək yeni-yeni nəşrlərlə təmin olunsun".¹³² Daha sonra Ulu Öndərimiz Milli Kitabxanaya 1995-ci il iyun ayının 3-də "Vətənə, dövlətə, xalqa sədaqət andı" kitab təqdimatında iştirak etmək üçün gəlmiş və kitabxananı, kitabxanaçıların əməyini yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasına gəlmişik. Kitabxana xalq, millət üçün müqəddəs bir yer, mədəniyyət, bilik, zəka mənbəyidir. Mən vaxtilə bu kitabxanaya dəfələrlə gəlmişəm. Amma bu gün kitabxananın astanasından keçərkən çox böyük hörmət və ehtiram hissi duyuram. Kitabxanaya və burada çalışan insanlara hörmət və ehtiramımı bildirmək istəyirəm".¹³³

Növbəti dəfə Heydər Əliyev Milli Kitabxanaya 1997-ci il noyabrın 5-də "Azərbaycan qaçqınları" foto albomunun təqdimat mərasimində iştirak etmək üçün gəlmişdir. Onun kitabxanaya olan diqqəti sayəsində hər il Milli Kitabxanaya xarici dillərdə yeni ədəbiyyatın alınması məqsədilə 5000 ABŞ dolları həcmində əlavə vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Ulu Öndərimiz şəxsi kitabxanasından Milli Kitabxanaya qiymətli kitablar bağışlamış və bu kolleksiya içərisində müqəddəs Həcc ziyarəti zamanı ona bağışlanan "Qurani Kərim" kitabı xüsusi yer tutur. Hazırda kolleksiya kitabxananın "Nadir kitablar və kitabxana muzeyi" şöbəsində mühafizə edilir.

¹³² https://anl.az/el/cmb/H.Aliyev/H.E._kelamlar1.htm

¹³³ Tahirov, K. Böyük şəxsiyyətin kitab sevgisi(2016).
<https://old.xalqgazeti.com/az/news/politics/70769>

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş, onun yolunun layiqli davamçısı, müstəqil və suveren Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda mədəniyyət sahələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair 20-dən çox normativ-hüquqi aktlar (qanunlar, fərman və sərəncamlar, qərarlar, dövlət proqramları və s) qəbul edilmişdir. Mədəniyyətimizin, incəsənətimizin inkişafı naminə imzalanan fərman və sərəncamlar irəliyə doğru atılan böyük bir addım, nailiyyət kimi tarixə düşdü.

Onlardan "Mədəniyyət haqqında", "Tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında", "Muzeylər haqqında", "Kitabxana işi haqqında", "Nəşriyyat işi haqqında" AR Qanunu, "Kitabxana-informasiya sahələrinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nı, Azərbaycan Respublikasının "Mədəniyyət Konsepsiyası"nı,¹³⁴ "Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzinin elan edilməsi haqqında" AR Prezidentinin Sərəncamı və s. göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Mədəniyyət hüquqları" adlı 40-cı maddəsində birmənalı şəkildə göstərilir ki, hər kəsin mənəvi həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni- mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarixi və mədəniyyət abidələrini qorumaqdır.¹³⁵ Bütün bu faktlar ölkə prezidentinin mədəniyyətimizə və informasiya daşıyıcısı olan kitabxanalara verdiyi yüksək qiymətin bariz nümunəsidir.

¹³⁴ Müzəffərli, N.(İmanov), Əliyev, T.(2022). Azərbaycanda mədəniyyətin iqtisadiyyatı, AMEA II, s.18.

¹³⁵ Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası(2014). <https://e-qanun.az/framework/27056>

6.2. Gənc nəslin formalaşmasında Azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği

Azərbaycançılıq dedikdə hər şeydən əvvəl qədim tarixə malik olan milli dövlətçilik sistemi, ana dili, onun tarixi, milli mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri və s. nəzərdə tutulur. Tarixi keçmişimizə nəzər salsaq görərik ki, azərbaycançılıq ideologiyasının kökləri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Azərbaycançılıq bir ideologiya kimi xalqımızın adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnik və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən sistem kimi formalaşmışdır.

Müasir dövrdə ən vacib və aktual məsələlərdən biri isə bu mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycançılıq ideyalarına əsaslanan tərbiyə prosesi gənclərin intellektual və mənəvi-psixoloji inkişafını təmin etməli, onlarda təvazökarlıq, tolerantlıq və özünə inam kimi keyfiyyətləri formalaşdırmalı, dövlət müstəqilliyimizin mahiyyətini dərinlən qavramağa, habelə özünüinkişaf və ictimai fəallığa yönəlmiş amilləri özündə birləşdirməlidir.

Son dövrlərdə cəmiyyətin həyatında gənc nəslin formalaşmasında ideoloji tərbiyənin rolu danılmazdır. İdeologiya - tərbiyənin əsasını təşkil etdiyi üçün gənc nəslin təlim və tərbiyə işini ideologiyasız təsəvvür etmək olmaz. Milli ideologiyanın əsasını sağlam vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət, öz torpağına hörmət, özünəməxsus keçmişə sahib olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqları təşkil edir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi isə insanlarda Vətənə sevgi və məhəbbət hissinin, vətəndaş məsuliyyətinin, eləcə də hər an Vətənin və xalqın müdafiəsinə qalxmağa hazırlığın formalaşması baxımından olduqca vacibdir.

Türk dünyasının böyük ideoloqu və maarifçisi Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: “Hər bir millət yalnız o zaman səadət və

nicata qovuşar ki, əvvəlcə özünü tanıya. Yəni hər bir millət öz qövmiyyəti, dilini, dinini, tarixini, adət-ənənələrini, əxlaqını, keçmişini, bu gününü və gələcəyini öyrənməlidir.”¹³⁶

Dövlətimiz gənclər siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi ölkəmizdə gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyəsini daim diqqət mərkəzində tutur. Bu ümumtəhsil məktəblərinin ən vacib vəzifələrindən hesab olunur. Həmin sahədə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər, maarifləndirmə və təbliğat işləri birbaşa olaraq gənclərin mənəvi, fiziki və psixoloji hazırlığını təmin etməyə, onlarda Vətənə və doğma torpağa məhəbbət hissini artırmağa, həmçinin müasir dünyada qloballaşmanın geniş yayıldığı bir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına yönəlir. Ona görə də hər bir azərbaycanlı kimi dilimizi, mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi yaşatmalı, Azərbaycançılıq ideyasının işıqlandırılmasına, gənclərimizin bu ruhda tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Düzgün təşkil olunmuş məqsədyünlü tərbiyə böyüməkdə olan gənc nəslin dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərinin aşılınması, yaradıcı əməyə düzgün münasibətin formalaşması kimi fəaliyyətlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təbliğat gənc nəslin təlim - tərbiyə işləri sistemində əsas problemlərdən biri olduğu üçün yeniyetmə gənclərdə öz yerini düzgün tapa bilməsində, qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan xalqımızın Ana dilini, tarixini, ədəbiyyatını, coğrafiyasını, adət-ənənələrini, inanclarını dərinlən öyrənmək və doğma vətəninə müqəddəs bir borc kimi xidmət etmək olmalıdır. Elə bu səbəbdən də bütün müəssisələrdə təlim-tərbiyə işlərini dövrün tələblərinə uyğun düzgün qurulması gənclərimizin gələcəkdə bir mütəxəssis, vətəndaş kimi yetişməsi üçün önəmli yer tutur.

¹³⁶ Abdullayev, M.(2014). Əli bəy Hüseynzadə və Türk dünyası.
https://anl.az/download/meqale/yeni_az/2014/aprel/

İdeoloji müstəvidə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini təmin etmək üçün gənc nəslin mənəvi prinsipləri aşılaraq pedaqoji heyətə və rəhbər şəxslərə ehtiramı, inamı və onları nümunəvi model kimi qəbul etməsi həlledici şərtədir. Ampirlik müşahidələr göstərir ki, bəyan edilən dəyərlərlə praktiki davranışlar arasında ziddiyyət yarandıqda, təbliğat mexanizmlərinin müsbət nəticə verməsi mümkün deyildir. Dövlətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının təməlində duran bu ideoloji konsept cəmiyyətdə fərdlərin mənəvi davranış standartlarını müəyyənləşdirərək istiqamətləndirici, milli birliyi möhkəmləndirərək konsolidasiyaedici, həmçinin milli və bəşəri dəyərləri rəhbər tutaraq maarifləndirici missiyanı yerinə yetirir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan tərbiyəvi funksiya xüsusilə gənclərin sosio-mənəvi inkişafı prosesində strateji rola malikdir.

Gənc nəslin ideoloji-mənəvi ruhda formalaşdırılması istiqamətində reallaşdırılması vacib sayılan prioritet addımları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Obyektiv münasibətin formalaşdırılması:

Yeniyetmələrdə ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, sosial hadisələrə və əldə olunan nailiyyətlərə qarşı düzgün, obyektiv baxışın yaradılması;

 Milli kimliyin aşılması: Milli özünüdərk, milli iftixar hissinin, həmçinin milli düşüncə və təfəkkürün formalaşdırılması;

 Dəyərlərə hörmət və sağlam həyat tərz: Milli-mənəvi, o cümlədən İslam dəyərlərinin və sağlam həyat tərzinin üstün tutulması, eyni zamanda ümumbəşəri və multikultural dəyərlərə hörmət hissinin aşılması;

 Sosial məsuliyyət: Gənclərin cəmiyyətdə öz mövqeyini və üzərlərinə düşən məsuliyyəti dərk etməsi.

Gənc nəslin ilkin sosio-mədəni adaptasiyası ailə mühitində baş tutur, onun növbəti inkişaf mərhələləri isə ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrində reallaşır. Bu baxımdan, gənclərin milli mənsubiyyətinə sadıq, vətənpərvər və məsuliyyətli bir vətəndaş kimi formalaşmasında təhsil sisteminin rolu müstəsnaadır. Şəxsiyyətin mənəvi, əxlaqi və ideoloji baxımdan inkişafını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, eləcə də milli tarix və mədəniyyət fənlərinin tədrisi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılmalıdır. Bununla bərabər, azərbaycançılıq məfkurəsinə söykənən müasir tərbiyə modelinin inkişafı prosesinə yalnız pedaqoji heyət deyil, həmçinin fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya və psixologiya sahəsinin mütəxəssisləri də multidissiplinar qaydada töhfə verməlidirlər. Bu kontekstdə, kitabxana-informasiya müəssisələrinin də üzərinə mühüm öhdəliklər düşür. Milli ideologiya prinsiplərini rəhbər tutaraq gənc nəslə vətənpərvərlik hiss xislətini aşılamaq, dövlətçilik dəyərlərini təbliğ etmək, bədii və elmi-kütləvi ədəbiyyatın mütaliəsinə marağı artırmaq, eləcə də sistemə mütaliə mədəniyyətini formalaşdırmaq kitabxanaların strateji fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir.

Bütün bunlarla əlaqədar ideoloji sahədə ümumi məqsədimizi, vəzifələrimizi və fəaliyyətimizin konsepsiyasını müəyyən edən Ulu Öndərimiz təhsil işçilərinə ünvanladığı müdrik fikirlərində deyir: "Bu gün ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllində müəllimlərin fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müəlliminin bir məqsədi, bir amalı olmalıdır: Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir dövlətə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü Vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq, müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək!"¹³⁷

¹³⁷ <https://www.old.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/16/05.htm>

Mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin, yüksək əxlaqlı şəxsiyyət kimi formalaşdırılması bu gün cəmiyyətimiz qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Azərbaycançılıq ideologiyasını xalqımızın tarixən sadıq qaldığı mütərəqqi ənənələri gələcək nəsillərə ötürən mənəvi körpü kimi dəyərləndirmək olar. Məhz, bu tərbiyənin nəticəsidir ki, müasir dövrdə yeniyetmə və gənclərdə xalqımızın tarixinə və mədəniyyətinə qarşı düzgün münasibət formalaşır. Belə bir mənəvi mühitdə yetişən gənclər mənsub olduqları vətəndaş cəmiyyətində ölkənin azadlığı və dövlətin müstəqilliyi, humanizm və həmrəylik, tolerantlıq və milli barışıq, ailə institutuna və dini-mənəvi ənənələrə hörmət, eləcə də vətənpərvərlik kimi ümumbəşəri dəyərlər ətrafında sıx birləşirlər.

Artıq azərbaycanlılar mövcud ideyaları daha şüurlu şəkildə saf-çürük edərək, vahid və güclü bir məfkurəyə bağlamaq, bununla da milli birliyi daha da möhkəmləndirmək əzmindədirlər. Məhz Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasət yürüdən mənfur düşməne - erməni faşistlərinə qarşı 44 günlük haqq-ədalət savaşında qazanılan şanlı Zəfərin kökündə duran əsas amillərdən biri də xalqımızın azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında dəmir yumruq kimi sıx birləşməsi oldu.

Beləliklə, azərbaycançılıq məfkurəsi dünya azərbaycanlılarının milli maraqlar ətrafında həmrəyliyi təmin olunmasında, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub inkişaf etdirilməsində və Azərbaycan xalqının dünya birliyindəki mövqeyinin inamla yüksəldilməsində həlledici faktor kimi çıxış edir.

6.3. Kitabxana sisteminin beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqda rəqəmsal iştirakı

Müasir mədəni-iqtisadi dəyişikliklər kitabxana sisteminin mövcud vəziyyətinin və gələcək inkişaf istiqamətlərinin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri etmişdir. Müasir dövrdə kitabxanaların funksiyaları əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Bu müəssisələr artıq yalnız maarifləndirmə, elmi-intellektual sərvətin toplanması və qorunması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda rəqəmsal informasiya mübadiləsinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir.

Kitabxana sistemi qlobal informasiya məkanının ayrılmaz hissəsi kimi beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqda rəqəmsal platformalar vasitəsilə fəal iştirak edir. Bu isə elektron resurs mübadiləsinə, birgə məlumat bazalarının yaradılmasını və elmi informasiya axınının operativ paylaşılmasını təmin edir. Nəticədə kitabxanalar həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə informasiya əlçatanlığını genişləndirən mühüm rəqəmsal mərkəzlərə çevrilmişdir.

Kitabxanaların fəaliyyəti üçün müəyyən edilmiş ənənəvi norma və dəyərlər son illərdə formalaşan yeni sosial-mədəni tendensiyalarla müəyyən ziddiyyət təşkil edir. Bilik cəmiyyətinin formalaşması prosesində kitabxanalar cəmiyyətin mühüm sosial institutlarından biri kimi əhəmiyyətli yer tutur. Onların yerinə yetirdiyi sosial funksiyalar, cəmiyyətin inkişafındakı rolu və əsas missiyası elmi müzakirələrin daim diqqət mərkəzində olan məsələlər sırasındadır.¹³⁸ Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər kitabxana sisteminin yenilənməsi və transformasiyasına təsir göstərən əsas amillərdən biri hesab edilir. Bu proseslər qarşısında kitabxana sisteminin necə mövqə tuta-

¹³⁸ Xələfov, A.A.(2014). Müasir kitabxanaların konseptual modeli (ideya və anlayışlar). *Kitabxanaşünaslıq və informasiya*, 1(13), s.6.

https://anl.az/download/meqale/kitabxanasunasliq-informasiya/1_2014/3-22.pdf

cağı isə ümumilikdə kitabxana ictimaiyyətinin fəaliyyətindən və inkişaf istiqamətlərindən asılıdır.

Cəmiyyətin strukturunda baş verən dəyişikliklər kitabxana şəbəkəsinin roluna da təsir göstərir və onu bəşəri inkişafı əks etdirən mühüm sistem kimi səciyyələndirir. Kitabxanalar kitab və digər informasiya resurslarının toplanması, biliklərin təsnif edilməsi, elmi məlumatların sistemləşdirilməsi və insanların dünyagörüşünün formalaşdırılması funksiyalarını yerinə yetirir. Oxucu tələbatının ödənilməsi prosesində iştirak etməklə onlar mühüm sosial funksiyalar daşıyır və mədəniyyətin inkişafına töhfə verir. Sosial-mədəni institut kimi kitabxanalar insan həyatının müxtəlif sahələri ilə sıx bağlıdır. Onlar yalnız mövcud ehtiyacları ödəməklə kifayətlənmir, həm də cəmiyyətdə yeni intellektual tələbatların formalaşmasına birbaşa təsir göstərir, insanın daxili dünyasının zənginləşməsinə və ətraf aləmin daha şüurlu dərk edilməsinə xidmət edir.

Dəyişikliklərin sürətlə baş verdiyi müasir dövrdə ən önəmli məsələ kitabxananın fəaliyyət istiqamətlərini və missiyasını dəqiq müəyyənləşdirməsidir. Bu baxımdan kitabxananın missiyası, cəmiyyətin bunu tam dərk edib-etməməsindən asılı olmayaraq, obyektiv bir sosial məqsəd kimi qəbul olunur. Adətən qısa və aydın formada ifadə edilən bu missiya təşkilatın əsas hədəfini və mövcudluq fəlsəfəsini əks etdirir. Dəqiq müəyyən olunmuş missiya kitabxanaya öz prioritetlərini düzgün seçməyə, hansı istiqamətlərdə və hansı formada xidmət göstərəcəyini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxanaların ümumi missiyası mahiyyət etibarilə eyni olsa da, onun həyata keçirilməsi müxtəlif formalarda reallaşdırılır. Professor A.V.Sokolov bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, *“missiyanı düzgün müəyyənləşdirmək və onu qoruyub saxlamaq asan deyil; çünki bəzən cəlbə-*

*dici inkişaf perspektivləri təşkilatın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin bir hissəsinin itirilməsi ilə nəticələnə bilər”.*¹³⁹

Mütəxəssislərin fikrincə, kitabxananın ənənəvi missiyası – savadın, biliklərin və mədəni dəyərlərin yayılması informasiya məkanının sürətlə inkişaf etdiyi və texnoloji cəmiyyətin formalaşdığı şəraitdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əksinə, yeni dövrün tələbləri kitabxanaların funksiyalarını daha da genişləndirmiş, onların fəaliyyət sahəsini müxtəlif istiqamətlər üzrə zənginləşdirmişdir.

Bu gün artıq yalnız kitab fonduna əsaslanan klassik kitabxana modeli əvvəlki rolunu itirmişdir. İnformasiyanın yalnız çap nəşrləri vasitəsilə ötürülməsi yanaşması da müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir. Nəticədə kitabxana fəaliyyətinin ənənəvi modeli ciddi yenilənmə prosesindən keçir. Müasir dövrdə sürətlə dəyişən dünya kitabxanaların fəaliyyətində yenilənmə və transformasiya zərurəti yaradır. Bəzi tədqiqatçılar bu transformasiyanı kitabxana sistemində baş verən böhran kimi qiymətləndirərlər də, əslində, bu proses yeni inkişaf mərhələsinin formalaşması ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə mövcud sosial-mədəni mühitin tələblərinə uyğun olaraq kitabxanaların fəaliyyət prinsiplərinin yenilənməsi onların davamlı inkişafını təmin edən əsas amillərdən birinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxananın funksiyaları zaman keçdikcə aradan qalxmır, əksinə, bir çox hallarda onlar yeni məzmun qazanaraq bir-birini tamamlayır və gücləndirir. Kitabxananın yalnız kitabların saxlanıldığı depo kimi qəbul edilməsi onu müasir mədəni həyatın əsas proseslərindən kənar da qoymaq deməkdir. Bu səbəbdən kitabxanaya konservativ və yeniliklərə qapalı bir qurum kimi yanaşılması “XXI əsrdə ki-

¹³⁹ Соколов, А. В. (2002). Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. СПб.: Изд-во Михайлова, с.251.

tabxanalar kimə lazımdır?” kimi sualların yaranmasına səbəb olur.

Tanınmış alim, professor A.V.Sokolov bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, müasir informasiya cəmiyyətində bəzi insanlar kitabxanaların gələcəkdə faydalı missiya və funksiyalarını qoruyub saxlayacağına şübhə ilə yanaşırlar. Bununla belə, kitabxanaların informasiya cəmiyyətində mühüm və həyati əhəmiyyət daşıyan funksiyalar yerinə yetirməsi barədə fikirlər kifayət qədər əsaslı və məntiqli hesab olunur.

Rusiyanın bir çox aparıcı kitabxana sahəsində olan tanınmış mütəxəssisləri bu qərarla razılaşırlar. Məsələn, İ.İ.Tixomirova humanizmdən danışarkən deyir ki, “təbiətə humanist olan bütöv sosial institutların qorunub saxlanması vacibdir. O, qeyd edir: “informasiya texnologiyalarına can atmaqda humanist məqsədini hələ də itirməmiş belə qurumlara bizim bəzən bəşəriyyətin ehtiyatı adlandırılan kitabxanayı da daxil etmək haqqımız var”.¹⁴⁰

Bununla belə, sürətlə dəyişən dünya kitabxanaları ciddi transformasiya zərurəti qarşısında qoyur. Müasir sosial-mədəni şəraitdə kitabxanaların fəaliyyət prinsiplərinin yenilənməsi və rəqəmsal çağırışlara uyğunlaşdırılması, onların davamlı inkişafının və gələcək mövcudluğunun əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Müasir cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif mədəni qrupların bir arada mövcud olduğu multikultural dünya modelinin formalaşmasıdır. Azərbaycanda multikultural dəyərlərin inkişafına yönəlmiş siyasət də cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, texniki və texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında yaranan sosial-mədəni dinamikanın təbii nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Sürətlə dəyişən həyat

¹⁴⁰ İslamova, Ş.İ.(2022). Ölkələrarası qarşılıqlı mədəniyyət əlaqələrinin formalaşmasında kitabxana sisteminin təsir imkanları. *Kitabxana.az: Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal*, 1(37), s.36.

şəraiti isə həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı fərdlərin şüuruna güclü informasiya və sosial təsir göstərir.

Bundan başqa, qlobal iqtisadi qeyri-sabitlik və müxtəlif mədəni kimliklərin daşıyıcılarının eyni mühitdə birgə yaşaması müasir dövrdə bu məsələləri daha da aktuallaşdırır. Bu proses bəzən dünyanın müxtəlif regionlarında ksenofobiya və ekstremizm meyillərinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Belə mənfi tendensiyaqların qarşısının alınmasında xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət və mədəni dialoqun inkişafı mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kitabxanalar cəmiyyət üzvləri arasında sosial-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradan, informasiya mübadiləsinə və dialoqu təşviq edən vacib platforma kimi çıxış edir. Nəticədə insanlar arasında anlaşma güclənir və cəmiyyətin psixoloji və sosial mühitində müsbət dəyişikliklər baş verir.

Kitabxana mədəni dəyərlərin qorunması və ötürülməsi baxımından mühüm rol oynayan sosial-mədəni institutlardan biridir. O, şəxsiyyətin yaradıcı potensialının inkişafına stimül verir, eyni zamanda vətənpərvərlik düşüncəsinin formalaşmasına təsir göstərir. Kitabxanalar cəmiyyət üzvlərinin inkişafına təsir göstərən mühüm sosial-mədəni institutlardan biri kimi insanları ölkənin mədəni potensialı ilə tanış edir, onların məqsədyönlü fəaliyyətinə stimül verir və sosial-mədəni sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif subyektlərin əməkdaşlığı vasitəsilə sosial yenilənmə proseslərini dəstəkləyir. Bu fəaliyyət kitabxanaların cəmiyyətdə maarifçilik və intellektual inkişaf funksiyalarını daha da möhkəmləndirir. Digər sözlə desək, müasir dövrdə kitabxanalar müxtəlif mədəni icmalar, sosial qruplar və fərdlər üçün yalnız informasiya mənbəyi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bəşəriyyətin milli-mədəni irsini qoruyan və gələcək nəsillərə ötürən əhəmiyyətli bir institut rolunu da yerinə yetirir. Bu xüsusiyyət kitabxananın humanist missiyasından irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən yeni sosial-mədəni mü-

hitdə kitabxanalar cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün zəruri olan intellektual və mədəni əsasın formalaşmasına töhfə verir.

Bu baxımdan kitabxananı sosial-mədəni siyasətin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Onun əsas məqsədi sosial inkişafın mühüm istiqamətlərini, eləcə də insanların mənəvi və dəyər yönümlü qarşılıqlı münasibətlərini qorumaq və tənzimləməkdir. Nəticə etibarilə, kitabxana millətlərarası ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma mədəniyyətinin formalaşmasında iştirak edən əsas sosial institutlardan birinə çevrilir. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, sosial inkişafın qeyri-sabitliyinin əsas səbəblərindən biri cəmiyyət üzvlərinin müasir dünyada baş verən sürətli dəyişikliklərə tam uyğunlaşa bilməməsidir. Bu səbəbdən mədəni və etnik müxtəliflik şəraitində kitabxana sisteminin millətlərarası qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyətinin inkişafına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, kitabxanalar müxtəlif mədəni və etnik qrupların nümayəndələri, o cümlədən miqrantlar arasında qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına da töhfə verir.

Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlərin eyni sosial məkanda harmonik şəkildə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait formalaşır. Qloballaşma dövründə bu müəssisələrin əsas vəzifələrindən biri millətlərarası dialoqun və ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına dəstək verməkdir. Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətin başlıca məqsədləri milli kimliyin qorunması, vətənpərvərlik duyğularının gücləndirilməsi, tolerantlığın təşviqi və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşdirilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan, ölkəmizdə kitabxana şəbəkəsinin regionlar üzrə inkişaf etdirilməsi və bu sahədə ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabxanalar oxuculara xidmət göstərməklə yanaşı, həm də onların müxtəlif mədəni irs nümunələri ilə tanış olmasına münbit zəmin yaradır. Müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi isə bu mədəni dəyərlərin daha geniş kütlələrə asanlıqla çatdırılmasını təmin edir. Ən önəmlisi, məlumatların rəqəmsal üsullarla qorunması və mütəmadi olaraq yenilənməsi bu zəngin resursların itkisiz şəkildə gələcək nəsillərə ötürülməsinə və davamlı istifadəsinə imkan yaradır.

6.4. Rəqəmsal kitabxanaların vətəndaş cəmiyyəti mühitində inkişaf perspektivləri

Bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsi həyatın müxtəlif sahələrində qloballaşma prosesləri ilə xarakterizə olunur. Sosial baxımdan informasiya cəmiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması zəminində yaranır. Vətəndaş cəmiyyəti insan hüquq və azadlıqlarının, sərbəst düşüncə tərzinin, müxtəlif informasiya resurslarından açıq istifadənin və vətəndaş həmrəyliyi təmin olunduğu cəmiyyət modelidir. Təsədüfi deyil ki, aparıcı Avropa dövlətləri əvvəlcə vətəndaş cəmiyyətini müəyyən səviyyədə formalaşdırmış, daha sonra isə informasiyalasdırılmış cəmiyyətə keçid etmişlər. MDB ölkələrində isə bu iki proses paralel şəkildə, lakin daha ləng tempdə həyata keçirilir.

Cəmiyyətin informasiyalasdırılmasında mühüm rol oynayan kitabxanaların bu sahədəki beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsini genişləndirmək məqsədilə hər il Helsinkidə beynəlxalq kitabxana və informasiya konqresləri keçirilir.

Bu tədbirlərdən biri də Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə "STEYC" layihəsi çərçivəsində, 2003-cü ildə "Vətəndaş cəmiyyətində kitabxanalar və qlobal perspektivlər" mövzusunda keçirilən konfransdır. Tədbirdə kitabxanaların ictimai inkişaf, informasiya ədaləti və qlobal integrasiyadakı rolu geniş müza-

kirə edilmişdir. Xüsusilə elektron resursların və informasiya vasitələrinin qlobal miqyasda yayılması məsələlərinə toxunulan konfransda Azərbaycan ədəbiyyatının elektron nəşr nümunələri də nümayiş olunmuşdur.

Konfransda respublikamızı AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "İnformasiya və biblioqrafiya" şöbəsinin əməkdaşı Şəhla Xudiyeva təmsil etmiş və o, "Kitabxanalar və yüksək səviyyəli ümumdünya görüşləri", həmçinin "Milli yaddaş qoruyucusu olan təşkilatların — kitabxana, muzey və arxivlərin əməkdaşlığı" mövzularında məruzələrlə çıxış etmişdir.

Tədbir çərçivəsində Finlandiya kitabxanalarının tarixi inkişafı və onların cəmiyyətin informasiyalaşdırılması mərkəzlərinə çevrilməsi təcrübəsi yaxından öyrənilmişdir. Bu xüsusda, əsas 1640-cı ildə qoyulan və eyni zamanda universitet kitabxanası funksiyasını yerinə yetirən Finlandiya Milli Kitabxanası barədə geniş məlumat verilmişdir.

Hazırda kitabxananın fondu 2,6 milyon kitab və dövrü mətbuatı, 572 min mikrofilm və mikrofişi, eləcə də 2,7 milyon digər müxtəlif mühafizə sənədini özündə birləşdirir. Bu zəngin kolleksiyaya ev sahibliyi edən və oxuculara xidmət göstərən infrastruktur bir neçə binadan ibarətdir. Onlardan ən müasiri 2001-ci ildə inşa edilərək istifadəyə verilmişdir.¹⁴¹ Kitabxananın 2 milyon biblioqrafik təsvirdən ibarət məlumat bazası daxili şəbəkəyə qoşulmuş 200 kompüter vasitəsilə istifadəçilərin ixtiyarına təqdim edilmişdir.

Müəssisənin veb-səhifəsi isə il ərzində bir milyondan çox virtual oxucu tərəfindən ziyarət edilmiş və bu platforma üzərindən ümumilikdə 15 milyon sənəd-informasiya resursundan istifadə olunmuşdur. Finlandiyanın ən möhtəşəm kitabxanalarından biri də Parlament Kitabxanasıdır. Bu müəssisənin

¹⁴¹ Əliyeva, Z., İslamova, Ş. (2009). Vətəndaş cəmiyyətində kitabxanalar və qlobal perspektivlər. *Kitabxana.az: Elmi-nəzəri və təcrübi jurnal*, 1(04), s.19.

strukturunun və xidmət sahələrinin müasir informasiya texnologiyaları əsasında necə formalaşdırılması barədə məlumatı Parlament Kitabxanasının şöbə müdiri Timo Turca ilə yanaşı, Kanqas Sinnika, Karhula Paivikki və Lena Karclainen təqdim etmişlər. Seminarda, həmçinin Espoo şəhərinin Loaksolahti kitabxanasının direktoru Leena Krenzerin, Selo kütləvi kitabxanasının müdiri Lisa Savolainenin, Helsinki İncəsənət Universiteti, Pop-Caz Universiteti və Politexnik İnstitutunun İncəsənət və Mədəniyyət Resursları Studiyası bazasında fəaliyyət göstərən "Aralis" kitabxanasının direktoru Marika Sarvilahtinin, eləcə də Kari Vantenin təqdimatları dinlənilmişdir.

Konqresin təntənəli açılış mərasimi Finlandiya parlamentinin binasında keçirilmiş, tədbirdə Parlament Kitabxanasının direktoru Tuula Laaksovirta geniş məruzə və təqdimatlarla çıxış etmişdir. Müşavirədə Almaniya, ABŞ, Latviya, Estoniya, Gürcüstan, Namibiya, Hindistan, Macarıstan və digər ölkələrin kitabxana və assosiasiya nümayəndələri iştirak etmişdilər. Tədbir çərçivəsində AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, filologiya elmləri doktoru, dosent Ə.Əfəndiyevin müəllifi olduğu «Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fondu» adlı CD (kompakt disk) təqdim olunmuş, həmçinin ölkəmizə dair nəşrlər və bukletlər sərgidə nümayiş etdirilərək Finlandiya Parlament Kitabxanasına hədiyyə edilmişdir. Nümayəndələrin çıxışlarında kitabxana-informasiya sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər, mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və maliyyələşdirmə imkanları ilə bağlı ətraflı məlumat verilmişdir. Xüsusilə vurğulanmışdır ki, kitabxana assosiasiyaları bu müəssisələrin statusunun möhkəmlənməsində, kitabxanaçı əməyinin dəyərləndirilməsində və cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Findandiya Parlament binasının geniş salonuna Azərbaycan musiqisinin xoş sədaları altında geniş formatlı ekranda Azərbaycanımızın xəritəsi, «Azeribooks»un səhifələrindən

Nizaminin, Füzulinin və başqa klassiklərimizin əsərlərindən verilmiş səhifələri nümayiş etdirilmişdir. Azərbaycanın ilk konservasiya nümunəsi idi. Qonşu respublikalardan olan nümayəndələrin marağına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, UNESCO-nun 2003-cü ilin oktyabrında keçirilmiş 32-ci Baş Konfransında “Rəqəmsallaşdırılmış mədəni irsin mühafizəsi haqqında Xartiya” qəbul edilmişdir. Bu sənədin müddəalarına əsasən kitabxana, arxiv və muzeylərin informasiyalasdırma sahəsindəki missiyaları bir-birinə yaxınlaşaraq kəşişir. Nəticədə onların qarşısında vahid vəzifə – mədəni sərvətin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi vəzifəsi formalaşır. Məhz bu vəzifənin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün regional mühafizə və konservasiya mərkəzlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac yaranır.

Azərbaycanda da bu istiqamətdə müəyyən əsaslı işlər görülmüşdür. Yeniyetmələr üçün F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında müvafiq tədris bazası yaradılmış, mühafizə və konservasiya məsələlərinə dair International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) nəşrləri, həmçinin bir sıra metodiki sənədlər, dövlətlərarası standartlar Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Hazırda Azərbaycanda kitabxana, arxiv və muzey sənədlərinin mühafizəsi və konservasiyası üzrə xüsusi mərkəzin təsis edilməsi üçün zəruri zəmin formalaşmış, bu məqsədlə hazırlanmış layihə donor təşkilatlara təqdim olunmaq üçün tam hazır vəziyyətdə gətirilmişdir. Həyata keçirilən danışıqlar zamanı Cənubi Qafqaz regionu üzrə İFLA-nın (Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və İnstitutları Federasiyası) regional koordinasiya mərkəzinin neytral zona kimi Gürcüstanda yerləşdirilməsi Gürcüstan Kitabxana Assosiasiyasının prezidenti tərəfindən təklif edilsə də respublikamızda bu tipli bir mərkəzin hər hansı aparıcı kitabxananın nəzdində yaradılması zəruri və aktual bir məsələ olaraq qalmaqdadır.

Müşavirədən sonra Finlandiyanın bir sıra kitabxanalarına edilən səfər zamanı kitabxanaların yüksək səviyyədə texniki təminatı, binaların xarici və daxili dizaynının müasirliyi, kitabxana fondlarının oxucuların birbaşa istifadəsi üçün açıq olması, ən başlıcası isə kitabxanalara göstərilən qayğı və diqqət böyük maraq doğurmuşdur. Kitabxanaların belə səviyyədə inkişafı hər bir ölkənin mədəniyyətinin və ictimai inkişafının mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu cür nailiyyətlərin əldə olunması, ilk növbədə, yüksək ixtisaslı kadr potensialının formalaşdırılması və onların düzgün yerləşdirilməsi, mövcud imkanlardan məqsədyönlü və səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Kitabxanalar mədəniyyətin informasiyalaşdırılması mərkəzlərinə çevrilməli, həmçinin elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində informasiya mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Bu genişmiqyaslı missiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün müvafiq fəaliyyət yönümlü milli komitənin təsis edilməsi məqsədəuyğundur. Strateji bir orqan kimi fəaliyyət göstərəcək bu komitə tərəfdaşların seçilməsində müstəqil olmalı və sözügedən sahədə katalizator rolunu oynamalıdır. Eyni zamanda qurum tədqiqat xarakterli proqramların hazırlanmasına təşəbbüs göstərməli, prosesdə maraqlı tərəfləri müəyyənləşdirərək onların fəaliyyətini əlaqələndirməyi və effektiv əməkdaşlıq mühitini formalaşdırmağı bacarmalıdır. Belə bir qurumun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün internetdə mövcud olan müvafiq beynəlxalq resurslardan və təcrübələrdən istifadə etmək, onların tövsiyələrindən bəhrələnmək mümkündür. Bu baxımdan, Rusiyada bu sahədə müəyyən qabaqcıl təcrübə mövcuddur. Rusiya Federasiyasının Mədəniyyət Nazirliyi müvafiq Milli Komitənin ilkin fəaliyyətinə və onun təşkilati proseslərinə himayədarlıq edir. Eyni zamanda sözügedən komitə digər dövlət qurumları və nazirliklər tərəfindən də yaxından dəstəklənir.

Kitabxana fəaliyyətinin səmərəli təşkili və davamlı inkişafı üçün aşağıdakı fundamental şərtlərin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

➤ Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;

➤ İnkişaf strategiyasının hazırlanması və uğurla həyata keçirilməsi;

➤ Kitabxana şəbəkəsinin müasir çağırışlara uyğun qurulması və genişləndirilməsi.

Bu istiqamətdə görülmə işlər və gələcək fəaliyyət aşağıdakı konseptual devizlərə əsaslanmalıdır:

• “İnformasiyalasdırılmış cəmiyyət insanın insan tərəfindən maarifləndirilməsi deməkdir”

• “Bizim informasiya və bizdən informasiya”

• “Kitabxanalar dəyişərsə, cəmiyyət dəyişər”

Kitabxana fəaliyyətinin müasir inkişafı üçün bir sıra mühüm istiqamətlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

➤ İnformasiyanın idarə olunması sahəsində yeni yanaşmaların tətbiqi, müasir avadanlıqlardan istifadə, yeni düşüncə tərzinin və xidmət növlərinin formalaşdırılması;

➤ Kitabxanaların yalnız öz əməkdaşlarının deyil, həm də istifadəçilərin informasiya savadlılığının artırılması istiqamətində maarifləndirici fəaliyyət göstərməsi;

➤ Region kitabxanalarının vahid şəbəkəsini əhatə edən portalın yaradılması və respublika üzrə sənədlərin elektron mübadilə sisteminin proqramlaşdırılması;

➤ Regional və əyalət kitabxanalarının inkişafını təmin etmək məqsədilə müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi proqramların hazırlanması;

➤ Azərbaycanın beynəlxalq informasiya məkanında daha geniş tanınması üçün kitabxanaların muzey və arxivlərlə əməkdaşlıq etməsi, vizual və informasiya yönümlü internet saytlarının yaradılması;

➤ Mütaliənin təşviqi məqsədilə kitabxanaların bütün istifadəçilər üçün açıq və əlçatan olması;

➤ Kitabxanalar arasında dialoqu və əməkdaşlığı təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən ümumi strategiyanın hazırlanması və hər bir kitabxananın bu strategiyanın həyata keçirilməsində iştirak etməsi.

Helsinki şəhərində keçirilmiş beynəlxalq kitabxana tədbirləri sırasında Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və İnstitutları Federasiyasının (IFLA) 2012-ci ildə təşkil etdiyi "Dünya Kitabxana və İnformasiya Konqresi" (World Library and Information Congress) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya kitabxana ictimaiyyəti üçün mühüm platformaya çevrilən bu konqresdə demokratik cəmiyyətin inkişafında kitabxanaların rolu, informasiyaya çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və global əməkdaşlıq məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur.

Bundan əlavə, Helsinkidə keçirilən ənənəvi beynəlxalq tədbirlər də kitabxanaların vətəndaş cəmiyyətindəki statusunu ön plana çıxarmışdır. Bu qəbildən olan "Nordic Libraries Annual 2022" konfransı 2–3 noyabr tarixlərində Helsinki Mərkəzi Kitabxanasında (Oodi) baş tutmuşdur. "Savadlılıq, Kitabxanalar və Vətəndaş Cəmiyyəti" mövzusuna həsr olunan bu tədbirdə oxu savadlılığının artırılması və ictimai iştirakçılığın gücləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Eyni seriyadan olan "Nordic Libraries Annual 2025" konfransı isə 29–30 oktyabr 2025-ci ildə "Kitabxanalar və Polarizasiya" mövzusunda təşkil edilmişdir. Həmin tədbir çərçivəsində cəmiyyətin müxtəlif sosial qrupları arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi, sosial integrasiyanın gücləndirilməsi və bu proseslərdə kitabxanaların rolu barədə mühüm layihə və təqdimatlar müzakirə olunmuşdur.

Bu formatlı beynəlxalq tədbirlər təkcə kitabxana mütəxəssisləri üçün deyil, həm də vətəndaş cəmiyyəti qurumları, universitetlər və digər ictimai təşkilatlar arasında effektiv əməkdaşlıq

mühiti yaradır. Ümumiyyətlə, keçirilən beynəlxalq konfranslar və simpoziumlar vətəndaş cəmiyyəti kontekstində aşağıdakı strateji istiqamətlər üzrə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- ❖ Demokratiyanın inkişafı və vətəndaş iştirakçılığının təşviqi;
- ❖ Oxu savadlılığının artırılması və informasiya əldə etmə hüququnun təmini;
- ❖ Rəqəmsal transformasiya və innovasiyaların tətbiqi;
- ❖ Kitabxanaların sosial faydalılığı və inklüzivlik rolu;
- ❖ Elmi tədqiqatlar, təhsil və qlobal əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Yekunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı prosesində kitabxanalar təkcə sırası informasiya mərkəzi deyil, həm də milli-mənəvi kimliyin qorunmasında və ölkəmizin global elmi-mədəni mühitə inteqrasiyasında fundamental rol oynayan strateji təsisatdır.

VII FƏSİL

**DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ
KİTABXANA- İNFORMASIYA
SİSTEMLƏRİNİN RƏQƏMSAL
TRANSFORMASIYASI**

7.1. Xarici ölkələrdə rəqəmsal kitabxana infrastrukturunun təşkili

Xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal kitabxana infrastrukturunun təşkili təhsil və elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı universitet kitabxanalarının fəaliyyət prinsipini dəyişdirmiş, ənənəvi kitabxana modellərinin yerini rəqəmsal resurslara əsaslanan müasir sistemlər tutmuşdur. Bu yanaşma istifadəçilərə elektron kitablar, elmi məqalələr, məlumat bazaları və digər akademik resurslara məsafədən operativ çıxış imkanı yaradır. Bir çox xarici universitetlərdə rəqəmsal kitabxana infrastrukturunu vahid informasiya sistemləri əsasında təşkil edilir. Bu sistemlər kitabxana fondlarının elektron kataloqlaşdırılması, rəqəmsal arxivlərin yaradılması, açıq elmi resurslara inteqrasiya və istifadəçi xidmətlərinin avtomatlaşdırılması kimi funksiyaları əhatə edir. Belə infrastruktur həm tələbələrin, həm də tədqiqatçıların informasiya resurslarından daha sürətli və səmərəli istifadə etməsinə şərait yaradır.

Rəqəmsal kitabxanaların inkişafı universitetlərin iqtisadi və akademik göstəricilərinə də müsbət təsir göstərir. Elektron resurslara mərkəzləşdirilmiş çıxış çap materiallarına çəkilən xərcləri azaltmaqla yanaşı, məlumatın əldə olunma müddətini də minimuma endirir. Eyni zamanda yüksək keyfiyyətli rəqəmsal kitabxana xidmətləri universitetlərin beynəlxalq nüfuzunun artmasına və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə töhfə verir.

Xarici ölkələrin təcrübəsində kitabxanalar yalnız informasiya təminatçısı deyil, həm də rəqəmsal öyrənmə və əməkdaşlıq mühiti kimi fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlə kitabxanalarda müasir texnoloji avadanlıqlar, multimedia resursları, elektron tədris platformaları və interaktiv öyrənmə zonaları

yaradılır. Belə yanaşma tələbələrin fərdi və kollektiv şəkildə öyrənmə imkanlarını genişləndirir, universitetlərin innovativ təhsil modelinə uyğunlaşmasını təmin edir.

Arxivlərin rəqəmsallaşdırılmasının geniş yayılması nəticəsində bu gün dünyada yüz minlərlə onlayn kitabxana fəaliyyət göstərir və onların bir qismi beynəlxalq səviyyədə tanınır. Bu rəqəmsal kitabxanalar əvəzolunmaz informasiya və istinad mənbəyi hesab olunur. Xüsusilə fiziki formada əldə edilməsi çətin olan kitabların, əlyazmaların, xəritələrin, filmlərin və audiokitabların elektron şəkildə təqdim olunması onların əhəmiyyətini daha da artırır. Müasir dövrdə geniş istifadə olunan rəqəmsal kitabxanalardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

 World Digital Library(Dünya Rəqəmsal Kitabxanası) – çoxdillli formatda əlyazmalar, nadir kitablar, xəritələr, filmlər və digər tarixi materialları təqdim edən beynəlxalq rəqəmsal kitabxanadır.

 Universal Digital Library(Universal Rəqəmsal Kitabxana) – bir milyondan artıq kitab fondunu özündə birləşdirən geniş elektron resurs bazasıdır.

 Project Gutenberg(Qutenberq layihəsi) – oxumaq və yükləmək üçün on minlərlə elektron kitab təqdim edən ən məşhur açıq rəqəmsal kitabxanalardan biridir.

 Bartleby – bədii ədəbiyyat, poeziya və akademik mənbələri əhatə edən geniş elektron kitab kolleksiyasına malikdir.

 İbiblio – elektron kitablar, jurnallar, proqram təminatı, musiqi və radio materiallarını istifadəçilərə təqdim edir.

 Google Books – milyonlarla kitabın onlayn oxunması, yüklənməsi və əldə olunması imkanını yaradan rəqəmsal kitab platformasıdır.

 Internet Archive – elektron kitabların və audiokitabların pulsuz istifadəsini təmin edən ən böyük rəqəmsal arxivlərdən biridir.

 Open Library – klassik ədəbiyyat nümunələri daxil olmaqla bir milyondan çox elektron kitabı istifadəçilərə təqdim edir.¹⁴²

2009-cu ildə fəaliyyətə başlayan Dünya Rəqəmsal Kitabxanası (WDL) ABŞ Konqres Kitabxanasının layihəsi olaraq YUNESKO-nun dəstəyi, eləcə də dünya miqyasında müxtəlif kitabxana, arxiv, muzey, təhsil müəssisələri və beynəlxalq təşkilatların töhfələri əsasında qurulmuşdur. DRK bəşəriyyətin ən dəyərli mədəni irs nümunələrinə çıxışı asanlaşdırmaqla elmi kəşfiyyat, tədqiqat və öyrənmə proseslərini dəstəkləyir, eyni zamanda bu irsin qorunub saxlanılmasına və qlobal miqyasda paylaşılmasına xidmət edir.

Platformadakı resurslar mədəni-tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, bütün ölkə və mədəniyyətlərin müxtəlif dövrlərdə əldə etdikləri nailiyyətləri obyektiv əks etdirəcək şəkildə seçilir. DRK tərəfindən toplanan materiallar sırasına nadir mədəniyyət xəzinələri, kitablar, əlyazmalar, xəritələr, dövrü mətbuat nümunələri, çap məhsulları, fotosəkillər, səs yazıları və filmlər kimi mühüm tarixi sənədlər daxildir.

Konqres Kitabxanasındakı komanda daha sonra 2009-cu ilin aprelində YUNESKO-da istifadəyə verilmiş DRK-nın ictimai, onlayn versiyasını hazırladı. İyirmi altı qurum saytın təqdimat versiyasına məzmun verdi. Başlanğıc tərəfdaşlarına Braziliya, Çin, Misir, Meksika, Rusiya, Fransa, İsveç, Uqanda, ABŞ və dünyanın digər yerlərində milli kitabxanalar və mədəniyyət təşkilatları daxildir. 10 ildən artıq fəaliyyətdən sonra, 2021-ci ildə Konqres Kitabxanası Dünya Rəqəmsal Ki-

¹⁴² İslamova, Ş.İ.(2025). Elmin və təhsilin informasiya təminatının təşkili: Monoqrafiya, s.140.

<https://back.economics.org.az/uploads/media/SEFEQ%20SON.pdf>

tabxanasının (WDL) qlobal mədəniyyət xəzinələri kolleksiyasını daimi əlçatan etmək məqsədilə öz əsas veb-saytına köçürdü. WDL-in orijinal saytı isə ilkin görünüşü və interfeysi qorunmaqla Konqres Kitabxanasının Veb Arxivi tərəfindən mühafizə olunur.¹⁴³ Kitabxananın əsas internet saytında yer alan kolleksiya, yüzlərlə təşkilatın töhfələri sayəsində dünya mədəniyyətlərinin müxtəlifliyini əks etdirən zəngin və qiymətli bir mənbədir. Dünya Rəqəmsal Kitabxanası qlobal mədəni irs nümunələrini hər kəs üçün əlçatan edən beynəlxalq təşəbbüsdür. Layihə çərçivəsində dünyanın müxtəlif bölgələrindən — o cümlədən Avropa, Şimali və Latın Amerikas, Asiya, Yaxın Şərq, Afrika və postsovet məkanından olan 160-dan artıq kitabxana və tərəfdaş qurum birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu əməkdaşlıq sayəsində platformanın bazasına 19 minə yaxın unikal əlyazma, qədim kitab, tarixi foto, audiod yazı və digər qiymətli çap materialları daxil edilmişdir.¹⁴⁴ Dünya Rəqəmsal Kitabxanası qarşısına aşağıdakı əsas vəzifələri qoyur:

- ❖ Mədəniyyətlərarası dialoqu və beynəlxalq həmrəyliyi dəstəkləmək;
- ❖ Qlobal şəbəkədə mövcud olan mədəni sərvətlərin çeşidini və miqyasını artırmaq;
- ❖ Tədqiqatçılar, elm adamları və pedaqoqlar üçün etibarlı istinad bazası yaratmaq;
- ❖ Tərəfdaş qurumların imkanlarını genişləndirməklə yerli və qlobal miqyasda rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmağa kömək etmək.

Universal Rəqəmsal Kitabxana yaradıcı potensialı inkişaf etdirməklə yanaşı, bəşəriyyətin topladığı bütün bilik baza-

¹⁴³ World Digital Library(2009).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000181091>

¹⁴⁴ Planning a More Inclusive and Sustainable World Digital Library.

<https://cultureincrisis.org/projects/planning-a-more-inclusive-and-sustainable-world-digital-library>

sına heç bir məhdudiyyət qoymadan sərbəst və rahat şəkildə çıxış əldə etməyi təmin edən qlobal rəqəmsal mühit formalaşdırmağı hədəfləyir. Bu missiyanın həyata keçirilməsində ilk addım kimi internet üzərindən hər kəsin sərbəst istifadə edə biləcəyi, bir milyon kitabdan ibarət, pulsuz oxunan və axtarışa açıq bir kolleksiyaya malik URK-nın (Universal Rəqəmsal Kitabxananın) yaradılması təklif edilmişdir. İlk hədəflərə görə, 10 il ərzində bu kolleksiyanın 10 milyon kitaba çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Nəticədə, milliyyətdən və sosial-iqtisadi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, dünyanın hər yerindən hər kəs üçün 24/7 (fasiləsiz) əlçatan olan unikal bir resurs mənbəyi yaradıldı.

Universal Rəqəmsal Kitabxananın məqsədlərindən biri OCR (optik xarakter tanıma) texnologiyaları əsasında tam mətnin indeksləşdirilməsi və axtarışı üçün dəstək verməkdir. Onlayn axtarışın mövcudluğu istifadəçilərə müvafiq məlumatları tez və etibarlı şəkildə tapmağa imkan verir, beləliklə, tələbələrin tədqiqat işlərində uğurlarını artırır. Bu 24x7 resurs həm də məşin tərcüməsi, ümumiləşdirmə, ağıllı indeksləşdirmə və məlumat axtarışı kimi sahələrdə dil emalı tədqiqatları üçün çox əhəmiyyətlidir.

Məlumatların bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etmək məqsədilə Universal Rəqəmsal Kitabxana qlobal miqyasda bir neçə regional mərkəzdə fəaliyyət göstərir. Sistemin davamlılığını təmin etmək üçün müxtəlif idarəetmə modelləri araşdırılır, materialların axtarışı, yönləndirilməsi və istifadəsini optimallaşdırmaq üçün yararlılıq tədqiqatları aparılır. Bundan əlavə, resursların effektiv naviqasiyası və idarə olunması üçün müvafiq metadata sisteminin qurulması nəzərdə tutulur.

Layihənin əsas uzunmüddətli hədəfi dünyadakı bütün kitabların rəqəmsal formatda arxivləşdirilməsidir. İlk mərhələdə bu miqyasda bir işin qeyri-mümkün olduğu və yüzlərlə il çəkə biləcəyi düşünülə də, prosesin icra oluna biləcəyini sü-

but etmək üçün ilk addım olaraq 1 milyon kitabın (bəşər tarixində nəşr olunmuş bütün kitabların təxminən 1%-dən az hissəsinin) rəqəmsallaşdırılması öhdəliyi götürülmüş və bu hədəfə 2006–2007-ci illərdə nail olunmuşdur. Qlobal miqyasda müəyyən edilmiş strateji məqsədlərə çatmaq üçün hazırda dünyanın fərqli regionlarında fəaliyyət göstərən 50 skan mərkəzində rəqəmsallaşdırma prosesi davam etdirilir. Bu fundamental layihə, dünyanın əksər ölkələrində təhsil və tədqiqat metodologiyasını kökündən dəyişmək potensialına malikdir.

Universal Rəqəmsal Kitabxananın ilk fundamental təşəbbüsü “Million Book Digital Library” (Bir Milyon Kitab Layihəsi) olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, tipik bir ümumtəhsil məktəbinin kitabxanasında 30 000 cildədən az resurs mövcuddur və dünyadakı kitabxanaların əksəriyyətinin fondu bir milyon cildə çatmır. Hətta OCLC-nin “WorldCat” kataloqunda indeksləşdirilmiş unikal adların ümumi sayı təxminən 48 milyon təşkil edir. Bu baxımdan, bir milyon rəqəmsal kitabdan ibarət fond əksər ali təhsil müəssisələrinin resurslarını üstələyir, bir çox universitet kitabxanalarının fonduna bərabərdir və bəşəriyyətin mövcud çap irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edir.

Rəqəmsal kitabxanaçılıq tarixində ilk mühüm təşəbbüs 1971-ci ildə ABŞ-da başlayan “Project Gutenberg” (Qutenberg layihəsi) Banisi Maykl Hart (1947–2011) bu ideyanı İllinoys Universitetində təhsil alarkən irəli sürmüş, Xerox Sigma V kompüterinə çıxış əldə etdikdən sonra isə ABŞ Müstəqillik Bəyannaməsini rəqəmsal mətnə çevirərək ilk eksperimentini həyata keçirmişdir.¹⁴⁵ İlk olaraq yalnız ingilis dilində formalaşan kolleksiya sonradan fransız, alman, rus, sanskrit və digər

¹⁴⁵ Project Gutenberg. (n.d.). History and philosophy of Project Gutenberg. Retrieved September 15, 2025.

https://www.gutenberg.org/about/background/history_and_philosophy.html

dillərdəki əsərlərlə zənginləşmişdir. Layihə çərçivəsində rəqəmsallaşdırılan əsərlər bir çox hallarda 2005-ci ildə yaradılmış, könüllü prinsipi ilə fəaliyyət göstərən LibriVox audiokitab layihəsi tərəfindən səsli kitabların hazırlanması üçün də istifadə edilir. Layihənin təqdim etdiyi zəngin arxiv ABŞ-ın müəllif hüquqları qanunvericiliyinə əsaslanır. Belə ki, 1923-cü ilə qədər nəşr olunan bütün əsərlər artıq ictimai mülkiyyət sayılır, 1923–1977-ci illər arasında işıq üzü görən materiallar nəşrdən sonra 95 il, müasir əsərlər isə müəllifin ölümündən 70 il (korporativ əsərlərdə nəşrdən 95 il) sonra sərbəst istifadəyə açıq elan edilir.

Qlobal rəqəmsal kitabxanaçılığın fundamental inkişaf mərhələsi 1990-cı illərdə internetin kütləviləşməsi ilə paralel olaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələr sayəsində sürətlənmişdir. İnformasiya texnologiyalarının təkamülü fondu sənədləşdirilmiş elmi və mədəni irsin rəqəmsallaşdırılması prosesini labüd etmiş, bir çox universal və ali təhsil müəssisələrinin kitabxanalarını rəqəmsal transformasiyaya sövq etmişdir. Bu sahədə tətbiq olunan ilk uğurlu platformalardan biri ABŞ Konqres Kitabxanasının təşəbbüsü ilə qurulmuşdur.

ABŞ Konqres Kitabxanası tərəfindən 1990-cı ildə əsas qoyulan "American Memory" layihəsi, milli tarix və mədəniyyətə dair ilkin mənbələrin rəqəmsal mühitə integrasiyası istiqamətində atılmış ilk böyük addımdır.¹⁴⁶ Bu layihə çərçivəsində fotoşəkillər, nadir əlyazmalar, audio və video sənədlərdən ibarət multimediyaya xarakterli geniş rəqəmsal fond formalaşdırılaraq istifadəçilərin sərbəst girişinə verilmişdir. İnkişafının növbəti mərhələsində — 2002-ci ildə platformanın kontenti fundamental şəkildə şaxələndirilmiş, resursların spektrinin genişlən-

¹⁴⁶ Library of Congress (2002). *American Memory. Mission and History.* - <https://memory.loc.gov/ammem/>

dirilməsi nəticəsində sistem qlobal miqyaslı ən əhəmiyyətli rə-qəmsal tarixi arxivlərdən birinə çevrilmişdir.¹⁴⁷

Dünya üzrə yüzlərlə, sonradan isə minlərlə könüllünün cəlb olunması ilə layihənin miqyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Könüllülük hərəkətinin genişlənməsi ilə paralel olaraq, Maykl Hart rəqəmsal platformanın infrastruktur xərclərini qarşılamaq məqsədilə fondların cəlb edilməsi də daxil ol-maqla, layihənin strateji idarəçiliyini formalaşdırmışdır. Müəl-liflik hüququ müddəti başa çatmış və ictimai mülkiyyət (public domain) statusu qazanmış əsərlərin skan edilməsi və rəqəmsal mətn formasına (transkripsiya) salınması prosesi onilliklər üz-rə ciddi artım tempi nümayiş etdirmişdir. Layihənin rəsmi he-sabatlarına əsasən, elektron resurs bazasının tarixi inkişaf xro-nologiyası aşağıdakı kimidir:¹⁴⁸

- **1997-ci il:** 1000 elektron kitab;
- **2003-cü il:** 10000 elektron kitab;
- **2006-cı il:** 20000 elektron kitab;
- **2011-ci il:** 40000 elektron kitab;
- **2022-ci il:** 60000 elektron kitab.

Platformanın son illərdəki fəaliyyət coğrafiyası və rə-qəmsallaşdırma sürəti təhlil edildikdə artım dinamikasının sta-bil qaldığı müşahidə olunur. Belə ki, aparılan davamlı mətni optimallaşdırma və yeni tərəfdaşlıq layihələri sayəsində uni-versal arxivdəki pulsuz və açıq mənbəli əsərlərin ümumi sayı 70000-lik həddi aşmışdır.

İlkin mərhələdə rəqəmsallaşdırılan intellektual mülkiy-yətin mütləq əksəriyyəti ingilisdilli ədəbiyyatı əhatə etsə də,

¹⁴⁷ Library of Congress (2002). American Memory. *Building the National Digital Library*. <https://memory.loc.gov/ammem/>

¹⁴⁸ The History and Philosophy of Project Gutenberg, by Michael Hart(1992). https://www.gutenberg.org/about/background/history_and_philosophy.html

platformanın qloballaşma strategiyası tezliklə onun linqvistik strukturuna da təsir göstərmişdir. 1997-ci ildən etibarən kolleksiyanın dil spektrinin genişləndirilməsi qərara alınmış və fərqli dillərdəki mədəni-tarixi resursların sistemli şəkildə universal arxivə integrasiyasına başlanılmışdır. Bu addım rəqəmsal kitabxananın beynəlxalq statusunu gücləndirməklə yanaşı, qeyri-ingilisdilli tədqiqatçılar üçün də universal açıq çıxış mühiti yaratmışdır. "Qutenberq" layihəsindəki linqvistik diversifikasiyadan sonra rəqəmsal kitabxanaçılıq sahəsində fərqli xidmət modellərinin formalaşması prosesi sürətlənmişdir. Bu kontekstdə, yalnız klassik mənada kitab arxivləşdirməklə məhdudlaşmayan, mətn analitikası və redaktə funksiyalarını ön plana çıxaran ixtisaslaşmış rəqəmsal platformalar meydana gəlməyə başlamışdır. Bu tip konseptual yanaşmanın ilkin və ən diqqətçəkən nümunələrindən biri Bartleby layihəsidir. Təməli hələ 1853-cü ildə qoyulmuş tarixi bir nəşriyyat ənənəsinə əsaslanan Bartleby müasir rəqəmsal məkanda klassik kitabxana funksiyasından ziyada, mətnlərin elmi redaktəsi, strukturlaşdırılması və sistemləşdirilməsi mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir.

Platforma rəqəmsal kitabxana resurslarını birbaşa akademik yazı və redaktə alətləri ilə sintez edərək, tədqiqatçılar və tələbələr üçün unikal bir virtual iş mühiti təklif edir. Adı çəkilən platforma təhsil alanlara müxtəlif dərslük tapşırıqlarının addım-addım həll alqoritmlərini, zəngin sorğu-cavab arxivini, eləcə də təlim tapşırıqlarının icrası zamanı sahə mütəxəssisləri tərəfindən fasiləsiz (24/7) operativ konsultasiya dəstəyini təmin edir. "*Bartleby*" resursunun konseptual xətti istifadəçilərə sadəcə yekun cavabları ötürməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda onların qiymətləndirmə və imtahan mərhələlərində mürəkkəb məsələləri müstəqil şəkildə təhlil edib həlletmə kompetensiyalarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

Sistem həmçinin orfoqrafik və qrammatik təhlil, plagiatın aşkarlanması, eləcə də akademik istinadların (sitatların) düzgün tərtibi funksiyalarına malikdir. Bu imkanlar mətnlərdəki xətalərin vaxtında müəyyən edilməsinə, yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə və tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin akademik standartlar səviyyəsinə qaldırılmasına xidmət edir. Bartleby kimi akademik mətn analitikası və redaktə xidmətləri təklif edən rəqəmsal mühitlərin inkişafı, sahənin təkcə yazılı sənədlərlə deyil, multimediya və proqram təminatı kimi fərqli formatlarla da zənginləşməsinə yol açmışdır. Bu inteqrasiya, kitabxanaçılıq elmində daha genişmiqyaslı və fərqli kontent növlərini bir araya gətirən universal şəbəkələrin yaranmasını şərtləndirmişdir. Müxtəlif rəqəmsal resursları vahid platformada sintez edən bu cür fundamental təşəbbüslərin ilkin və ən uğurlu nümunələrindən biri məhz ibiblio layihəsidir.

İlk rəqəmsal kitabxana sistemlərinin formalaşmasında mühüm rolunu oynayan bu platforma ənənəvi elektron kitab arxivləri ilə məhdudlaşmayaraq, qeyri-kommersiya qurumlarının elmi resurslarını, radiostansiyaların audio yayımlarını və açıq mənbəli proqram təminatlarını əhatə edən 2500-dən çox müstəqil saytın kolleksiyasını özündə cəmləşdirir. Layihə heterogen (müxtəlif tipli) resursları sadəcə mərkəzləşdirməklə qalmır, həm də qlobal şəbəkədə kitabxana işi və informasiya menecmenti ilə bağlı fəaliyyət göstərən fərqli veb-platformaların materiallarını vahid, sistemli bir strukturda birləşdirir.

Tarixi inkişaf prosesində fərqli dövrlərdə SunSITE.unc.edu və MetaLab.unc.edu adları ilə fəaliyyət göstərmiş bu rəqəmsal fond proqram təminatı, musiqi, ədəbiyyat, incəsənət, tarix, elmi tədqiqatlar, siyasət və kultologiya sahələri üzrə zəngin resurs bazasına malikdir. Qeyd olunan ilkin platformalar (SunSITE və Metalab) Şimali Karolina Universitetini (UNC) qlobal internet məkanında rəqəmsal informasiya idarə-

çiliyi üzrə ən tanınmış və aparıcı mərkəzlərdən birinə çevirmişdir.

"İnternet kitabxanaçılığı" konsepsiyasının bariz nümunəsi olan ibiblio Şimali Karolina Universitetinin (Chapel Hill) İnformasiya və Kitabxana Elmləri Məktəbi ilə Jurnalistika və Kütləvi Kommunikasiyalar Məktəbinin müştərək rəqəmsal layihəsidir. Bu rəqəmsal arxivin idarə edilməsində İctimai Sahə Mərkəzi (Center for the Public Domain), IBM və SourceForge kimi texnoloji tərəfdaşlar yaxından iştirak edir. Platformanın əsas yeniliklərindən biri rəqəmsal audio yayımlara yer ayırmasıdır. Belə ki, 1994-cü ilin noyabrında Şimali Karolina universitet tələbələrinin idarə etdiyi WXYC radiostansiyasının yayımı məhz bu infrastruktur vasitəsilə ötürülmüş və tarixdə ilk internet radio axını (strim) kimi qeydə alınmışdır. Hazırda Açıq Kitabxana (Open Library) və Açıq Məzmun Alyansının (Open Content Alliance) üzvü olan ibiblio (tələffüzü: *ay-biblio*), www.ibiblio.org ünvanı üzərindən qlobal istifadəçilərə rəqəmsal materiallara birbaşa və operativ çıxış imkanı təklif edir.

Google Kitablar(Google Books) layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən kütləvi skanetmə prosesi, zamanla qlobal miqyaslı akademik tədqiqat şəbəkəsinin əsas qovşaqlarının formalaşmasına təkan vermişdir. Əldə olunmuş tərəfdaşlıq sazişlərinə əsasən, Google rəqəmsallaşdırdığı materialların elektron nüsxələrini mühafizə və daxili istifadə məqsədilə müvafiq kitabxanalara təqdim etmişdir. Bu rəqəmsal nüsxələr sonradan HathiTrust Rəqəmsal Kitabxanasının təsis edilməsi üçün fundamental baza rolunu oynamışdır.

Miçigan Universitetinin təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə yaradılan bu genişmiqyaslı assosiasiya hazırda 128 elmi mərkəzi ortaq şəbəkədə birləşdirir. Qurumun icraçı direktoru Mayk Ferlou (Mike Furlough) bildirir ki, platformanın ümumi arxivində 15,7 milyondan artıq kitab və müxtəlif dövrü nəşr cildlə-

ri mövcuddur və bunların 1 milyonunu ictimai mülkiyyətə aid materiallar təşkil edir. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən, ümumilikdə təqribən 25 milyon kitab rəqəmsal formata keçirilmiş, lakin bu tarixdən etibarən işlərin sürəti əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir.¹⁴⁹

On ildən artıqdır ki, Google Kitablar layihəsi çap nəşrlərindəki intellektual və bədii irsi sadə axtarış sorğuları vasitəsilə qlobal miqyasda əlçatan etmək strategiyasını uğurla icra edir. Şirkət qlobal informasiya mühitini dəyişdirən bu universal indeksə yeni rəqəmsal resurslar integrasiya etməkdədir. Bu çərçivədə təsvirlərin emalı alqoritmləri davamlı olaraq optimallaşdırılır və sistemin axtarış effektivliyi yüksəldilir. Gələcək mərhələlərdə də davam etdirilməsi nəzərdə tutulan bu fəaliyyətin başlıca hədəfi — istifadəçilərin zəruri ədəbiyyatı operativ tapmasını təmin etmək və platformanın texnoloji imkanları sayəsində fundamental elmi tədqiqatların aparılmasına kömək etməkdir.

Google Kitablar layihəsinin formalaşdırılması məqsədilə şirkət qlobal miqyasda bir çox aparıcı kitabxanalarla tərəfdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində tərəfdaş kitabxanalar müəllif hüquqları qanunvericiliyinin imkan verdiyi hədudlarda, daxili istifadə və rəqəmsal mühafizə məqsədilə skan edilmiş resursların elektron nüsxələrini əldə edirlər.

Bununla belə, layihənin genişlənməsi ciddi müəllif hüquqları mübahisələri ilə qarşılaşmış, "Amazon" və "Microsoft" kimi korporasiyalar da bu sistemə etiraz edən müəllif və nəşriyyatların mövqeyini dəstəkləmişdir. Bu hüquqi maneələrə baxmayaraq, rəqəmsallaşdırma prosesi davam etdirilmiş və platformanın bazasındakı unikal rəqəmsal kitabların sayı 40 milyondan çox adda formalaşmışdır. Şirkətin strateji hədəfi

¹⁴⁹ Google Books. https://az.wikipedia.org/wiki/Google_Books

isə dünyada mövcud olduğu bəyan edilən təxminən 130 milyon fərqli çap materialının hamısını tam rəqəmsallaşdıraraq universal indeksə daxil etməkdir. Google Kitablar layihəsinin qarşılaşdığı bu müəllif hüquqları mübahisələri və korporativ rəqabət, rəqəmsal məkanda yalnız cari nəşrlərin deyil, bütövlükdə virtual dünyanın fəaliyyət dinamikasını və itmək təhlükəsi olan efemer (müvəqqəti) rəqəmsal irsi qorumaq zərurətini ortaya qoydu. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşdığı bu rəqəmsal ekosistemdə, yalnız çap materiallarının rəqəmsallaşdırılması ilə kifayətlənməyib, internetin özünü bütöv bir mədəniyyət abidəsi və tarixi mənbə kimi arxivləşdirmək missiyasını isə fərqli bir qlobal təşəbbüs İnternet Arxivi (Internet Archive) öz üzərinə götürdü.

1996-cı ildə yaradılan bu rəqəmsal platforma alimlər, tədqiqatçılar, tarixçilər və ümumilikdə bütün istifadəçilər üçün müxtəlif veb-resursları və qlobal mədəniyyət abidələrini ödənişsiz əlçatan edir.¹⁵⁰

Qeyd edək ki, "Google Kitablar" layihəsi bundan xeyli sonra 2004-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Bu təşəbbüsün ilkin məqsədi daim dəyişən internet məkanını arxivləşdirmək idi, çünki həmin dövrdə ənənəvi mətbuatdan fərqli olaraq rəqəmsal platformalardakı informasiyanın qorunması və sistemləşdirilməsi ilə heç bir rəsmi qurum məşğul olmurdu.

Hazırda bu fundamental təşəbbüs, platformanın məşhur "Wayback Machine" xidməti vasitəsilə istifadəçilərə rəqəmsal dünyanın 25 ildən artıq bir dövrü əhatə edən xronoloji tarixini təqdim edir. Bununla yanaşı, tarixdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən veb-səhifələrin müəyyən edilərək qorunması məqsədilə, xüsusi "Archive-It" proqramı çərçivəsində qlobal miqyasda 950-dən çox kitabxana və tərəfdaş qurumla sıx əməkdaşlıq həyata keçirilir. Zaman keçdikcə veb-arxivin miqyası genişlən-

¹⁵⁰ All-State Foreign Literature Library Catalog. <https://catalog.libfl.ru/>

dikcə, strukturun fəaliyyət sferası da şaxələnməmiş və internet resursları ilə bərabər, digər çap olunmuş elmi-mədəni əsərlərin də rəqəmsal nüsxələrinin universal bazaya inteqrasiya edilməsi prosesi sürətlənmişdir. Platformanın fəaliyyət miqyası genişləndikcə, onun rəqəmsal unikal fondunda toplanan materialların həcmi eksponential olaraq artmışdır. Layihənin hesabat xronologiyasının müvafiq inkişaf mərhələsində arxivin struktur tərkibi və resurs sferası aşağıdakı kimi statistik göstəricilərlə xarakterizə olunmuşdur:

- Multimediyalı veb-resurslar: 1 trilyondan çox rəqəmsal veb-səhifə;
- Mətn bazası: 56 milyon vahid kitab və müxtəlif formatlı elmi-ədəbi mətn sənədi;
- Audioarxiv: 13 milyon audiodizaynı (bura həmçinin unikal mədəni irs nümunəsi hesab olunan 280000 canlı konsert proqramının rəqəmsal qeydləri daxildir);
- Video sənədlər: 15 milyon videomaterial (fondun bu hissəsinə tarixin vizual xronologiyasını əks etdirən 3,3 milyon televiziya xəbərləri proqramı inteqrasiya edilmişdir);
- Vizual resurslar: 5,3 milyon qrafik təsvir və şəkil;
- Proqram təminatı: 1,3 milyon ədəd müxtəlif təyinatlı və dövrlərə aid rəqəmsal proqram və tətbiq nüsxəsi.

Arxivin inkişaf konsepsiyasına əsasən qeydiyyatdan keçmiş hər bir istifadəçi pulsuz hesabla sistemə media yükləyə bilər. Eyni zamanda dünya üzrə minlərlə tərəfdaşla əməkdaşlıq çərçivəsində onların rəqəmsal işlərinin surətləri xüsusi kolleksiyalarda qorunub saxlanılır.¹⁵¹ Məhz bu cür zəngin və rəngarəng kontent İnternet Arxivini adi kitabxana çərçivəsindən çıxararaq bəşəriyyətin virtual fəaliyyətini tam əhatə edən universal rəqəmsal saxlanma səviyyəsinə yüksəltdi. Universal depozit funksiyasını yerinə yetirən bu platforma, eyni zamanda

¹⁵¹ About the Archive: *Official Content Statistics and Digital Library Collections*. <https://archive.org/about/>

strateji fəaliyyətində xüsusi diqqəti kitab fondunun zənginləşdirilməsinə yönəldir.

Bu məqsədlə platforma tərəfindən 2005-ci ildən etibarən genişmiqyaslı kitab rəqəmsallaşdırılması proqramına start verilmişdir. Cari mərhələdə layihənin infrastruktur imkanları qlobal miqyasda 28 ixtisaslaşmış mərkəzi əhatə edir və bu qovşaqlarda gün ərzində orta hesabla 1000 nüsxə kitab skan olunaraq elektron formata keçirilir.

Fondun istifadə siyasəti beynəlxalq müəllif hüquqları qanunvericiliyinə ciddi şəkildə uyğunlaşdırılmışdır. Belə ki, hüquqi müddəti başa çatmış, xüsusilə 1923-cü ildən əvvəl nəşr edilmiş tarixi və elmi əsərlər istifadəçilər üçün birbaşa elektron formatda yüklənməyə tam açıqdır. Müəllif hüquqları ilə qorunan yüz minlərlə müasir çap məhsulu isə platformanın xüsusi seqmenti olan "Open Library" (Açıq Kitabxana) layihəsi çərçivəsində rəqəmsal abunə və idarə edilən elektron kirayə (controlled digital lending) modeli vasitəsilə oxucuların istifadəsinə təqdim olunur.

İnternet Arxivinin mühüm seqmentlərindən biri olan "Open Library"(Açıq Kitabxana) qlobal kitab metadatası üçün universal və universal əlçatan bir rəqəmsal kataloq funksiyasını yerinə yetirir. Platformanın strateji məqsədi bəşər tarixində indiyə qədər nəşr olunmuş hər bir kitab üçün fərdi veb-səhifə formalaşdırmaqdır. Layihə kollektiv və açıq mənbəli (open-source) təşəbbüs prinsiplərinə əsaslandığı üçün istifadəçilər bu universal kataloqun məlumat bazasından sərbəst istifadə etməklə yanaşı, həm də onun məzmununun zənginləşdirilməsində və redaktəsində birbaşa iştirak edə bilirlər.

"Open Library" və "WorldCat" qlobal miqyasda kitab metadatası üzrə ixtisaslaşmış nəhəng kataloq sistemləridir. Lakin onları fərqləndirən əsas cəhət "Open Library"-nin hər bir istifadəçinin redaktəsinə açıq olan qeyri-mərkəzləşdirilmiş strukturudur. Bu iki sistem arasında qurulmuş inteqrasiya oxu-

cuların fiziki resurslara çıxışını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. Belə ki, sistemə daxil edilən nəşrlərin unikal beynəlxalq standart nömrələri (ISBN və ya OCLC identifikatorları) əsasında "Open Library" platformasından WorldCat şəbəkəsinə birbaşa keçidlər təmin olunur. Bu koordinasiya sayəsində oxucu axtardığı hər hansı bir kitabı öz coğrafi mövqeyinə ən yaxın olan fiziki kitabxanalardan operativ şəkildə tapmaq imkanı əldə edir.

"Open Library" və "WorldCat" kimi metadata kataloqlarının yaratdığı bu virtual koordinasiya mühiti kitabxanaçılıq elmində fondun fiziki mövcudluğundan asılı olmayan yeni bir struktur modelinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Resursların rəqəmsal şəbəkələr vasitəsilə paylanması və əlaqələndirilməsi, ənənəvi saxlanclardan fərqli fəaliyyət prinsipinə malik olan Virtual Kitabxana konsepsiyasının yaranmasını şərtləndirmişdir. Bu model mahiyyət etibarilə fərqli platformalarda elektron formatda yerləşən multidissiplinar məlumat bazalarına və rəqəmsal resurslara mərkəzləşdirilmiş çıxış imkanı yaradan universal bir qlobal portal funksiyasını yerinə yetirir. Burada "virtual" anlayışı, strukturun öz daxili serverlərində və ya fiziki məkanında birbaşa məzmun daşımadığını, sadəcə informasiya daşıyıcılarına doğru istiqamətləndirici rol oynadığını bəyan edir. İnformasiya menecmenti mütəxəssisləri onilliklərdir ki, bu termindən lokal olaraq tərtib edilmiş naviqasiya sistemləri və biblioqrafik göstəricilər vasitəsilə müxtəlif şəbəkələrdə paylanmış rəqəmsal verilənlərə operativ çıxışı təmin edən integrativ kitabxana sistemlərini xarakterizə etmək üçün istifadə edirlər.¹⁵²

¹⁵² Əhmədov, E. və b.(2023). Müasir informasiya sistemində elektron kitabxananın rolu / E.Əhmədov, P. Kazimi, N.Ağayeva. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin 100. Yılı Özel Sayısı, 10 (2)*, s.478-484. <https://doi.org/10.46868/atdd.2023>

Şəbəkə arxitekturası baxımından bu sistemlər, fərqli rəqəmsal platformalarda paylanmış heterogen (müxtəlif tipli) kontentləri qlobal kompüter şəbəkələri vasitəsilə virtual məkanda integrasiya edir. Müvafiq olaraq, virtual kitabxanaların fərdi daxili serverləri və ya CD, DVD kimi lokal fiziki daşıyıcı formatında analoqları mövcud deyil. Bu platformalar çox vaxt ixtisaslaşmış korporativ və ya akademik abunə xidmətlərinin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu kontekstdə, bir çox kollec, institut və universitetlər daxili elmi mühiti təmin etmək məqsədilə fərdi virtual kitabxana şəbəkələrinə çıxış infrastrukturunu qururlar. Sözügedən platformalarda resursların istifadəsi lisenziya müqavilələri ilə tənzimləndiyindən, istifadəçilərin materiallara çıxışından əvvəl məsafədən autentifikasiya (kimlik doğrulaması) və fərdi hesablar vasitəsilə avtorizasiya prosesindən keçməsi tələb olunur.

Veb-texnologiyalar əsasında qurulan virtual kitabxanaların tapılması və onlara müraciət edilməsi müasir axtarış sistemlərinin (məsələn, Google və s.) indeksləşdirmə imkanları sayəsində optimallaşdırılmışdır. Bu platformalara daxil olarkən sistemin hüquqi-iqtisadi istifadə modusu — resursların ödənişsiz əlçatanlığı, mətnlərin endirilməsi üçün abunə tələbləri və ya institusional giriş tokenlərinin (rəqəmsal açarların) zəruriliyi müəyyən edilir. Açıq çıxışlı (ödənişsiz) virtual kitabxanalarda isə istifadəçi hər hansı inzibati maneə olmadan birbaşa tematik, biblioqrafik və ya müəllif kataloqları vasitəsilə zəruri informasiyanı sərbəst şəkildə oxumaq və ya rəqəmsal nüsxəni lokal yaddaşa köçürmək imkanına sahib olur.

Institusional lisenziyalasdırma və məsafədən autentifikasiya modellərinin praktiki tətbiqi, dünyanın aparıcı ali təhsil müəssisələrinin virtual kitabxana arxitekturasında öz bariz əksini tapır. Tədqiqat mühitinin rəqəmsal transformasiyası kontekstində xüsusilə Kembric və Yale universitetlərinin hibrid

və integrasiya olunmuş platformaları sahənin fundamental nümunələri hesab olunur:

▪ **Kembridc Universiteti Kitabxanası (Böyük Britaniya)**

Kembridc Universiteti, global krizislər və post-pandemiya dövrünün idarəetmə tələblərinə uyğun olaraq, tədqiqatçı və tələbə heyətinə fasiləsiz xidmət göstərmək məqsədilə hibrid model tətbiq edir. Bu sistem onlayn resurslar ilə sıfır təmaslı (fiziki əlaqəsiz) xidmətlərin sintezinə əsaslanır. Coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq, universitet daxilində fəaliyyət göstərən bütün elmi heyətin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün platformada xüsusilə lisenziyalı rəqəmsal resursların əlçatanlıq dərəcəsi maksimum həddə çatdırılmış, beləliklə fiziki saxlanclara olan asılılıq minimuma endirilmişdir.

▪ **Yale Universiteti Kitabxanası (ABŞ)**

Yale Universiteti rəqəmsal idarəetmədə fərqli kontent növlərinin mərkəzləşdirilməsi prinsipinə üstünlük verir. Müəssisə tərəfindən nadir əlyazmalar, kartoqrafik materiallar (xəritələr), dövrü nəşrlər, arxiv sənədləri, həmçinin unikal siyasi və tibbi rəqəmsal resurslar üçün vahid, integrasiya olunmuş axtarış platforması (federativ axtarış sistemi) formalaşdırılmışdır. Universitetin virtual infrastrukturuna daxil olan böyük verilənlər bazaları (datasets), elektron jurnallar və rəqəmsal kitab profilləri proxy və VPN koridorları vasitəsilə yalnız Yale korporativ şəbəkəsinə bağlı olan akademik heyət və tələbələr üçün tam autentifikasiya olunmuş rejimdə fəaliyyət göstərir.

▪ **Karib Hövzəsinin Rəqəmsal Kitabxanası — dLOC (Beynəlxalq Regional Model)**

Müasir informasiya menecmentində regional əməkdaşlığın ən uğurlu nümunələrindən biri olan dLOC (*Digital Library of the Caribbean*), Karib coğrafiyasına aid mədəni-tarixi və elmi irsin qorunması məqsədilə yaradılmış beynəlxalq açıq

çıxışlı rəqəmsal platformadır. Bu şəbəkə arxitekturası ABŞ, Karib dənizi ölkələri, Kanada, Mərkəzi və Cənubi Amerika, həmçinin Avropada fəaliyyət göstərən 60-dan çox institusional tərəfdaşı vahid konsorsiumda birləşdirir. Konsorsiumun üzvləri platformanın həm rəqəmsal kontent bazasının formalaşdırılmasında, həm də texnoloji təcrübə mübadiləsində bir-bəşə iştirak edirlər. dLOC eyni zamanda sahə üzrə müştərək beynəlxalq tədqiqat layihələrini və qrant əsaslı maliyyələşdirmə təşəbbüslərini dəstəkləyən qlobal rəqəmsal icma rolunu oynayır.

■ ICE Virtual Kitabxanası (Sahəvi İxtisaslaşmış Model)

İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun (*Institution of Civil Engineers*) bazasında fəaliyyət göstərən ICE Virtual Kitabxanası, qlobal miqyasda mülki mühəndislik, infrastruktur, ətraf mühit mühəndisliyi və materialşünaslıq sahələri üzrə ixtisaslaşmış ən fundamental sahəvi rəqəmsal resurs mərkəzidir. Platforma həm akademik tədqiqatçılar, həm də istehsalatda fəaliyyət göstərən mütəxəssislər üçün xronoloji baxımdan unikal retrospektiv fonda malikdir. Belə ki, sistem vasitəsilə 1836-cı ildən etibarən nəşr olunmuş fundamental elmi kitablar, dövrü jurnallar və tətbiqi verilənlər bazaları (məlumat dəstləri) rəqəmsal formatda istifadəçilərə təqdim olunur.

Rəqəmsal və virtual sistemlərin inkişafı fonunda, ənənəvi kitabxanaların tam rəqəmsal formata keçidi birdən-birə deyil, aralıq transformasiya mərhələsi vasitəsilə reallaşır. Bu keçid mərhələsini xarakterizə edən fundamental struktur Hibrid Kitabxana (*Hybrid Library*) konsepsiyasıdır.

Hibrid kitabxanalar öz fondlarında və kolleksiyalarında çap (kağız), elektron və rəqəmsal formatlı mənbələri eyni vaxtda sintez edən integrativ sistemlərdir. Bu modelin əsas texnoloji fəlsəfəsi — fərqli formatlarda və daşıyıcılarda olan bütün növ resurslara istifadəçilərin vahid interfeys (birləşdiril-

miş axtarış pəncərəsi) vasitəsilə daxil olmasını təmin etməkdir. Müasir kitabxanaşılıq elmində hibrid kitabxana tam rəqəmsal mühitə doğru atılmış "yarım addım" və ya keçid körpüsü kimi qiymətləndirilir. Praktiki nöqteyi-nəzərdən rəqəmsal elementlər adi kitabxanaları tamamilə sıradan çıxarmaq üçün deyil, onların funksionallığını və əhatə dairəsini genişləndirmək üçün tətbiq edilir. Bu səbəbdən müasir informasiya istifadəçisi həm kağız, həm də elektron resursların paralel mövcud olduğu hibrid ekosistemdə fəaliyyət göstərir.

Suttonun Texnoloji Davamlılıq Təsnifatı "Hibrid kitabxana" terminini elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edən tədqiqatçı S.Sutton (*S.Sutton*) olmuşdur.¹⁵³ O, kitabxanaların xidmət modellərini texnoloji inkişaf səviyyəsinə görə ənənəvidən rəqəmsala doğru xronoloji xətt üzrə dörd əsas qrupa ayırır:

- ❖ *Ənənəvi kitabxana*: Resursların yalnız fiziki/çap formatında mövcud olduğu model;
- ❖ *Avtomatlaşdırılmış kitabxana*: Fiziki fondun idarə edilməsində (kataloqlaşdırma, qeydiyyat) kompüter texnologiyalarından istifadə edilən model;
- ❖ *Hibrid kitabxana*: Çap sənədləri ilə rəqəmsal kontentin vahid sistemdə bərabərhüquqlu integrasiya olunduğu model;
- ❖ *Rəqəmsal kitabxana*: Fiziki analoqu olmayan, tamamilə elektron resurslardan və şəbəkə infrastrukturundan ibarət olan model.

Hibrid kitabxanaların təkamülünün mərhələli şəkildə davam edəcəyi elmi ədəbiyyatda bəyan edilmişdir. İlk mərhələ lokal olaraq mövcud olan texnologiyaların adaptasiyasına əsaslanarsa da, növbəti mərhələ rəqəmsal xidmətlərin spesifik

¹⁵³ Sutton, S. A. (1996). Future Service Models and the Convergence of Functions: The Reference Librarian as Lexicographer. *The Reference Librarian*, 25(54), 125-143. https://doi.org/10.1300/J120v25n54_12

bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə xarakterizə olunur (məsələn, ABŞ-ın Malibu şəhərində reallaşdırılan layihələrdə bu mərhələ rəqəmsal məhsulların istifadəçi rəyinə əsasən sistemləşdirilməsi şəklində özünü göstərmişdir).

Ənənəvi yanaşmada texnologiyanın kitabxanalara tətbiq edilməsinin başlıca səbəbi işçi heyətinin üzərinə düşən mexaniki yükü azaltmaq və kadr optimallaşdırılması aparmaq (rutin işləri mexanikləşdirmək) idisə, hibrid kitabxana ideyası tamamilə fərqli bir motivasiyadan qaynaqlanır. Bu modelin yaradılmasında əsas hədəf işçi qüvvəsini azaltmaq deyil, istifadəçilərə təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətini, sürətini və resurs müxtəlifliyini fundamental şəkildə təkmilləşdirməkdir.

Milli və regional səviyyədə virtual resursların idarə edilməsi, ali təhsil sistemlərinin mərkəzləşdirilmiş rəqəmsal layihələrində öz bariz əksini tapır. Bu qəbildən olan fundamental platformalardan biri olan HEC (Ali Təhsil Komissiyası) Milli Rəqəmsal Kitabxana Proqramı (NDLP), dövlət və özəl sektor universitetləri, həmçinin qeyri-kommersiya elmi-tədqiqat institutları daxilində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə beynəlxalq elmi ədəbiyyata universal çıxış imkanı təmin edir. Strateji proqram çərçivəsində reytingli peer-reviewed (resenziyalı) elmi jurnallara, qlobal verilənlər bazalarına və müxtəlif elm sahələri üzrə elektron kontentlərə mərkəzləşdirilmiş abunəlik həyata keçirilir. Ali təhsil sahəsində rəqəmsal resursların tətbiqi və optimallaşdırılması istiqamətində Ali Təhsil Şuraları (məsələn, regional təcrübədə YÖK layihələri) elektron jurnalların sistemləşdirilməsində və tələbələrin bu informasiya xəzinəsinə istənilən coğrafi məkandan distant və ödənişsiz çıxışının təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Hazırda elmi informasiyanın rəqəmsal mühitdə saxlanması və emalı tamamilə elektron media daşıyıcılarının təkamülünə əsaslanır. Lakin kolleksiyaların elektron mediada saxlanılma modusu, tətbiq edilən texniki xidmət alətləri və sistem

arxitekturasının fəaliyyət prinsipləri baxımından elektron, rəqəmsal və virtual kitabxana modelləri arasında konseptual fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər təkcə texnoloji bazanı deyil, həm də müasir idarəetmə mühitinin transformasiyasını şərtləndirir.

Dünya İqtisadi Forumunun "Gələcək üçün işlər" (*The Future of Jobs Report*) hesabatında bəyan edildiyi kimi, müasir biznes və akademik sferada dəyişikliyi təmin edən fundamental prinsip iş mühitinin struktur təkamülüdür. Bu gün qurumların böyük əksəriyyəti yüksək kollaborativ (müştərək) fəaliyyət tələb edən strateji tapşırıqları icra etmək üçün ixtisaslaşmış işçi qruplarından istifadə edir. Müştərək iş sahələrinə (co-working spaces) və innovativ ekosistemlərə yaranan bu qlobal tələbat biznes, təhsil və dövlət strukturlarında daha çevik ofis modellərinin formalaşmasına və kütləvi texnoloji adaptasiyaya yol açmışdır. Tələbə və gənc tədqiqatçıları müasir peşəkar karyera standartlarına hazırlamaq missiyasını daşıyan universitet kitabxanaları da rəqəmsal transformasiya dövründə rəflər və oxu zallarının ənənəvi dizaynından imtina edərək, kitabxana memarlığı və məkan planlamasında bu çeviklik ehtiyaclarını və yeni rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasını birbaşa nəzərə alırlar.

7.2. Kitabxanaların rəqəmsallaşmasının sosial-iqtisadi səmərəliliyi

Universitet məkanlarının memarlıq və texnoloji baxımdan çevik transformasiyası rəqəmsallaşma prosesinin görünən tərəfi olsa da, bu islahatların yaratdığı fundamental nəticələr daha geniş spektrli xarakter daşıyır. Müasir mərhələdə rəqəmsal kitabxanalar sadəcə verilənlər bazalarının toplandığı, kitab və informasiya resurslarının elektron formatda saxlanıldığı

texniki saxlanclar mühiti deyil. Onlar cəmiyyətin innovativ inkişafını stimullaşdıran, geniş sosial-iqtisadi təsirlərə malik strateji informasiya və bilik mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirlər.

Qlobal miqyasda inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi təsdiq edir ki, kitabxana-informasiya infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması cəmiyyətin ümumi təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial inteqrasiyanın möhkəmləndirilməsi, milli-mədəni irsin gələcək nəsillər üçün etibarlı qorunması və makroiqtisadi artımın dəstəklənməsi baxımından multiplikativ (zəncirvari) səmərə yaradır. Bu kontekstdə rəqəmsal kitabxana sistemləri coğrafi, fiziki və sosial statusundan asılı olmayaraq əhalinin bütün təbəqələrinin universal informasiya resurslarına bərabərhüquqlu və inklüziv çıxış imkanlarını genişləndirir. Elmi-akademik fəaliyyətin rəqəmsal mühitdə optimallaşdırılması tədqiqatların sürətini və səmərəliliyini artırır, eyni zamanda bilik iqtisadiyyatının (*knowledge economy*) formalaşmasına və bütövlükdə cəmiyyətin intellektual potensialının dayanıqlı inkişafına birbaşa töhfə verir.

Qlobal təcrübədə ictimai kitabxanalar yerli icmaların intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsində və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarına (İKT) inklüziv çıxış imkanlarının təmin edilməsində həlledici drayver rolunu oynayır. Rəqəmsal transformasiya mərhələsində bu müəssisələr iş axtaran şəxslər üçün xüsusi rəqəmsal resurs bazaları, məsafədən təlim proqramları və elektron peşəkar inkişaf platformaları təqdim etməklə regional məşğulluq göstəricilərinin optimallaşdırılmasına birbaşa dəstək verir. Cəmiyyətdə iqtisadi məncement biliklərinin və rəqəmsal savadlılığın (digital literacy) yayılması, kitabxanaların regional sosial-iqtisadi tərəqqiyə metodoloji töhfəsini şərtləndirir.

Müasir ictimai kitabxana təkcə passiv informasiya mərkəzi deyil, həm də dinamik sosial məkan (third place) funksiyalarını

yasını yerinə yetirir. Müxtəlif yaş, peşə və sosial təbəqələrdən olan respondentlərin rəqəmsal və fiziki mühitdə bir araya gəlməsi təhsil, mədəniyyət və müştərək ictimai layihələrin icrasına zəmin yaradır. Bu konseptual yanaşma cəmiyyətdə intellektual məlumatlılıq dərəcəsini artırır, sosial inteqrasiyanı gücləndirir və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşmasına fundamental təsir göstərir.

Kitabxanaların sosial-iqtisadi multiplikator təsiri makroiqtisadi göstəricilərdən asılı olaraq ölkədən-ölkəyə fərqlənsə də ümumi tendensiya rəqəmsal resurslara universal çıxışı təmin etməklə cəmiyyətdəki "rəqəmsal uçurumu" (digital divide) və sosial bərabərsizliyi minimuma endirməkdən ibarətdir. İnnovativ rəqəmsal xidmətlər və interaktiv proqramlar icmaların global texnoloji dəyişikliklərə adaptasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.¹⁵⁴

Beynəlxalq təcrübədə fəaliyyət göstərən fundamental ictimai və milli kitabxana şəbəkələri həm zəngin rəqəmsal sənəd fonduna, həm də monumental tarixi-memarlıq əhəmiyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyət müasir kitabxana komplekslərini yalnız elmi-bibliografik mərkəz kimi deyil, həm də intellektual turizm subyekti və beynəlxalq tədqiqatçılar üçün cəlbedici geo-mədəniyyət lokasiyası statusuna yüksəldir.

Xaricdəki ictimai kitabxanalar: xidmətlər, innovasiyalar və təsiri

Xarici ölkələrdəki müasir kitabxanalar sadəcə ənənəvi oxu və saxlanma məntəqələri olmaqdan çıxaraq rəqəmsal transformasiya, sosial inteqrasiya və innovasiyaların mərkəzinə çevrilmişdir.

Bunun ən bariz nümunəsi olan Britaniya Milli Kitabxanası (British Library) 170 milyondan çox kitaba, nadir əlyaz-

¹⁵⁴ Süleymanzadə, L.(2026). Rəqəmsal disbalansın geosiyasi ölçüsü. "Metafizika" Journal, Vol 9, issue 2, serial 38, s. 521-536. <https://doi.org/10.33864/2617-751X>

maya və xəritəyə ev sahibliyi edir. London və Yorkşirdə yerləşən bu nəhəng müəssisə milyardlarla informasiya resursunu qorumaqla yanaşı, qlobal tədqiqatları dəstəkləyir və geniş rəqəmsal xidmətləri ilə dünya miqyasında beynəlxalq bilik mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Britaniya Kitabxanası beynəlxalq elmi və akademik ictimaiyyət üçün əvəzolunmaz bir resursdur.¹⁵⁵ Zəngin məlumat bazaları, nadir tarixi sənədləri və müxtəlif fənləri əhatə edən geniş ədəbiyyat fondu ilə bu müəssisə alimlər üçün bənzərsiz araşdırma imkanları yaradır. Xüsusilə qlobal miqyaslı tədqiqatlarda fundamental nəticələr əldə etmək baxımından kitabxana böyük üstünlüklərə malikdir. Müəssisənin sürətlə genişlənən rəqəmsal kolleksiyaları və onlayn xidmətləri dünyanın istənilən nöqtəsindəki mütəxəssislərə məlumatlara asanlıqla çıxış imkanı tanıyır. Bu qlobal əlçatanlıq isə beynəlxalq müştərək araşdırmaları stimullaşdırır, innovativ fəaliyyətlərə təkan verir, bütövlükdə elmin və texnologiyanın tərəqqisinə mühüm töhfələr bəxş edir.

Həyata keçirilən genişmiqyaslı rəqəmsallaşma proqramı sayəsində çoxsaylı nadir nəşrlər, arxiv sənədləri və qədim əlyazmalar onlayn mühitə daşınır. Britaniya Kitabxanası elmin və mədəniyyətin mühüm ocağı kimi bəşəriyyəti unikal tarixi mənbələrlə təmin edərək qlobal irsin qorunmasında həlledici rol oynayır. Rəqəmsal məkana inteqrasiya edilən bu resurslar dünya üzrə tədqiqatçılara, tələbələrə və intellektual mütaliə həvəskarlarına ilkin mənbələrə və əsrlərin yadigarı olan materiallara birbaşa, maneəsiz çıxış imkanı yaradır. Britaniya Kitabxanası sadəcə bir akademik bilik mərkəzi olmaqla kifayətlənmir, həm də ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu missiya əsasən rəqəmsal xidmətlər, ixtisaslaşmış tədqiqat

¹⁵⁵ İslamova, Ş.İ.(2025). Elmə və təhsilə informasiya təminatının təşkili. "OPTIMIST" MMC, s.116.

<https://back.economics.org.az/uploads/media/SEFEQ%20SON.pdf>

resursları və xüsusi təlim proqramları vasitəsilə reallaşdırılır. Xüsusilə kitabxananın nəzdində fəaliyyət göstərən "Biznes və Əqli Mülkiyyət Mərkəzi" (Business & IP Centre) təkcə elmi dairələr üçün deyil, həm də geniş ictimaiyyət üçün böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.¹⁵⁶ Sözügedən mərkəz Böyük Britaniya ilə yanaşı, digər ölkələrdən olan sahibkarlar və investorlar üçün də unikal resurs rolunu oynayaraq qlobal iqtisadi əlaqələrin qurulmasına və biznes ekosisteminin inkişafına zəmin yaradır.¹⁵⁷

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına mühüm töhfələr bəxş edən kitabxana müxtəlif ölkələrlə tərəfdaşlıq əlaqələri qurur, beynəlxalq sərgilər, mübadilə proqramları və birgə mədəni layihələr reallaşdırır. Bu fəaliyyətlər fərqli sivilizasiyalar arasında dialoq və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirməklə yanaşı, bəşəri irsin geniş auditoriyaya çatdırılmasına zəmin yaradır. Sözügedən addımlar, öz növbəsində, qlobal miqyasda mədəni diplomatiyanın və xalqlararası əməkdaşlığın möhkəmlənməsini stimullaşdırır.

Beləliklə, *Britaniya Kitabxanası* həm regional, həm də qlobal miqyasda əvəzolunmaz sosial-mədəni resursdur. Müəssisənin zəngin onlayn arxivləri və rəqəmsal fondları biliklərin sərhədsiz yayılmasına, eləcə də elmi araşdırmalara çıxışın sərbəstləşməsinə xidmət edir. Miqyasına görə bu qlobal missiyanı transatlantik məkanda tamamlayan digər bir nəhəng müəssisə isə ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində yerləşən Konqres Kitabxanasıdır (Library of Congress). Ölkənin milli kitabxanası statusunu daşıyan bu qurum dünyanın ən böyük elmi-mədəni mərkəzlərindən biri hesab olunur. 1800-cü ildə təsis edilən bu

¹⁵⁶ *What is the British Library's Business and IP Centre?* <https://www.british-business-bank.co.uk/business-guidance/guidance-articles/business-essentials/what-is-the-british-librarys-business-and-ip-centre>

¹⁵⁷ *The library of congress: a national treasure.* <https://civicsforlife.org/library-of-congress/?civicsforlife.org/community>

xidmət fondu ilk növbədə ABŞ Konqresinin qanunvericilik və tədqiqat ehtiyaclarını təmin edir. Kitabxananın zəngin kolleksiyasında müxtəlif dillərdə 175 milyondan çox kitab, əlyazma, xəritə, multimedia materialı və rəqəmsal resurs qorunub saxlanılır.¹⁵⁸ Mədəni irsin qorunması, elmi araşdırmaların dəstəklənməsi və qlobal biliklərin yayılmasında mühüm rol oynayan bu müəssisə, həm yerli, həm də beynəlxalq tədqiqatçılar üçün geniş onlayn xidmətlər və rəqəmsal imkanlar təklif edir.

ABŞ-dakı bu müasir infrastrukturla yanaşı, köklü tarixi ənənələri ilə fərqlənən Avropa kitabxana sisteminin mühüm sütunlarından biri də *Fransa Milli Kitabxanasıdır* (Bibliothèque nationale de France, BnF). Dünyanın ən qədim və nəhəng biblioqrafik mərkəzlərindən sayılan bu qurumun əsası 1368-ci ildə Kral V. Çarlz tərəfindən qoyulmuşdur. Əsrlər boyu genişlənərək Fransa mədəni irsinin qorunması və təbliğində əvəzsiz rol qazanan müəssisə, hazırda Parisdə yerləşən bir neçə ixtisaslaşmış filialı vasitəsilə qlobal oxucu auditoriyasına xidmət göstərir.

Kitabxananın kolleksiyası olduqca zəngindir: burada 40 milyondan çox kitab, əlyazma, xəritə, rəsmi sənəd, fotosəkil, incəsənət əsəri və sikkə qorunur. Qurum rəqəmsal resursların əlçatanlığına xüsusi önəm verir və milyonlarla sənədi rəqəmsallaşdıraraq "Gallica" adlı onlayn platforması vasitəsilə istifadəçilərə təqdim edir. Geniş məlumat bazası ilə yanaşı, mütəmadi olaraq sərgilər, seminarlar və təlimlər də təşkil edən müəssisə, beynəlxalq tərəfdaşlıq layihələri çərçivəsində elmi-mədəni əlaqələrin inkişafına dəstək verir. Avropadakı bu dövlət statuslu milli modeldən fərqli olaraq kütləvi xidmət şəbəkəsinin miqyasına və unikal desentralizasiya (mərkəzsizləşdirmə) strukturuna görə fərqlənən digər bir nəhəng mərkəz isə Nyu

¹⁵⁸ Library of Congress(2020). Annual Report of the Librarian of Congress for the Fiscal Year 2020. *Library of Congress*. <https://www.loc.gov/about/reports-and-budgets/annual-reports/>

York İctimai Kitabxanasıdır (New York Public Library, NYPL). 1895-ci ildə təsis edilən NYİK şəhər əhalisi və beynəlxalq tədqiqatçılar üçün mühüm informasiya qovşağı rolunu oynayır. Hazırda müəssisə Manhetten, Bruks və Steyten-Aylend bölgələrini əhatə edən 92 filialı ilə geniş bir coğrafiyada kütləvi mütaliəni təmin edir. Kitabxananın Manhettenin Midtaun bölgəsində yerləşən əsas binası möhtəşəm oxu zalı və girişindəki məşhur şir heykəlləri ilə şəhərin mədəni simvollarından biri sayılır. Fondlarında 50 milyondan çox kitab, əlyazma, xəritə, fotosəkil və tarixi sənəd qorunan müəssisə, yerli icma ilə yanaşı beynəlxalq tədqiqatçılara da geniş xidmətlər təklif edir. Mütəmadi təşkil olunan sərgilər, mühazirələr və təhsil proqramları ilə bərabər, NYPL həm də milyonlarla resursu rəqəmsallaşdıraraq onlayn əlçatanlığı təmin edir və şəhərin sosial-mədəni həyatında mühüm rol oynayır.

Şimali Amerikanın bu kütləvi və hər kəsə açıq ictimai modelindən fərqli olaraq intellektual tarixin ən qapalı, unikal və nadir xəzinələrini cəmləyən digər bir fundamental mərkəz isə Katolik Kilsəsinin mərkəzində yerləşən *Vatikan Apostol Kitabxanasıdır* (Biblioteca Apostolica Vaticana). 1475-ci ildən fəaliyyət göstərən bu kitabxana dünya miqyasında ən qədim və ən zəngin kitabxanalardan biri olaraq tanınır. Vatikan Kitabxanası müstəqil bir dövlət olan Vatikanda, Papalığın himayəsi altında fəaliyyət göstərir, elmi, tarixi və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır. Vatikan Kitabxanasının kolleksiyasında 1,1 milyon kitab, 75000-dən çox əlyazma, 8500-dən çox nadir kitab, tarixi sənədlər, xəritələr, incəsənət əsərləri və 150000-dən çox fotosəkil yer alır.

Kitabxanada saxlanılan əlyazmalar bir çox dil və mədəniyyətə aid qədim və nadir əsərlərdən ibarətdir. Kitabxana tədqiqatçılar və alimlər üçün əvəzolunmaz bir resurs təqdim edir. Son illərdə Vatikan Kitabxanası öz kolleksiyasını rəqəmsallaşdırmağa yönəlmiş geniş proqramlar həyata keçirib. Bu

dünya miqyasında tədqiqatçılar və maraqlı şəxslər üçün əlyazma və nadir əsərlərə onlayn olaraq çıxış imkanı yaradır. Rəqəmsal arxiv, mədəni irsin qorunması və tədqiqatların asanlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Vatikan Kitabxanası tədqiqatçılar, alimlər və tələbələr üçün açıqdır. Kitabxana ziyarətçilərə öz kolleksiyaları ilə tanış olma imkanı verir, müxtəlif sərgilər, seminarlar və elmi konfranslar təşkil edir. Vatikan Kitabxanası Katolik Kilsəsinin tarixi və mədəni irsi ilə yanaşı, dünya mədəniyyətinə də böyük təsir göstərir. Vatikan Kitabxanası yalnız Katolik Kilsəsi üçün deyil, eyni zamanda dünya mədəniyyəti və elmi araşdırmalar üçün də əvəzsiz mənbədir. Bu müəssisə bəşəriyyətin tarixi, mədəni və dini yaddaşının qorunmasında fundamental rol oynayır.

Cənubi Avropadakı bu teokratik irsdən fərqli olaraq qitənin mərkəzində sekulyar elmin və universal biliklərin qorunub saxlanıldığı ən iri mərkəzlərdən biri isə Berlin Dövlət Kitabxanasıdır (Staatsbibliothek zu Berlin). Əsası 1661-ci ildə qoyulan bu tarixi müəssisə, hazırda 37 milyondan çox materialı əhatə edən nəhəng kolleksiyası ilə dünyanın ən nüfuzlu bibliografik mərkəzləri arasında yer alır. Kitabxananın fondlarında müxtəlif dillərdə və elmi sahələr üzrə nadir kitablar, əlyazmalar, dövrü mətbuat nümunələri, xəritələr, musiqi partituraları və zəngin rəqəmsal resurslar qorunur. Alman elmi və mədəni irsinin daşıyıcısı olan qurum, təklif etdiyi geniş multidissiplinar material bazası ilə beynəlxalq tədqiqatçılar, tələbələr və geniş ictimaiyyət üçün əvəzolunmaz fəaliyyət platformasıdır.

XX əsrin ortalarında Berlinin bölünməsi müəssisənin fəaliyyətində müvəqqəti çətinliklər yaratsa da, 1990-cı ildə Almanıyanın yenidən birləşməsi ilə kitabxana vahid strukturda inkişaf fəaliyyətini bərpa etdi. Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə fondlarını sürətlə rəqəmsallaşdıran qurum, nadir əlyazma və sənədləri onlayn arxivlər vasitəsilə qlobal elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verir. Geniş oxucu kütləsi üçün açıq olan

mərkəz müəllif imkanları ilə yanaşı, müxtəlif sərgilər, müəhəzirlər və mədəni mübadilə proqramları da təşkil edir.

Dünya elminin inkişafında fundamental rol oynayan bu Avropa mərkəzindən Asiya qitəsinə nəzər saldıqda isə bizi tamamilə fərqli miqyas və fəlsəfəyə malik digər bir nəhəng qarşılayır: Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekində yerləşən və ölkənin ən böyük bibliografik müəssisəsi olan *Çin Milli Kitabxanası* (National Library of China, NLC).

Təməli 1909-cu ildə Pekin İmperator Kitabxanasının təsis edilməsi ilə qoyulan bu müəssisə, 1953-cü ildən etibarən rəsmi olaraq "Çin Milli Kitabxanası" adı altında fəaliyyətini davam etdirir. Asiyanın ən iri bibliografik mərkəzlərindən biri olan qurumun fondu 37 milyondan çox materialı əhatə edir. Bu zəngin kolleksiyanın ən dəyərli hissəsini Şərq sivilizasiyasının intellektual yaddaşını əks etdirən 30 mindən çox nadir kitab və 2 mindən çox qədim əlyazma təşkil edir. Müasir texnologiyı infrastrukturaya əsaslanan NLC öz unikal fondlarını sürətlə rəqəmsallaşdıraraq onlayn arxivlər vasitəsilə qlobal istifadəçilərin ixtiyarına verir. Çinin çoxəsrlik tarixinə, mədəniyyətinə və elminə dair fundamental məlumat bazası təklif edən kitabxana, həmçinin beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəni mübadilə layihələrində fəal iştirak edir. Beləliklə, müəssisə regional hədudları aşaraq, bəşəri mədəni irsin qorunub saxlanması və rəqəmsal biliklərin qlobal miqyasda yayılması missiyasını uğurla yerinə yetirir.

Şərqi Asiyanın bu nəhəng mərkəzindən Avrasiya məkanına nəzər saldıqda isə zəngin fondları və postsovet coğrafiyasındakı bibliografik çəkisi ilə fərqlənən *Rusiya Dövlət Kitabxanası* (Российская государственная библиотека) diqqəti cəlb edir. Əsası 1862-ci ildə Moskvada Rumyantsev Muzeyinin tərkibində ictimai kitabxana kimi qoyulan və Sovet dövründə xüsusilə zənginləşərək "Lenin adına Kitabxana" kimi şöhrət tapan bu müəssisə, hazırda 47 milyondan çox informa-

siya resursunu cəmləyir.¹⁵⁹ Dünyanın ən iri kitabxanalarından biri sayılan qurum, müxtəlif dillərdə və elmi sahələr üzrə təqdim etdiyi geniş material bazası ilə həm regional, həm də beynəlxalq tədqiqatçılar, tələbələr və geniş ictimaiyyət üçün əvəzolunmaz fundamental mənbə rolunu oynayır. Rusiya Dövlət Kitabxanası müasir texnologiyaların tətbiqi ilə öz fondlarını sürətlə rəqəmsallaşdırır. Müəssisənin yaratdığı rəqəmsal arxivlər nadir əlyazma və sənədləri onlayn formatda qlobal elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verməklə, beynəlxalq səviyyədə bilik mübadiləsinə xidmət edir. Moskvadakı bu mərkəzlə yanaşı, ölkənin eyni dərəcədə böyük çəkiyə malik digər bir fundamental institutu isə Sankt-Peterburqda yerləşən Rusiya Milli Kitabxanasıdır (Российская национальная библиотека). Əsas 1795-ci ildə imperator II Yekaterinanın fərmanı ilə qoyulan və I Pavelin dövründə "İmperator İctimai Kitabxanası" (Imperial Public Library) adı ilə fəaliyyətə başlayan bu müəssisə, dünyanın ən qədim və nəhəng bibliografik xəzinələrindən biri sayılır. Əsrlər boyu ölkənin mədəni, elmi və tarixi irsinin əsas qoruyucusu rolunu oynayan qurum, XX əsrdə yənidən strukturlaşdırılaraq milli kitabxana statusu ilə fəaliyyətini davam etdirmiş və fondlarında unikal tarixi sənədlər cəmləmişdir.

Müəssisənin 40 milyondan çox materialı birləşdirən multidissiplinar fondu müasir texnologiyaların tətbiqi ilə sürətlə rəqəmsallaşdırılaraq virtual məkana köçürülür. Zəngin kolleksiyası və rəqəmsal xidmət şəbəkəsi bu tarixi bibliografik mərkəzi beynəlxalq tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz elmi platformaya çevirmişdir. Avropadakı bu ənənəvi milli kitabxana strukturundan fərqli olaraq, Şimali Amerika qitəsində kitabxana işi ilə arxiv idarəçiliyinin unikal və vahid inteqrasiya modelini nümayiş etdirən digər bir nəhəng qurum isə *Kanada*

¹⁵⁹ Российская национальная библиотека(2020). *История Российской национальной библиотеки (1795–2020)*. xhttps://nlr.ru/nlr_history/history/

Milli Kitabxanası və Arxivdir (Library and Archives Canada, LAC). 2004-cü ildə iki fundamental dövlət strukturunun birləşməsi ilə fəaliyyətə başlayan və Ottava şəhərində yerləşən LAC, Kanada xalqının mədəni, tarixi və sənədli irsinin qorunmasında, eləcə də milli yaddaşın mühafizəsində mühüm strateji rol oynayır.

Müəssisənin tarixi 1953-cü ildən başlasa da, 2004-cü ildə Kanada hökumətinin mədəni irsinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi islahatı çərçivəsində milli kitabxana ilə dövlət arxivi "Kanada Milli Kitabxanası və Arxivi" adı altında birləşdirilmişdir. Hazırda LAC-ın vahid fondunda ölkənin tarixi, ədəbi və incəsənət irsinin geniş spektrini əks etdirən 54 milyondan çox material toplanmışdır. Rəqəmsallaşma strategiyasına xüsusi önəm verən qurum elektron arxivlər vasitəsilə qlobal əlçatanlığı təmin edir, həmçinin təşkil etdiyi sərgilər, mühazirələr və təhsil proqramları ilə geniş ictimaiyyətin sosial-mədəni inkişafına və beynəlxalq bilik mübadiləsinə töhfə verir. Şimali Amerikanın bu nəhəng və mərkəzləşdirilmiş arxiv-kitabxana sistemindən fərqli olaraq, Avropanın mərkəzində həm çoxdilli mədəni mühitin qorunması, həm də spesifik milli kolleksiyaların formalaşdırılması modelini nümayiş etdirən digər bir dövlət müəssisəsi isə *İsveçrə Milli Kitabxanasıdır* (Swiss National Library/Die Schweizerische Nationalbibliothek). 1895-ci ildən etibarən paytaxt Bern şəhərində fəaliyyət göstərən bu köklü konfederativ qurum, ölkənin mədəni-intellektual irsinin rəsmi mühafizəçisi və elmi məlumatların yayım mərkəzi rolunu oynayır. Müəssisənin təsis edilməsində əsas məqsəd konfederasiyanın mədəni və tarixi irsinin vahid mərkəzdən qorunmasını təmin etmək olmuşdur. Kitabxana zamanla genişlənərək ölkənin dörd rəsmi dilində (alman, fransız, italyan və romans) işıq üzü görən bütün mətbu materialları öz fondunda cəmləşdirmişdir. Hazırda İsveçrə Milli Kitabxanasının kolleksiyasında 5 milyondan çox unikal material qorunur. Ölkənin

tarixi, ədəbiyyatı və elmi fəaliyyəti ilə bağlı fundamental məlumat bazası rolunu oynayan bu mərkəz, rəqəmsallaşdırma strategiyası çərçivəsində öz resurslarını elektron formata keçirərək qlobal tədqiqatçılar üçün məsafədən geniş istifadə imkanları yaradır.

Avropadakı bu konfederativ modeldən Uzaq Şərqə nəzər saldıqda isə, həm parlamentar tədqiqat mərkəzi, həm də milli fond statusunu daşıyan unikal bir *struktur Yaponiya Milli Parlament Kitabxanası* (National Diet Library, NDL) diqqəti cəlb edir. 1948-ci ildə Tokio şəhərində təsis edilən bu müəssisə ilk növbədə Yaponiya Parlamentinin (Dieta) qanunvericilik fəaliyyətini informasiya ilə təmin edir. 1952-ci ildən etibarən ölkədə nəşr olunan bütün çap məhsullarının məcburi nüsxələrinin toplanması sistemini tətbiq edən qurum, Yaponiyanın intellektual və mədəni irsinin əsas hamisinə çevrilmişdir. Hazırda kitabxananın fondunda 40 milyondan çox material — kitablar, nadir əlyazmalar, xəritələr, rəsmi hökumət sənədləri və multimedia resursları qorunur. Ölkənin tarixi, iqtisadiyyatı və elmini əhatə edən bu zəngin kolleksiyanı sürətlə rəqəmsallaşdıran NDL, onlayn platformaları vasitəsilə qlobal oxucu və tədqiqatçı auditoriyasına məsafədən universal çıxış imkanları təklif edir.

İctimai kitabxanaların sosial inteqrasiya və icma inkişafındakı rolu

Müasir dövrdə ictimai kitabxanalar ənənəvi informasiya daşıyıcısı funksiyasını aşaraq, sosial əlaqələrin gücləndirilməsinə və cəmiyyətin rifahına xidmət edən dinamik mərkəzlərə çevrilmişdir. Fərqli yaş qrupları və sosial təbəqələr üçün neytral, inklüziv məkan təmin edən bu müəssisələr, ortaq intellektual maraqlar ətrafında mədəniyyətlərarası dialoqu stimullaşdırır. Xüsusilə miqrantların və marginal qrupların yerli icmalara adaptasiyası, sosial inteqrasiyası və izolyasiyadan xilas olması baxımından kitabxanalar əvəzolunmaz sosial platfor-

madır. "Ömür boyu təhsil" (lifelong learning) fəlsəfəsinə əsaslanan ictimai kitabxanalar, təşkil etdikləri dil kursları, karyera təlimləri və seminarlar vasitəsilə fərdlərin iş bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır. Beynəlxalq təcrübədə (məsələn, Böyük Britaniyada) bu trend rəqəmsal bərabərsizliyin (digital divide) aradan qaldırılmasına yönəlmiş pulsuz internet və İKT kursları ilə dəstəklənir. Nəticə etibarilə, ictimai kitabxanalar həm fiziki, həm də rəqəmsal resursları, çoxdillli fondu və sosial profilli layihələri ilə fərdlərin psixoloji rifahını təmin edən, rəqəmsal savadlılığı artıran və qlobal bilik cəmiyyətinin formalaşmasına birbaşa töhfə verən fundamental təməl sütunudur.

Dünya ictimai kitabxanalarının qarşısında duran problemlər

İctimai kitabxanalar qlobal miqyasda mühüm resurs mərkəzləri olsalar da müasir dövrdə fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin etmək üçün çoxşaxəli problemlərlə üzləşirlər. Bu çağırışları texnoloji transformasiya, maliyyə qeyri-sabitliyi və sosial adaptasiya faktorları kontekstində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Maliyyə çətinlikləri və büdcə məhdudiyyətləri: İctimai kitabxanaların fəaliyyəti böyük ölçüdə dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının ayırdığı büdcədən asılıdır. İqtisadi böhranlar zamanı ilkin olaraq məhz bu müəssisələrin maliyyələşdirilməsinin ixtisar edilməsi yeni ədəbiyyatların, innovativ texnologiyaların və lisenziyalı rəqəmsal resursların alınmasını birbaşa ləngidir. Digər tərəfdən, qrant və sponsor dəstəklərinin son illərdə qlobal miqyasda azalması alternativ maliyyə kanallarını da məhdudlaşdırır.

Texnoloji infrastruktur və rəqəmsallaşma xərcləri: Oxucu tələbatına uyğun olaraq elektron məlumat bazalarının yaradılması və saxlanması böyük maliyyə və texniki resurs tələb edir. Rəqəmsal resurslara sürətli keçid fundamental bir problemi rəqəmsal bərabərsizliyi (digital divide) dərinləşdirir. Xüsusi

silə yaşlı nəsil və İKT bacarıqları zəif olan qruplar elektron sənəd dövriyyəsindən yararlanmaqda çətinlik çəkir və bu da sosial izolyasiyaya yol açır.

Kibertəhlükəsizlik və konfidensiallıq: Onlayn kitabxana xidmətlərinin və uzaqdan çıxış sistemlərinin genişlənməsi məlumat təhlükəsizliyi məsələsini ön plana çıxarır. İstifadəçilərin şəxsi məlumatlarının, axtarış tarixçələrinin və intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması kitabxanaların qarşısında əlavə hüquqi və texnoloji öhdəliklər qoyur. Nəticə etibarilə, müasir ictimai kitabxanaların yaşayışı yalnız ənənəvi fondların qorunmasından deyil, bu kiber-maliyyə və sosial çağırışlara qarşı çevik strategiyaların hazırlanmasından asılıdır.

İnternet resurslarının və alternativ rəqəmsal platformaların (Google Books, Amazon və s.) sürətli inkişafı fonunda ənənəvi kitabxana xidmətlərinə olan kütləvi maraq ciddi transformasiyaya uğrayır. Müasir oxucu profili informasiya ehtiyaclarını məsafədən qarşılamağa üstünlük verdiyi üçün kitabxanaya yalnız fiziki sənəd əldə etmək məkanı kimi deyil, rəqəmsal təlimlər, fasiləsiz internet infrastrukturu və sosial-məsələlərə xidmətləri təklif edən multidissiplinar bir mərkəz kimi yanaşır.

Kitabxana şəbəkələrinin bu dinamik tələblərə çevik uyğunlaşa bilməməsi onların kütləviliyini itirmə riskini artırır. Bu çağırışlarla yanaşı, kitabxana-informasiya sektorunda rəqəmsal resursların idarə edilməsi, verilənlər bazası ilə iş və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar kadrların çatışmazlığı kəskin hiss olunur. Sektorda mövcud olan aşağı əməkhaqqı fonu və məhdud karyera imkanları rəqəmsal bacarıqlara malik mütəxəssislərin sahədən uzaqlaşmasına (beyin axınına) səbəb olur və sistemin institusional inkişafını zəiflədir. Digər tərəfdən, COVID-19 pandemiyası dövründə təbiiq edilən qapanmalar fiziki xidmət modelinə ağır zərbə vurmaqla yanaşı, müəssisələrin üzərinə uzunmüddətli sanitariya-

gigiyena standartları və əlavə maddi-texniki təminat yükü qoydu. Bu böhran, kitabxanaların krizis menecmenti və məsafədən xidmət mexanizmlərinin zəif tərəflərini aşkara çıxardı.

Qeyd olunan struktur və funksional problemlərin həlli kitabxana menecmentinin modernləşdirilməsindən, kadrların yenidən ixtisaslaşmasından, rəqəmsal xidmət coğrafiyasının genişləndirilməsindən və istifadəçi auditoriyası ilə daha sıx kommunikasiya strategiyalarının qurulmasından birbaşa asılıdır.

Respublika ictimai kitabxana sisteminin modernləşmə səviyyəsi: müqayisəli təhlil və infrastruktur problemləri

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycanda kitabxana-informasiya infrastrukturunun modernləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Hazırda ölkədə milli, regional və kənd tipli olmaqla 1500-dən çox ictimai kitabxana fəaliyyət göstərir. Dövlət proqramları çərçivəsində fondların zənginləşdirilməsi, mətbəə məhsullarının latın qrafikalı şriftlərə keçidinin maliyyələşdirilməsi və "Azərbaycan Milli Rəqəmsal Kitabxanası" layihəsi vasitəsilə regional resursların qloballaşdırılması bu sahədəki əsas nailiyyətlərdir. Lakin respublika daxilində kitabxana şəbəkəsinin texnoloji və struktur inkişaf səviyyəsi qeyri-bərabər paylanmışdır. Bu fərqləri aydın görmək üçün mövcud infrastrukturun müqayisəli mənzərəsinə nəzər salmaq olar:

Cədvəl 7

Azərbaycanda kitabxana-informasiya infrastrukturunun səviyələr üzrə müqayisəli təhlili

Kitabxana Səviyyəsi	İnfrastruktur statusu	Əsas texnoloji çağırışlar
Milli və Mərkəzi Kitabxanalar	Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, elektron kataloq və zəngin rəqəmsal verilənlər bazası mövcuddur.	Qlobal elmi bazalara (Scopus, Web of Science) inteqrasiya və kiber- təhlükəsizlik
Regional (Rayon) Mərkəzləri	Qismən kompüterləşmə aparılıb, internet təminatı var, lakin fondların rəqəmsallaşma səviyyəsi zəifdir.	İnformasiya resurslarının unifikasiyası (vahid formata salınması) və peşəkar kadr azlığı
Kənd kitabxanaları	Maddi-texniki baza köhnəlmişdir, ənənəvi kağız daşıyıcılardan asılılıq yüksəkdir.	İKT infrastrukturunun olmaması, sürətli internet rejiminin və rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyəsi

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda ictimai kitabxanaların fəaliyyətinin modernləşdirilməsi dövlət büdcəsi və qismən məhdud beynəlxalq

qrant layihələri hesabına maliyyələşir. Lakin mövcud vəsaitlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi regional səviyyədə ciddi maddi-texniki fərqlər yaradır. Hazırda bir çox region və kənd kitabxanalarının binaları fiziki cəhətdən köhnəlmiş, İKT imkanlıqları və fasiləsiz internet təminatı isə minimum səviyyəyə enmişdir. Fondların yenilənməməsi, kitabxana-informasiya sahəsində rəqəmsal sərəştəyə malik peşəkar kadrların çatışmazlığı xidmətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu kadr və infrastruktur boşluğu, gənc nəslin ənənəvi kitabxana resurslarından uzaqlaşaraq qeyri-formal onlayn platformalara yönəlməsi ilə nəticələnir. Baxmayaraq ki, müəssisələr mütaliə saatları və müxtəlif sosial seminarlarla bu marağı bərpa etməyə çalışır, fundamental transformasiya hələ də rəqəmsallaşma səviyyəsindən asılıdır.

Müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla, respublikanın kitabxana sisteminin beynəlxalq meyarlar əsasında müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, kitabxana xidmətlərinin rəqəmsal transformasiyası müxtəlif ölkələrdə fərqli istiqamətlərdə və xüsusiyyətlərdə həyata keçirilir.

Estoniya, Finlandiya və Norveç: Bu ölkələr rəqəmsallaşma sahəsində global liderlərdir. Burada kitabxana xidmətləri elektron hökumət (e-government) infrastrukturuna tam inteqrasiya olunmuşdur. Süni intellekt (AI) əsaslı axtarış sistemləri, böyük verilənlər (Big Data) analitikası, avtomatlaşdırılmış metadata yaradılması və "Açıq Giriş" (Open Access) siyasəti vasitəsilə istifadəçilərə fərdiləşdirilmiş vahid milli rəqəmsal platforma təklif olunur. Kitabxanalar burada həm də rəqəmsal innovasiya mərkəzi funksiyasını yerinə yetirir.

Türkiyə və Rusiya: Hər iki ölkədə iri həcmli milli rəqəmsal kitabxana layihələri və akademik repozitoriyalar fəaliyyət göstərir. Universitet kitabxanaları beynəlxalq elmi verilənlər bazaları ilə yüksək səviyyədə inteqrasiya olunmuşdur.

Süni intellektin idarəetməyə tətbiqi sistemli proqramlar çərçivəsində aparılır, lakin müəllif hüquqlarının hüquqi tənzimlənməsi aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Gürcüstan və Ermənistan: Cənubi Qafqazın digər respublikalarında rəqəmsallaşma prosesi əsasən vahid dövlət strategiyasından fərqli olaraq, beynəlxalq donor proqramları, fərdi universitet təşəbbüsləri və akademik mərkəzlər hesabına inkişaf edir. Struktur modernləşməsi əsasən paytaxt səviyyəsində cəmləşmiş, regionlarda isə infrastruktur böhranı hələ də həll olunmamışdır. Ayrı-ayrı ölkələrin kitabxana sistemlərinin rəqəmsallaşma səviyyəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, elektron kataloqların, rəqəmsal kitabxana platformalarının və avtomatlaşdırılmış informasiya xidmətlərinin inkişafı ölkələr üzrə fərqli səviyyələrdə formalaşmışdır. Aşağıdakı cədvəldə seçilmiş ölkələrin mövcud elektron resursları və kitabxana informasiya sistemləri üzrə aparılmış müqayisəli təhlilin nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur.

Cədvəl 8

Ayrı-ayrı ölkələrin kitabxana sistemlərinin rəqəmsal transformasiya göstəricilərinin müqayisəsi

Ölkə	Elektron kataloq sistemi	Milli rəqəmsal kitabxana / rəqəmsal resurslar	Süni intellekt tətbiqləri	Rəqəmsal integrasiya səviyyəsi
Estoniya	ESTER – kitabxanaların vahid onlayn kataloqu	E-varamu – kitabxana, arxiv və muzeylərin rəqəmsal resurslarına vahid çıxış	İnkişaf etmiş rəqəmsal axtarış və məlumat xidmətləri	Çox yüksək
Türkiyə	KAŞİF – Milli Kitabxananın	Milli Dijital Kütüphanə	Rəqəmsal xidmətlər	Yüksək

	avtomatlaşdırılmış kitabxana sistemi		və avtomatlaşdırılmış axtarış imkanları	
Azərbaycan	Elektron kataloq, Koha və digər avtomatlaşdırılmış sistemlər	Milli Kitabxananın elektron resursları və rəqəmsal kolleksiyaları	Tətbiq istiqamətinə də inkişaf edir	Orta-yüksək
Gürcüstan	Milli Parlament Kitabxanasının veb kataloqu	Iverieli rəqəmsal kitabxanası və digər rəqəmsal kolleksiyalar	Məhdud / inkişaf mərhələsinə də	Orta
Ermənistan	Milli Kitabxananın elektron kataloq və onlayn xidmətləri	Rəqəmsallaşdırılmış kitab və dövri nəşrlər üzrə geniş resurs bazası	Məhdud	Orta-aşağı

Mənbə: Müəllif tərəfindən Estonian Libraries Network Consortium (ELNET), Türkiyə Milli Kitabxanası, Azərbaycan Milli Kitabxanası, Gürcüstan Milli Parlament Kitabxanası və Ermənistan Milli Kitabxanasının rəsmi məlumatları və elektron resursları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycanın bu geosiyasi məkandakı əsas üstünlüklərindən biri rəqəmsal transformasiya prosesinin dövlət strategiyalarında, eləcə də süni intellekt sahəsi üzrə qəbul edilmiş milli proqramlarda prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilməsidir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda mərkəzləşdirilmiş elektron kataloqlaşdırma və dövlət dəstəyi baxımından lider mövqedə qərarlaşsa da, inkişaf etmiş ölkələrin universal rəqəmsal platforma və süni intellekt

modellərinə çatmaq üçün daxili regional bərabərsizliyi aradan qaldırmalı və infrastruktur investisiyalarını genişləndirməlidir.

7.3. Müasir kitabxana sistemlərinin inkişafında konsorsiumlar

Texnoloji transformasiya istifadəçilərin informasiya tələbatını və kitabxana-informasiya xidmətlərindən gözləntilərini köklü şəkildə dəyişmişdir. Müasir dövrdə kitabxanalar müxtəlif istifadəçi kateqoriyalarını operativ, dəqiq və etibarlı məlumatlarla təmin etmək funksiyasını daşıyır. Bu məqsədlə çap məhsulları ilə yanaşı, rəqəmsal materiallar, tam mətnli sənədlər, multimedia resursları və digər elektron formatlara çıxış imkanları genişləndirilməlidir. Lakin bir çox kitabxana və informasiya mərkəzləri məhdud maliyyə resursları və büdcə xitərləri səbəbindən zəngin fondlar formalaşdırmaqda çətinlik çəkir ki, bu da xidmət keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Qeyd olunan problemin effektiv həlli kimi müasir kitabxana sistemlərinin inkişafında konsorsiumların formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabxana konsorsiumları resursların müştərək istifadəsini, elektron məlumat bazalarının ortaq abunəliyini və intensiv informasiya mübadiləsinə təmin edən strateji əməkdaşlıq platformasıdır. Bu model minimum maliyyə sərfi ilə maksimum həcmdə informasiya resursuna çıxış imkanı yaradır və oxucuların artan tələbatını rasionallaşdırır. Müvafiq olaraq, konsorsiumların yaradılması rəqəmsal və ənənəvi kolleksiyaların komplektləşdirilməsi, rəqəmsallaşdırılması, sistemləşdirilməsi və tətbiqi proseslərində ən səmərəli idarəetmə mexanizmlərindən biri hesab olunur.

Konsorsiumların fəaliyyəti zaman kəsiyindən asılı olaraq iki mühüm funksiyanı yerinə yetirir: qısamüddətli perspektiv-

də fərdi satınalma imkanlarını genişləndirən effektiv mexanizm kimi çıxış edir, uzunmüddətli perspektivdə isə kolleksiyaların müştərək inkişafını və resursların maksimum dərəcədə paylaşılmasını təmin edir. Nəticədə, fərdi kitabxanaların təkbəşinə təqdim edə bilməyəcəyi genişlikdə informasiya və material çeşidliliyi formalaşır. Ortaq maraqlara əsaslanan bu platformaların strateji hədəfi informasiyanın əlçatanlığını optimallaşdırmaq, xidmət keyfiyyətini yüksəltmək və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirməkdir.

Kitabxana konsorsiumları coğrafi yerləşmə, subyektlərin sayı və ya material spesifikasiyası kimi müəyyən meyarlar əsasında formalaşan, fərqli institusional idarəetməyə tabe olan qurumların formal birliyi. Bu birliklər yerli, regional, milli və ya beynəlxalq miqyasda təşkil oluna bilər. Ümumilikdə konsorsiumların fəaliyyət prioritetlərinə informasiya xərclərinin minimallaşdırılması və tənzimlənməsi, resurs mübadiləsinin intensivləşdirilməsi, şəbəkə əsaslı (korporativ şəbəkələr, internet və s.) informasiya mühitinin inkişafı və lisenziyalasdırma problemlərinin kollektiv həlli daxildir.¹⁶⁰

Müasir şəraitdə istifadəçilərin tələb etdiyi bütün dövrü nəşrləri müstəqil şəkildə daxili büdcə hesabına komplektləşdirmək imkanına malik akademik kitabxana demək olar ki, yoxdur. Bu maliyyə disbalansı kitabxana konsorsiumlarını məlumat resurslarının idarə olunmasında əhəmiyyətli metodlardan imtina edərək, "mülkiyyət hüququndan daha çox çıxış imkanı" (access over ownership) prinsipinə əsaslanan müştərək strateji yanaşmaları tətbiq etməyə sövq edir.

Müasir informasiya mühitində kitabxanaların konsorsiumlar formasında inteqrasiyasını zəruri edən fundamental amilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

¹⁶⁰ Hirshon, A. (1992). The development of library client Service programmers and the role of library consortia. *Library Consortium Management: an International Journal*, Poland, 1(1-2), p.19-22.

Maliyyə defisiti və qiymət inflyasiyası: Dövri nəşrlərin və elektron məlumat bazalarının abunə haqlarının mütəmadi artması fonunda kitabxanaların büdcə imkanlarının məhdudlaşması, subyektləri müştərək satınalma strategiyalarından istifadə etməyə məcbur edir.

Informasiya Axınının Sürətlənməsi (Informasiya Partlayışı): Elmi biliklərin eksponensial artımı şəraitində fərdi kitabxanaların bütün sahəvi resursları müstəqil şəkildə komplektləşdirməsi qeyri-mümkündür. Bu reallıq istifadəçi tələbatını ödəmək üçün kitabxanalararası kitab mübadiləsinin (*interlibrary lending*) intensivləşdirilməsini şərtləndirir.

Texnoloji Texnoloji tərəqqi infrastruktur və innovasiya təzyiqi: Proqram-apparat təminatının mütəmadi yenilənməsini və bura inteqrasiya olunan istifadəçilərin yüksək sürətli axtarış tələblərinin qarşılınmasını tələb edir. Bu isə öz növbəsində kitabxana personalının ixtisasartırma və rəqəmsal savadlılıq təlimlərinə ehtiyacını artırır.

İntellektual kapitalin və təcrübənin bölüşdürülməsi: Dinamik şəkildə dəyişən sosial, hüquqi və texnoloji mühitə adaptasiya olmaq üçün müxtəlif kitabxanaların mütəxəssis heyəti arasında peşəkar bilik və idarəetmə təcrübəsinin mübadiləsi zərurətə çevrilir.

Akademik kitabxana konsorsiumlarının inkişaf meyllərini tədqiq edən D.Potter (1997) bu birliyin yaradılma motivlərini bir neçə strateji prioritetlə əlaqələndirir:

Mövcud fondların müştərək istismarı və yeni rəqəmsal resursların kollektiv satın alınması vasitəsilə büdcə vəsaitlərinə əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edilməsi;

Informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi zamanı yaranan ümumi infrastruktur problemlərinin korporativ şəkildə həll olunması;

World Wide Web və global internet şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunan elektron xidmətlərin və lisenziyalı məlumat bazalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

Kitabxanalararası resurs mübadiləsinin (*interlibrary borrowing*) optimallaşdırılması və minimal xərcə maksimum kontentə çıxışın rasionallaşdırılması.

A.Hirshon (1998) yeni nəsil kitabxana konsorsiumlarının strukturlaşmasını üç fundamental strateji hədəflə əlaqələndirir:

Resursların virtual integrasiyası: İntegrasiya olunmuş korporativ kataloqlar vasitəsilə mövcud fondların müştərək istismarının optimallaşdırılması;

Əməliyyat xərclərinin minimallaşdırılması: İnformasiya məhsullarının kollektiv satın alınması (paket abunəlikləri) sayəsində üzv təşkilatların maliyyə yüklərinin azaldılması;

Qiymət siyasətinə təsir (bazar təzyiqi): İnformasiya təminatçılarına və nəşriyyatlara qarşı vahid mövqedən çıxış edərək, süni qiymət artımının qarşısının alınması və daha ədalətli lisenziya şərtlərinin formalaşdırılması.

Kitabxana konsorsiumlarının təşkili və idarə edilməsi prosesində reallaşdırılması zəruri olan iki kritik istiqamət mövcuddur. Birincisi, birgə satınalma platformalarında tərəfdaş qismində çıxış edəcək nəşriyyat və vendorların (baza təminatçılarının) strateji seçimi, onlarla kommersiya danışıqlarının səmərəli aparılması və əlverişli iqtisadi-texniki şərtlərin əldə edilməsidir. İkincisi, konsorsium daxilində hüquqi mexanizmlərin və korporativ idarəetmənin düzgün tənzimlənməsidir. Müqavilə öhdəlikləri, lisenziya sazişləri və müəllif hüquqları ilə qorunan rəqəmsal materiallardan istifadə qaydaları elmi-hüquqi cəhətdən aydın struktura malik olmalı, gələcəkdə resursların istismarı zamanı yarana biləcək hüquqi kolliziyaları və mülkiyyət məhdudiyyətlərini qabaqcadan neytrallaşdırmalıdır.

Qloballaşma şəraitində kitabxana konsorsiumları informasiya resurslarının transmilli miqyasda mübadiləsini tənzimləyən fundamental korporativ mexanizmlərdən birinə çevrilmişdir. Bu platformalar elmi-intellektual resursların geniş istifadəçi kütləsinə çatdırılmasını təmin etməklə yanaşı, qlobal informasiya bərabərsizliyini (*information asymmetry*) minimumlaşdırır və müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasını stimullaşdırır. Qiymətləndirmə mexanizmlərinin optimallaşdırılması və beynəlxalq nəşriyyatlarla birbaşa danışıqların aparılması, lisenziyalı elektron resurslara vahid şərtlərlə və minimal xərcə çıxış mexanizmlərini formalaşdırır.

Konsorsium daxilində integrasiya olunmuş korporativ elektron kataloqlar və digər rəqəmsal naviqasiya vasitələri idarəetmə prosesini rasionallaşdırır, kadr heyətinin fəaliyyətini dəstəkləyir və xidmət strukturunun operativliyini yüksəldir. Bu çərçivədə elektron dövrü nəşrlərə və məlumat bazalarına abunə prosesi mərkəzləşdirilmiş sistem üzərindən sadələşdirilir, fərdi şifrələmə tələbləri aradan qaldırılır və kontentin idarəedilməsi unifikasiya olunur.

Bundan əlavə, vahid standartlara əsaslanan şəbəkə xidmətlərinin tətbiqi, genişləndirilmiş metaxəbər axtarış sistemləri, rəqəmsal arxivləşdirmə və elektron sənəd çatdırılması (*electronic document delivery*) funksiyaları istifadəçilərin informasiya əldə etmə imkanlarını maksimallaşdırır. Nəticə etibarilə, konsorsiumlar daxili iş proseslərini təkmilləşdirməklə kitabxana-informasiya xidmətinin ümumi keyfiyyət səmərəliliyini artırır.

Kitabxana konsorsiumları resurs qıtlığı, maliyyə məhdudiyyətləri və kommersiya jurnallarının qiymət inflyasiyası şəraitində universitet və tədqiqat müəssisələrində elmi fəaliyyətin məhsuldarlığını artıran strateji alətdir. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə və vahid giriş sistemləri (*Single Sign-On*) vasitəsilə istifadəçilərə müxtəlif nəşriyyatların tam mətnli rəqəmsal kon-

tentini, arxiv materiallarını operativ şəkildə oxumaq, yükləmək və emal etmək imkanı yaradılır. Bu model fərdi kitabxanaların lokal saxlama, infrastruktur və texniki xidmət xərclərini minimallaşdıraraq, qlobal elmi bazalara masaüstü (*desktop-level*) integrasiyanı təmin edir.

Lakin konsorsiumların formalaşdırılması və institusional idarə edilməsi peşəkar, dövlət və vendor (təminatçı) səviyyələrində bir sıra xarakterik çətinliklərlə müşayiət olunur:

İnformasiya və infrastruktur çatışmazlığı: Konsorsium korporasiyalarının iqtisadi-sosial səmərəsi barədə idarəetmə institutlarında rəyin formalaşmaması, elektron resursların uzunmüddətli arxivləşdirilməsi (*digital preservation*) və davamlı əlçatanlığı ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər, habelə regionlarda İKT infrastrukturunun yetərsizliyi.

Kadr və inzibati məhdudiyyətlər: Rəqəmsal trendləri mənimsəmiş, beynəlxalq lisenziya müqavilələrinin hüquqi aspektlərinə bələd olan ixtisaslı kadrların (menecerlərin) azlığı və nəşriyyatlarla qlobal danışıqlar prosesinin tənzimlənməsində inzibati bürokratiya.

B.Bjørnshaug (1998) konsorsium layihələrinin reallaşdırılması zamanı yaranan maliyyə-texniki baryerləri təsnif edərək göstərir ki, bu birliklərə integrasiya ilkin mərhələdə lisenziyalaşdırma və İKT sahəsində ciddi investisiya kapitalı tələb edir. Müəllif xüsusilə qeyd edir ki, sistemin qurulması tək-cə abunə haqqı ilə məhdudlaşmır. Bura Aparat-Proqram təminatının (*hardware*) təşkili, verilənlərin sistemə integrasiyası (*data mounting*), fərdi istifadəçi interfeyslərinin dizaynı və şəbəkə təhlükəsizliyinin (giriş hüquqlarının) idarə olunması kimi əlavə maliyyə və texnoloji xərclər daxildir.

S.Bartolo və A.Venkatesh(2002) konsorsiumların formalaşması və fəaliyyəti zamanı meydana çıxan strateji qeyri-müəyyənlikləri üç əsas aspektdə qruplaşdırır:

Hüquqi və metodoloji informasiya qıtlığı: Elektron resurslara çıxış hüququ, rəqəmsal mülkiyyət və kontentin uzunmüddətli arxivləşdirilməsi (*digital preservation*) mexanizmləri barədə müəssisələrin institusional məlumatsızlığı;

Qanunvericilik bazasının yetərsizliyi Rəqəmsal resursların istismarı, lisenziyalaşdırılması və depozitarılması sahəsində təkmil milli hüquqi-normativ aktların və dövlət standartlarının mövcud olmaması;

Kommersiya tərəfdaşlığının qeyri-sabitliyi: Bir çox nüfuzlu nəşriyyat nümayəndələrinin və müəllif hüquqları sahiblərinin konsorsium platformalarında iştirakdan yayınması, bununla da çoxtərəfli satınalma danışıqlarının destruktiv xarakter alması.

Qlobal kitabxana konsorsiumları və beynəlxalq təcrübə

Hazırda dünya miqyasında konsorsium təşəbbüslərinin inkişaf dinamikası ölkələr və regionlar üzrə fərqlənir. Bir çox ölkələrdə bu proses hələ ilkin transformasiya mərhələsindədir və akademik kitabxanalar İKT-nin təqdim etdiyi innovativ imkanlardan tam funksionallığı ilə yararlanma bilməmişdir. Bu baxımdan, elmi-akademik cəmiyyətin qlobal elektron resurslara integrasiyasını sürətləndirmək üçün milli və regional konsorsiumların təşkili müasir dövrün mühüm tələblərindən biridir.

Beynəlxalq təcrübədə sahəvi və korporativ konsorsiumların uğurlu modelləri mövcuddur:

❖ *FORSA Konsorsiumu (Forum for Astrophysics and Astronomy Resource Sharing):* 1981-ci ildə təsis edilmiş bu birlik, astronomiya və astrofizika sahəsində fəaliyyət göstərən homogen (eyni tipli və ixtisaslaşmış) elmi müəssisələrin unikal korporativ əməkdaşlıq nümunəsidir. FORSA profil üzrə ixtisaslaşmış fondların müştərək idarə olunması və sahəvi informasiya mübadiləsinin unifikasiyası istiqamətində beynəlxalq standartlar formalaşdırmışdır.

Konsorsium astronomiya jurnalları üzrə birgə lisenziyalaşdırma (*consortium licensing*) danışıqları aparmaq məqsədilə birləşmiş beş üzvdən ibarətdir.

❖ *FORSA-nın idarəetmə mexanizmi*: Astronomiya və astrofizika profilli jurnalların birgə lisenziyalaşdırılması (*consortium licensing*) məqsədilə fəaliyyətə başlayan bu birlik, ilkin mərhələdə beş təsisçi üzvün konsolidasiyası ilə idarə olunmuşdur. FORSA həm ənənəvi (çap), həm də elektron dövrə nəşrlərin abunə haqlarını vahid ixtisaslaşmış agent vasitəsilə tənzimləyir. Bu abunə agenti nəşriyyatlarla kitabxanalar arasında hüquqi-maliyyə vasitəçisi rolunu oynayaraq lisenziyalı elmi kontentə optimal şərtlərlə çıxış mexanizmini təmin edir. Birlik, əsasən sahəvi elmi ədəbiyyatı istehsal edən spesifikasiq global nəşriyyatların jurnallarını əhatə edir.

❖ *CSTR Konsorsiumu (Council of Scientific and Industrial Research - CSIR şəbəkəsi)*: Elmi və Texniki Tədqiqatlar Konsorsiumu elmi-texniki sahələr üzrə empirik məlumatların, dövrə nəşrlərin və rəqəmsal resursların müştərək istismarını təmin edir. Struktur regional səviyyədə tədqiqat və inkişaf (*R&D*) funksiyasını daşıyan 40 profil laboratoriyasını birləşdirir. Hər bir regional laboratoriya daxilində ixtisaslaşmış kitabxana-informasiya mərkəzi fəaliyyət göstərir. Platformanın formalaşmasında Milli Elm Kommunikasiyası və İnformasiya Resursu İnstitutu (*NISCAIR*) və digər CSIR laboratoriyaları tərəfdaş qismində çıxış etmişdir. Konsorsiumun strateji hədəfi laboratoriyaların informasiya potensialını maksimallaşdırmaq və alimlərin global rəqəmsal kontentə birgə çıxışını leqallaşdırmaqdır. Bu çərçivədə *NISCAIR* və *Elsevier Science* nəşriyyatı arasında imzalanmış müqavilə əsasında 1500-dən çox nüfuzlu elektron jurnala mərkəzləşdirilmiş korporativ çıxış təmin olunmuşdur.

❖ *INDEST Konsorsiumu*: Hindistanın İnsan Resurslarının

İnkişafı Nazirliyi (*MHRD*) tərəfindən təsis edilən Elm və Texnologiya sahəsində Milli Rəqəmsal Kitabxana (*Indian National Digital Library in Engineering Sciences and Technology*) konsorsiumu rəqəmsal transformasiyanın dövlət səviyyəsində dəstəklənməsinin xarakterik nümunəsidir.

❖ *NDEST Konsorsiumu (ardı)*: Hindistanın İnsan Resurslarının İnkişafı Nazirliyi (*MHRD*) tərəfindən təsis edilmiş Mühəndislik, Elm və Texnologiya sahəsində Milli Rəqəmsal Kitabxana (*INDEST*) konsorsiumu Hindistan Elmi İnstitutu (*IISc*), Hindistan Texnologiya İnstitutları (*IIT*), Milli Texnologiya İnstitutları (*NIT*), Regional Mühəndislik Kollecləri (*REC*) və Hindistan İdarəetmə İnstitutları (*IIM*) daxil olmaqla, ümumilikdə 38 fundamental elmi-təhsil müəssisəsi üçün tam mətnli rəqəmsal resurslara və qlobal bibliografik verilənlər bazalarına mərkəzləşdirilmiş abunəliyi təmin edir. Elektron resursların satınalma xərcləri birbaşa *MHRD* tərəfindən ayrılan hədəf vəsaitləri hesabına kompensasiya olunur. Konsorsiumun institusional strukturu açıq memarlığa malikdir. Layihə korporativ üstünlüklərdən faydalanmaq istəyən digər müstəqil universitet və institutların da öz təşəbbüsü ilə sistemə integrasiyasını dəstəkləyir.

❖ *UGC-INFONET Konsorsiumu*: Universitet Qrantları Komissiyası (*UGC*) tərəfindən irəli sürülən bu şəbəkə layihəsi, ənənəvi tədris və elmi-tədqiqat metodologiyasını multimedia kontenti ilə zənginləşdirmək, akademik mühitin qlobal elmi ədəbiyyata elektron çıxışını leqallaşdırmaq və ali təhsil müəssisələrində yüksək sürətli internet infrastrukturunu formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. *UGC-INFONET* elmi informasiya axınının mərkəzləşdirilmiş və şəffaf idarə olunmasını tənzimləyən milli əhəmiyyətli konsorsium platforması kimi fəaliyyət göstərir.

UGC-nin səlahiyyət dairəsindəki bütün universitetləri birləşdirən bu konsorsium İnformasiya və Kitabxana Şəbəkəsi

Mərkəzi (INFLIBNET) tərəfindən idarə olunaraq istifadəçilərə minlərlə elmi jurnal və məlumat bazasına çıxış imkanı yaratmışdır. Elektron resurslara çıxışı asanlaşdırmaq məqsədilə yaradılmış xüsusi “gateway” portalı əsas kolleksiyaların məzmun göstəriciləri (table of contents), xülasələr (abstracts) və tam mətnli mənbələrə keçidləri təmin etmişdir. Sonradan e-ShodhSindhu konsorsiumuna birləşdirilən UGC-INFONET-in funksiyaları hazırda bu inteqrasiya olunmuş sistem çərçivəsində davam etdirilir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, konsorsiumlar resursların əlverişli şərtlərlə əldə edilməsi ilə yanaşı, açıq elmi kommunikasiya təşəbbüslərini də dəstəkləməlidir. İnformasiya təminatının hərəkətverici qüvvəsi rəmzi daşıyan bu qurumlar kitabxanaçılığın ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq ədalətli resurs bölgüsünə diqqət yetirməli, informasiya yaradılması və yayılmasının yeni modellərində strateji tərəfdaş kimi çıxış etməlidirlər. Bu prosesdə dövlət tərəfindən yüksək sürətli şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və kitabxanaçılar üçün İKT yönümlü davamlı təlimlərin təşkili rəqəmsal resursların səmərəli idarə olunmasının əsas təminatıdır.

7.4. Rəqəmsal kitabxana menecmenti və informasiya texnologiyaları

Kitabxanalar öz fondlarının səmərəli təşkili və oxucularla əlaqələrin idarə olunması məqsədilə müasir kitabxana idarəetmə sistemlərindən geniş istifadə edirlər. Bu sistemlər vasitəsilə kitabların uçotu, götürülməsi və qaytarılması prosesləri, eləcə də istifadəçi hesabları, abunə məlumatları və digər informasiyalar operativ şəkildə izlənilir və idarə olunur.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, xüsusilə smartfon və planşetlərin geniş yayılması kitabxana xidmətləri-

nin daha çevik, əlçatan və istifadəçi yönümlü olmasına şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində kitabxana əməliyyatlarının idarə edilməsi sadələşmiş, xidmət keyfiyyəti isə yüksəlmişdir.

Kompleks Kitabxana İdarəetmə Sistemləri kitabxana fəaliyyətinə aid bütün proseslərin - fondun idarə olunması, xidmətlərin təşkili və istifadəçi əməliyyatlarının vahid platforma üzərindən həyata keçirilməsini təmin edir. Bu yanaşma həm iş proseslərinin optimallaşdırılmasına, həm də informasiya resurslarından daha səmərəli istifadəyə imkan yaradır.

Rəqəmsal vasitələrin inkişafı çap materiallarının istifadəsini qismən azaltsa da, kitabxanalar və kitabxanaçılar öz aktuallığını qorumaqdadır. Onlar informasiya daşıyıcılarının və istifadəçi tələbatlarının dəyişməsinə uyğunlaşaraq müasir dövrdə də mühüm funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlayn verilənlər bazalarının genişlənməsi kitabxanaçıların rolunu daha da əhəmiyyətli etmişdir. Onlar istifadəçilərin düzgün və etibarlı informasiyaya çıxışını təmin edən əsas vasitəçilərdən biri olaraq qalırlar. Fiziki kitab və arxiv kolleksiyalarına əvvəlki qədər böyük ehtiyac duyulmasa da, kitabxanalar insanların araşdırma apardığı, öyrəndiyi və bilik mübadiləsi həyata keçirdiyi mühüm mədəni və elmi məkan kimi fəaliyyətini davam etdirir.¹⁶¹

Kitabxana idarəetmə sistemi kitabxananın kataloqunu təşkil və idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqram təminatıdır. Bu sistem kitabxanada həyata keçirilən bütün kitab əməliyyatlarının dəqiq və ətraflı qeydiyyatını aparmağa imkan verir. Yüksək etibarlılığı və istifadəçi dostu interfeysi sayəsində kitabxanaçıların müxtəlif ehtiyaclarını effektiv şəkildə qarşılayır.

¹⁶¹ İslamova, Sh. (2020). The implementation of library management system and its impact on digitalization. *Азимуут научных исследований: экономика и управление. Т.9, 1(30), p.137- 138.*

Sistem vasitəsilə həm mövcud kitab fondunu, həm də oxuculara verilmiş nəşrləri izləmək mümkün olur. Gündəlik iş proseslərinin avtomatlaşdırılması əl əməyini azaldır, insan səhvlərini minimuma endirir və kitabxananın fəaliyyətinin daha səmərəli və operativ şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir.

Kitabxana idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri və üstünlükləri

Kitabxana idarəetmə sistemi kitabxananın fəaliyyətini asanlaşdıran bir sıra mühüm xüsusiyyət və üstünlüklərə malikdir:

- ❖ İstifadəsi rahat və anlaşılan interfeys vasitəsilə kitabxananın bütün fəaliyyətini vahid sistem üzərindən idarə etməyə imkan verir.

- ❖ Kitablarn əl ilə qeydiyyatı və verilməsi prosesini aradan qaldıraraq vaxt və əmək sərfini azaldır.

- ❖ Kitabxanaçılar sistem vasitəsilə kitablarn oxuculara verilməsi, geri qəbul edilməsi və rezervasiya olunmasını operativ şəkildə həyata keçirə bilirlər.

- ❖ Gecikdirilmiş qaytarılmalara görə cərimələr avtomatik hesablanır və bu proses sistem tərəfindən nəzarətdə saxlanılır.

- ❖ Kitabxana fonduna yeni materialların əlavə edilməsi, mövcud məlumatların yenilənməsi və resurslara onlayn baxış rahat və effektiv şəkildə təmin olunur.

Müxtəlif kitabxana idarəetmə proqram təminatları mövcuddur və buna görə də kitabxananın ehtiyaclarına ən uyğun sistemin seçilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Zaman keçdikcə bu sistemlər funksionallıq və istifadəyə yararlılıq baxımından təkmilləşmiş, dəyişən tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir.

Müasir kitabxana avtomatlaşdırma proqramları kitabxanaçılara bütün iş proseslərini sadə, interaktiv və istifadəsi rahat idarəetmə mühiti vasitəsilə həyata keçirməyə imkan verir.

Bu proqram təminatları sayəsində kolleksiyanın idarə olunması, kataloqlaşdırma, biblioqrafik nəzarət və digər kitabxana əməliyyatları daha sürətli və səmərəli şəkildə yerinə yetirilir.

İnteqrasiya olunmuş Kitabxana Sistemləri (ILS) ilkin olaraq 1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində kitabxana avtomatlaşdırma sistemləri kimi formalaşmışdır. Bu sistemlər kitabxanaların fondlarının idarə olunması üsullarında mühüm dəyişiklik yaratmışdır. Kompüter texnologiyalarının tətbiqindən əvvəl kitabxanalar öz fondlarını indeksləşdirmək və axtarışı təmin etmək üçün əsasən kartoçka kataloqlarından istifadə edirdilər. Kompüter texnologiyalarının tətbiqi ilə kitabxana prosesləri avtomatlaşdırılmış və “avtomatlaşdırma sistemi” anlayışı formalaşmışdır. Kataloqun avtomatlaşdırılması ənənəvi kartoçka kataloqları ilə müqayisədə əmək sərfini azaltmış, kolleksiyanın daha operativ yenilənməsinə və kitabxana işlərinin daha səmərəli təşkilinə imkan yaratmışdır.

1980-ci illərin sonlarından etibarən Windows əməliyyat sisteminin inkişafı və çoxtapşırıqlılıq imkanlarının genişlənməsi müxtəlif kitabxana funksiyalarının vahid sistem daxilində birləşdirilməsinə şərait yaratdı. Bunun nəticəsində kitabxana əməkdaşları bir neçə ayrı proqramdan istifadə etmək əvəzinə, çoxfunksiyalı modulları özündə birləşdirən vahid proqram təminatı ilə işləməyə başladılar.

İnteqrasiya olunmuş Kitabxana İdarəetmə Sistemi (KİS) kitabların kataloqlaşdırılması və dövriyyəsinin idarə olunması, oxucu fəaliyyətlərinin izlənməsi, materialların hərəkətinə nəzarət və digər kitabxanaların və ya qurumların verilənlər bazaları ilə əlaqənin qurulması üçün nəzərdə tutulmuş elektron sistemdir. Bu sistem kitabxana fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini bir platformada birləşdirərək idarəetməni daha səmərəli edir. ILS-dən istifadənin üstünlükləri olduqca əhəmiyyətlidir. Əvvəllər əl ilə həyata keçirilən proseslərin avtomatlaşdırılma-

sı kitabxananın məhsuldarlığını artırır, vaxt itkisini azaldır və xidmət keyfiyyətini yüksəldir.

İdeal şəraitdə məktəb icmasının üzvləri OPAC sisteminə birbaşa məktəbin rəsmi veb-səhifəsi və ya Kitabxana İdarəetmə Sistemi (KİS) vasitəsilə daxil ola bilirlər. Bu imkan istifadəçilərin kitabxana resurslarına daha sürətli və rahat çıxış əldə etməsini təmin edir. OPAC kitabxananın və ya bir neçə kitabxana şəbəkəsinin fondlarında mövcud olan materialların axtarışı üçün nəzərdə tutulmuş elektron verilənlər bazasıdır. İstifadəçilər kataloq vasitəsilə kitablar, videolar, audio materiallar və kitabxananın malik olduğu və ya lisenziya əsasında istifadə etdiyi digər resursları asanlıqla tapa bilirlər.

Müasir nəsil kitabxana kataloqları əvvəlki OPAC sistemləri ilə müqayisədə daha təkmil axtarış texnologiyalarına malikdir. Bu texnologiyalara daxil olan çoxmeyyarlı axtarış üsulları istifadəçilərə məlumatı daha dəqiq və sürətlə tapmağa kömək edir. Bundan əlavə, yeni sistemlər etikətləmə, rəy bildirmə və məlumat mübadiləsi axınları kimi funksiyalar vasitəsilə istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqəni (interaktivliyi) daha da artırır.

OPAC sistemləri əksər hallarda İnteqrasiya olunmuş Kitabxana İdarəetmə Sistemindən ayrıca fəaliyyət göstərir və bu iki sistem arasında məlumat mübadiləsi xüsusi modullar və ya proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilir. Əvvəllər onlayn kataloq sistemləri əsasən KİS istehsalçıları tərəfindən hazırlanırdı. Lakin son illərdə kitabxanalar müəssisə axtarış şirkətləri tərəfindən yaradılmış və ya kitabxanaların özləri tərəfindən inkişaf etdirilmiş açıq mənbəli yeni nəsil kataloq sistemlərinə daha çox üstünlük verməyə başlamışdır.

Shanmugamın (2012) qeyd etdiyi kimi, universitet kitabxanaları ənənəvi kartoçka kataloqları əsasında fəaliyyət göstərən əl ilə axtarış sistemindən OPAC-a əsaslanan informasiya axtarış sisteminə keçid etmişdir. Müəllifin fikrincə, bu sistem

konkret kitabxanada mövcud olan kitablar, jurnallar və audio-vizual materiallar haqqında qısa bibliografik məlumatların təqdim olunmasına imkan yaradır.¹⁶²

OPAC kitabxanaların fəaliyyət prinsipini və istifadəçilərin informasiya resurslarına çıxış üsullarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Sistem istifadəçilərə informasiyanı əldə etmək üçün müxtəlif giriş nöqtələri təqdim edir və bununla da daha çevik, sürətli və rahat axtarış imkanları yaradır.

OPAC sistemləri kitabxanaların fəaliyyət prinsipini və istifadəçilərin informasiya resurslarına çıxış üsullarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirərək daha çevik, sürətli və rahat axtarış imkanları yaratmışdır. Tədqiqatçı Ozonuve və həmmüəlliflərinin (2018) qeyd etdiyi kimi, xüsusilə akademik mühitdə ənənəvi məlumat əldə etmə üsullarını yenidən formalaşdıran bu interfeys istifadəçilərə müxtəlif vasitələrlə kitabxana resurslarını asanlıqla tapmağa və onlardan faydalanmağa şərait yaradır.¹⁶³

Kitabxana idarəetmə sistemlərinin proqram təminatı kitabxana əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması və kitab fonduna aid verilənlər bazasının idarə olunması üçün nəzərdə tutulmuş tətbiqi proqramdır. Bu sistem kitabxanalar və kitabxanaçılar tərəfindən resursların daha səmərəli təşkili, əldə olunması və idarə edilməsi məqsədilə geniş istifadə olunur.

Belə proqram təminatı kitabların, sənədlərin və digər qeydlərin idarə edilməsini sadələşdirir. Veb əsaslı və ya özünəxidmət prinsipi ilə işləyən kitabxana idarəetmə tətbiqləri istifadəçilərə onlayn kataloqlarda axtarış aparmağa, lazım olan materialları tapmağa və bəzi hallarda onları rəqəmsal formada

¹⁶² Thanuskodi, Sh.(2012) Use of E-Resources by the Students and Researchers of Faculty of Arts, Annamalai University. *International Journal of Library Science*, 1, 1-7. <https://doi.org/10.5923/j>.

¹⁶³ Ozonuwe, S. O. Lateef, B E. and Nwaogit, O.H.(2018). Use of Online Learning Resources by Students. *Covenant Journal of Communication* 5(1), 82-96. <https://pdfs.semanticscholar.org>

oxumağa imkan verir. Ən geniş istifadə olunan kitabxana idarəetmə proqram təminatlarına aşağıdakılar daxildir: Koha, Evergreen, Biblioteq, Openbiblio, Invenio, Pmb, Opals, Newgenlib.

Koha ilk dəfə 1999-cu ildə tətbiq edilmiş və qısa müddətdə dünyanın müxtəlif ölkələrində minlərlə kitabxana tərəfindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Sistemə edilən yenilənmələr və əlavə olunan funksiyalar onun imkanlarını daha da genişləndirmişdir. 2005-ci ildə KOHA-nın 3.0 versiyasının təqdim olunması və Zebra indeksləmə mühərrikinin sistemə inteqrasiyası nəticəsində proqram bütün ölçülü kitabxanalar üçün genişlənə bilən və etibarlı həllə çevrilmişdir. Daha sonra bu platforma əsasında inkişaf etdirilən LibLime Koha müasir dövrdə ən funksional açıq mənbəli İnteqrasiya olunmuş Kitabxana İdarəetmə Sistemlərindən (ILS) biri hesab edilir.

Koha kitabxanalara kataloqlaşdırma, dövriyyənin idarə olunması, istifadəçi hesablarının izlənməsi, OPAC xidmətləri və hesabatların hazırlanması kimi funksiyaları vahid sistem üzərindən həyata keçirməyə imkan verir. Açıq mənbəli olması isə proqramın sərbəst şəkildə inkişaf etdirilməsinə və müxtəlif kitabxanaların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır.¹⁶⁴

Evergreen açıq mənbəli İnteqrasiya olunmuş Kitabxana Sistemi kimi hazırlanmış və hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində 2000-dən artıq kitabxana tərəfindən istifadə olunan proqram təminatıdır. Sistem ilk dəfə 2006-cı ildə Corciya Dövlət Kitabxana Sistemi tərəfindən genişlənə bilən və orta qataloq tələblərini qarşılamaq məqsədilə yaradılmışdır. Bu gün Evergreen Corciya ştatında yüzlərlə ictimai kitabxananın fəaliyyətini dəstəkləyir.

¹⁶⁴ KOHA(2019). About Liblime KOHA. Available at: <http://www.koha.org/>

Yarandığı vaxtdan etibarən sistem ABS və Kanadadakı bir çox kitabxana konsorsiumu və fərdi kitabxana tərəfindən tətbiq edilmiş, sonrakı dövrdə isə digər regionlara da yayılmışdır. Genişmiqyaslı kitabxana şəbəkələrini vahid mərkəzdən koordinasiya etmək üçün Evergreen platforması geniş imkanlar açır. Bununla yanaşı, resursların idarə edilməsini optimallaşdırmaq məqsədilə hazırlanan "BiblioteQ" tətbiqi də bu qəbildən olan proqram həllərindəndir. Qeyd edək ki, sözügedən proqramın təməlini təşkil edən Qt freymvorkunun bu gün Qt 5 və Qt 6 kimi daha müasir modifikasiyaları da mövcuddur. Sistem monoqrafiyalar, elmi periodika, məqalələr, mütəmadi nəşrlər və audiovizual materiallar daxil olmaqla, müxtəlif formatlı informasiya daşıyıcılarının sistemli kataloqlaşdırılmasına imkan verir. Fondların komplektləşdirilməsi ilə yanaşı, istifadədən çıxarılmış və ya aktuallığını itirmiş ədəbiyyatın uçotunu optimallaşdıran "BiblioteQ", kitabxana-informasiya mühitində dinamik və çoxşaxəli proqram həlli kimi çıxış edir.

OpenBiblio PHP (vəb-proqramlaşdırma) proqramlaşdırma dilində hazırlanmış kitabxana avtomatlaşdırma sistemidir. İstifadəsi sadə olan bu proqram OPAC xidməti, kitab dövriyyəsinin idarə olunması, kataloqlaşdırma və kitabxana əməkdaşlarının idarə edilməsi kimi əsas funksiyaları özündə birləşdirir.

Invenio Rəqəmsal anbar və depozitari həllərinin reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulan Invenio isə genişlənmə qabiliyyəti və yüksək təhlükəsizlik prinsiplərinə əsaslanan mühüm proqram çərçivəsidir. Invenio rəqəmsal məzmunun yaradılması, saxlanması və idarə olunması proseslərinin bütün mərhələlərinə nəzarət etməyə imkan verir və bu xüsusiyyətləri ilə rəqəmsal kolleksiyaların idarə olunması üçün etibarlı platforma hesab olunur.

Probability-Based Matching (PBM) Windows əsaslı kitabxana və axtarış vasitəsidir. Bu sistem əsasən kütləvi spekt-

ral analiz zamanı naməlum maddələrin istinad spektrləri ilə müqayisəsi üçün istifadə edilir. PBM-in algoritmi böyük həcmli verilənlər bazalarında çox qısa müddətdə axtarış aparmağa imkan yaradır. Sistem əldə olunan nəticələri ehtimal dərəcəsinə uyğun sıralayır və istifadəçiyə xromatoqramlar, kütlə spektrləri və kimyəvi strukturların qrafik təsvirlərini təqdim edir.

Açıq mənbəli proqram təminatı olan "OPALS" sistemi dünya miqyasında geniş tətbiq edilən avtomatlaşdırılmış kitabxana idarəetmə həllərindən biridir. Sistem həm kiçik fondlara malik kitabxanaların, həm də milyonlarla resurs saxlayan iri kitabxana şəbəkələrinin idarə olunmasına imkan verir. Hazırda minlərlə kitabxana gündəlik əməliyyatların təşkili və resursların idarə edilməsinin sadələşdirilməsi məqsədilə OPALS platformasından istifadə edir.

Newgenlib tam veb əsaslı integrasiya olunmuş kitabxana idarəetmə sistemidir. Bu proqram həm paylanmış şəbəkə mühitində, həm də server əsaslı sistemlərdə işləyə bilər. İnternet bağlantısı olmadığı hallarda lokal şəbəkə üzərindən fəaliyyət göstərməsi mümkün olsa da, belə şəraitdə veb əsaslı funksiyaların bir hissəsi məhdudlaşa bilər.

Sistem tamamilə Java proqramlaşdırma dili əsasında hazırlanmış və PostgreSQL, Apache Tomcat və Solr Lucene kimi etibarlı açıq mənbəli texnologiyalarla integrasiya edilmişdir. *Newgenlib* platformadan asılı olmayan quruluşa malikdir və təqdimat, veb server və verilənlər bazası qatlarını vahid sistemdə birləşdirərək sabit və səmərəli işləmə imkanları yaradır.

Nəticə etibarilə, son illərdə baş verən texnoloji yeniliklər kitabxana idarəetmə sistemlərinin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. İnternetin və mobil texnologiyaların sürətli inkişafı kitabxana xidmətlərinə və əməliyyat proseslərinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün kitabxanalar öz kolleksiyalarını genişləndirməli, rəqəm-

sal xidmətləri inkişaf etdirməli və müasir idarəetmə sistemlərindən istifadə etməlidirlər.

Effektiv və davamlı kitabxana idarəçiliyi müasir proqram təminatının düzgün seçilməsi və tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan kitabxanaçılar yeni texnologiyalar, rəqəmsal yeniliklər və müasir informasiya xidmətləri barədə daim məlumatlı olmalı, kitabxanaların rəqəmsal transformasiyasına fəal şəkildə dəstək verməlidirlər.

Rəqəmsallaşma müasir kitabxanaların inkişafı üçün əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Bu proses kitabxanaların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, istifadəçilər üçün daha əlçatan xidmətlər təqdim etməsinə və rəqəmsal dövrdə aktuallığını qorumasına imkan yaradır.

İXTİSAR EDİLMİŞ SÖZLƏR

- AİY** – Avtomatlaşdırılmış İşçi Yeri
- Az.KİK** - Azərbaycan Kitabxana-İnformasiya Konsorsiumu
- AKİS** –Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İdarəetmə Sistemi
- AMEA** – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
- ASIYF**(Open Society Institute Assistance Foundation) – Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu
- ATTC** – Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti
- BDU** – Bakı Dövlət Universiteti
- BMT** – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
- CSTR**(Current Scientific and Technical Research) – Cari Elmi və Texniki Tədqiqatlar
- HEC** – Milli Rəqəmsal Kitabxana Proqramı
- HTML**(HyperText Markup Language) – Veb səhifələrin yaradılması üçün istifadə olunan əsas işarələmə dili
- DDoS**(Distributed Denial of Service) – Paylanmış xidmətdən imtina
- DRK** - Dünya Rəqəmsal Kitabxanası
- DOAJ**(Directory of Open Access Journals) – Açıq Girişli Jurnallar Kataloqu
- ERA**(Electronic Resources Access) – Elektron resurslara giriş sistemi
- EBSCO**(Elton B.Stephen Company Official) – Elmi məlumat bazası və resurs təminatçısı
- ERP**(Enterprise Resource Planning) – Müəssisə resurslarının planlaşdırılması
- ƏET** – Əməyin Elmi Təşkili
- ibiblio**(Internet Bibliotheca) – Açıq rəqəmsal resurslar, elektron kitablar, proqram təminatı və müxtəlif media arxivlərini özündə cəmləşdirən rəqəmsal kitabxana və kolleksiya platforması

IFLA(International Federation of Library Associations and Institutions) – Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları və Təşkilatları Federasiyası

Qt("Kyu-tet" kimi oxunur) — kompüterlər və digər qurğular üçün proqram təminatının istifadəçi interfeyslərini (ekrandakı düymələr, menyular, pəncərələr və s.) yaratmağa xidmət edən məşhur proqramlaşdırma aləti(freymvork)

LEED(Leadership in Energy and Environmental Design) – Enerji və Ətraf Mühitin Layihələndirilməsində Liderlik

LMS(Learning Management System) – Tədris Prosesinin İdarə Olunması Sistemi

MAKİS(Centralized Library Information System) – Mərkəzləşdirilmiş Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi

MALWARE(Malicious software) – Zərərli Proqram Təminatı

MARC(Machine-Readable Cataloging) – Maşınla Oxunan Kataloqlaşdırma

MEK – Mərkəzi Elmi Kitabxana

MOBI(Mobipocket eBook) - Elektron kitab (e-book) formatı

MRY – Milli Rəqəmsal Yaddaş

NDL(National Diet Library) - Yaponiya Milli Parlament Kitabxanası

OCLC(Online Computer Library Center) – Onlayn Kompüter Kitabxana Mərkəzi

OPEN LIBRARY – Açıq Kitabxana Platforması

ORCID(Open Researcher and Contributor ID) – Açıq tədqiqatçı və iştirakçı identifikatoru

PHISHING (Fışinq) – aldatma yolu ilə şəxsi və konfidensial məlumatların (şifrə, kart rekvizitləri və s.) oğurlanmasına yönəlmiş kiberhücum

PHP (Hypertext Preprocessor) — veb-saytların və veb-əsaslı proqramların yaradılması üçün ən geniş yayılmış proqramlaşdırma dili

PLAIN TEXT – Formatlaşdırılmamış sadə mətn

RANSOMWARE – Ransom (Fidyə) + Software (Proqram Təminatı) – Fidyə tələb edən zərərli proqram hücumu

RTCL(Real-Time Communication Library) – İnformasiya Resurslarının Təkmilləşdirilməsi üzrə Təşkilat

RSS(Really Simple Syndication) – Məlumat mübadiləsi

TK – Texnoloji kartoteka

UGC(University Grants Commission) - Universitet Qrantları Komitəsi

UDL(Universal Digital Library) – Universal Rəqəmsal Kitabxana(**URK**)

UMS(Unified Management System) – Vahid İdarəetmə Sistemi(**VİS**)

UNIMARC – Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları Federasiyası

VEQA(Library Management System Module) – Kitabxana İdarəetmə Sistemi Modulu

VTLS(Virginia Technical Library System) – Virtua Kitabxana İdarəetmə Sistemi

WAYBACK MACHINE – İnternet saytlarının arxiv xidməti

WEB OF SCIENCE (WoS) – Beynəlxalq İstinad və Akademik Məlumat Bazası

WDL(World Digital Library) – Dünya Rəqəmsal Kitabxanası(**DRK**)

WXYC(University of North Carolina at Chapel Hill) – Şimali Karolina Universitetinin Tələbə Radiostansiyası

Ministry of Science and Education of the
Republic of Azerbaijan
Institute of Economics

SHAFAG ISLAMOVA

DIGITAL TRANSFORMATION OF LIBRARIES

(Monograph)

Baku – 2026

270

SUMMARY OF THE MONOGRAPH

The summary of the presented chapters of the monograph covers the following main directions:

The monograph explores from various aspects the role, functions, mission, and innovative activity directions of libraries in providing information support for socio-economic transformations. Simultaneously, issues related to the application of modern information technologies, the formation of a digital environment, and the organization and management of digital transformation are systematically analyzed and presented to readers.

The chapters of the monograph presented provide a comprehensive review of the development of library and information systems.

The first chapter explores the adaptation of libraries to the digital environment, the expansion of electronic services, the restoration of the library network in the Karabakh region, as well as green infrastructures and environmental awareness issues aligned with COP29 targets.

The subsequent chapter analyzes the historical evolution of digital libraries (such as "Project Gutenberg", established in 1971 by Michael Hart) and the application of artificial intelligence against the backdrop of their transformation in the 21st century.

The third chapter is dedicated to innovation processes, the management of reader requests, the protection of copyright, and cybersecurity issues.

The fourth chapter examines the role of libraries in science and education, the application of information technologies and Automated Library and Information Systems (ALIS), digital transformation, the training of scientific

personnel, and the development of libraries' relations with society.

The fifth chapter covers the development of the scientific library network in Azerbaijan, electronic bibliographic systems, the protection of historical heritage during war and post-war periods, as well as economic aspects.

The sixth chapter discusses the preservation of national heritage, the promotion of Azerbaijanism ideology, international cooperation, and existing financial challenges.

The final chapter of the monograph investigates the digital transformation of library and information systems worldwide, foreign experience, the role of consortia, global resources, as well as issues of digital literacy and security.

We hope that this monograph will not only contribute to scientific discussions in the field of transformation and digitalization of information centers but will also provide valuable support to the development of research conducted in relevant directions and the formation of scientific-methodological approaches.

Nəşriyyatın Baş direktoru:
Rəşad Musa oğlu Hacıyev

Kağız formatı: 60x84 1/16
Tiraj: 300 ədəd
Həcmi: 17 çap vərəqi